

ՀՀ ԳԱԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
«ԷԹՆՈՍ» ԷԹՆՈ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ
«ԱՐԱՄԵ» ԳԻՏԱ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԴՄԵ

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ НАН РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
НАУЧНЫЙ ЦЕНТР ЭТНО-КУЛЬТУРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ "ЭТНОС"
НАУЧНО-КУЛЬТУРНОЕ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЕ ОБЩЕСТВО "АРАМЕ"

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY NAS OF REPUBLIC OF ARMENIA
"ETHNOS" SCIENTIFIC CENTRE OF ETHNO-CULTURAL RESEARCHES
SCIENTIFIC-CULTURAL CHARITY ASSOCIATION "ARAME"

Ա. Ս. ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ

Ռ. Ա. ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ԳԵՂՀՈՎՏԻ ՎԱՆՏՈՍՊՅԱՆ (ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ)
ԶԱՐԱՅՐ-ԴԱՍԲԱՐԱՆԸ

A. S. PILIPOSYAN

R. A. MKRTCHYAN

ВАНТОСПСКАЯ (УРАРТСКАЯ) ПЕЩЕРНАЯ ГРОБНИЦА
ГЕХОВИТА

A. S. PILIPOSYAN

R. A. MKRTCHYAN

THE VANTOSPIAN (URARTIAN) CAVE-TOMB
OF GEGHOVIT

A III
6935

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ АРМЕНИИ
THE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF ARMENIA

18

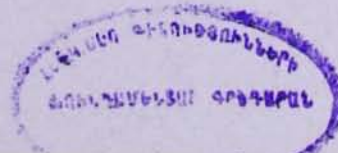
ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ
УРАРТСКИЕ ПАМЯТНИКИ
URARTIAN MONUMENTS

ՊՐԱԿ - ВЫПУСК - ISSUE

IV

«Չափափ-97»

ԵՐԵՎԱՆ - ЕРЕВАН - YEREVAN
2001

Աշխատանքը հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ
Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական կոլեգիա

*Բ. Ն. Առաքելյան, Ա. Ա. Քալանթարյան, Է. Վ. Խանգաղյան,
Ս. Ա. Եսայան, Գ. Հ. Կարախանյան.*

Պատասխանատու խմբագիրներ՝

ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ, բանաս. գիտ. դոկտոր
սպատմ. գիտ. դոկտոր
Կենսաբ. գիտ. թեկնածու

*Ս. Բ. Հարությունյան
Ա. Ա. Քալանթարյան
Ն. Հ. Քոչար*

ՂՏՀ 902/904 (479.25)

ԳՄՂ 63.4 (2Հ)

Փ 553

Փիլիպոսյան Ա. Ս., Մկրտչյան Ռ. Ա.

Փ 553 Գեղիովորի վանտոսայան (ուրարտական) քարայր-դամբարանը. - Եր.:
«Չանգակ-97», 2001. - 160 էջ:
(Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ)

Փ $\frac{0505000000}{0003(01)-2001}$ 2001 թ.

ԳՄՂ 63.4 (2Հ)

ISBN 99930-2-197-0

© «Չանգակ-97»

© Ա. Փիլիպոսյան, Ռ. Մկրտչյան

Հեղինակներն իրենց խորին շնորհակալությունն են հայտնում
ծնունդով գեղիովիտցի, «Երևանշին» ԲԲԸ տնօրեն
պարոն *Վազգեն Պողոսյանին*,
զրբի հրատարակության գործում ցուցաբերած համակողմանի
օգնության և դրամական օժանդակության համար:

* * *

Авторы выражают глубокую признательность
уроженцу с. Геховит, директору ОАО "Ереванстрой"
господину *Вазгену Погосяну*
за всестороннюю помощь и финансовую поддержку
в издании книги.

* * *

Autors are profoundly obliged to
Mr. *Vazgen Poghosyan*
director of JSC "Yerevanshin"
for his kind support in publishing of this book.

1950
The following information is for your information

The following information is for your information
and should be used for your information

The following information is for your information
and should be used for your information

The following information is for your information
and should be used for your information

The following information is for your information
and should be used for your information

The following information is for your information
and should be used for your information

The following information is for your information
and should be used for your information

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Սևանի ավազանում շուրջ մեկ հարյուրամյակ շարունակվող հնագիտական հետազոտությունների արդյունքները, ինչպես նաև դրանց լրացնող գրավոր սկզբնաղբյուրների ընձեռած տվյալները պարզորոշ վկայում են, որ առևտրա-տնտեսական և էթնոմշակութային փոխառնչությունների վերհանման, հետազոտման ու մեկնաբանման տեսանկյունից խիստ կարևոր այս տարածաշրջանը նշանակալից դեր է ունեցել Հայկական լեռնաշխարհի Բրոնզի-Երկաթի դարաշրջանների պատմական գործընթացներում (Լալայան Ե. 1906, էջ 5-37: Լալայան Ե. 1910, էջ 59-84: Լալայան Ե. 1931, էջ 67-117, 194-199: Մնացականյան Հ. 1965, էջ 95-113: Միքայելյան Գ. 1968: Ադոնց Ն. 1972, էջ 179-181, 205-207: Հմայակյան Ս., Բիշիոնե Ռ., Պարմեջիանի Ն. 1996, էջ 47-49: Հմայակյան Ս., Հակոբյան Հ., Բիշիոնե Ռ., Պարմեջիանի Ն. 1998, էջ 39-41: Հմայակյան Ս., Սանամյան Հ. 1998, էջ 41-42: Капанцян Г. 1931: Капанцян Г. 1941: Арутюнян Н. 1985):

Աշխարհագրական այս միավորն ու նրա բնակիչները, ըստ V դարի պատմիչ Մովսես Խորենացու, իրենց անվանումը (Գեղարքունիք՝ սեպագիր տեքստերում «^{KUR}Uelikuhi») կամ «^{KUR}Uelikuni») ստացել են հայերի առասպելական մախնի Հայկ մահապետի ժառանգ՝ Գեղամի անունից:

Պատմա-մշակութային վերոհիշյալ գործընթացների առավել վաղ ժամանակահատվածի (Վաղ Բրոնզի շրջափուլ՝ մ.թ.ա. IV հազարամյակի կեսերից մինչև մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջին քառորդ) վերաբերյալ մեր տվյալները, հուշարձանների սակավության (նաև՝ քիչ ուսումնասիրվածության) պատճառով, առայժմ բավական սահմանավակ են ու թերի: Թեև, ըստ տարածքի երկրաբանական հետազոտության արդյունքների, վերը նշված ժամանակագրական սահմաններում Սևանի ավազանի բնակչինայական պայմանները (մեղմ ձմեռ, տեղումներով առատ ամառ) առավել բարենպաստ պետք է եղած լինեն տեղանքի բնակեցման համար (Саядян Ю. 1983): Ամեն դեպքում, դատելով մինչ օրս այս կամ այն չափով ուսումնասիրված հնագիտական հուշարձանների տվյալներից, կարելի է ենթադրել, որ Սևանի վաղբրոնզեդարյան հասարակությունը չի ունեցել ընդգծված սոցիալական շերտավորում, բնակչությանը բնորոշ են եղել նստակյաց ապրելակերպը և տնտեսավարման երկրագործական-անասնապահական զուգորդված եղանակը: Այս ժամանակահատվածին բնորոշ և կուր-արաքսյան մշակույթին վերաբերող հատուկեմտ համալիրներ հետազոտվել կամ մասամբ պեղվել են Լճաշենում, Չկալովկայում, Նորաշենում, Գավառում (Կամո), Սարոխանում, Ջոլաքարում, Նորաբակում, Ծովակում և Բաբաջանում (Մնացականյան Հ. 1965, էջ 95-98, 111, աղ. II, նկ. 6-10: Հմայակյան Ս., Բիշիոնե Ռ., Պարմեջիանի Ն. 1996, էջ 48: Пилипосян А. 1988, էջ 427):

Դատելով հնագիտական հուշարձանների պեղումների արդյունքներից, Սևանի ավազանում պատկերը կտրուկ փոխվել է մոտավորապես մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջին քառորդից: Բացառված չէ, որ այն՝ սոցիալ-տնտեսական մի շարք գործոնների հետ միասին, պայմանավորվել է նաև էկոլոգիական փոփոխություններով (Саядян Ю. 1983): Այս ժամանակահատվածից սկսած Սևանի ավազանը դառնում է ինտենսիվ բնակեցվող տարածաշրջան: Դրա լավագույն վկայությունը՝ մ.թ.ա. XXII/XXI-XIX/XVIII դարերի միջինբրոնզեդարյան (2-րդ փուլի) թռեղք-վանաձորյան մշակույթին վերաբերող հնագիտական համալիրների տարածվածությունն է Գեղարքունիքի գրեթե բոլոր հատվածներում (Ցամաքաբերդ, Լճաշեն, Չկալովկա, Նորաշեն, Հայրավանք, Նորատուս, Հացառատ, Լիճք, Ներքին Գետաշեն, Գեղիովիտ, Ջոլաքար, Վարդենիս, Արդանիշ և

այլն) (Լալայան Ե. 1931, էջ 79-80, 151, նկ. 92, 23: Մնացականյան Հ. 1965, էջ 99-105, աղ. I-III: Փիլիպոսյան Ա. 1989, էջ 25-27: Փիլիպոսյան Ա. 1991, էջ 29-31: Փիլիպոսյան Ա., Հովհաննիսյան Վ. 1991, էջ 33-35: Ենգիբարյան Ն. 1991, էջ 69: Հմայակյան Ս., Բիշինոն Ռ., Պարմեջիանի Ն. 1996, էջ 47-49: Խաչատրյան Լ., Փիլիպոսյան Ա. 1997, էջ 14-15: Պետրոսյան Լ. 1998, էջ 52-53: Մկրտչյան Ք., Պալիպոսյան Ա., Սալիպոսյան Ա. 1997, էջ 131-140: Պալիպոսյան Ա., Մկրտչյան Ք. 1997, էջ 103-105: Պալիպոսյան Ա., Մկրտչյան Ք. 1998, էջ 101-103): Հատկանշական է, որ վերոհիշյալ ժամանակաշրջանին վերաբերող հնագիտական նյութերը սերում են բացառապես դամբարանային հումալիթներից և իսպառ բացակայում տարածաշրջանում այս կամ այն չավտվ պեղված բնակատեղիների շերտագրական հորիզոններում: Հանգամանք, որն անուղղակի կերպով, կարծես թե վկայում է նոր մշակույթը կրողների տնտեսավարման հիմնականում անասնապահական եղանակը և ժամանակավոր (սեզոնային) վրանատիպ կացարաններում բնակվելու պարագան: Սրանով, թերևս, կարելի է բացատրել Սևանի ավազանի բազմաշերտ բնակատեղիներում մ.թ.ա. III-II հազարամյակների սահմանագծի միջինբրոնզեդարյան (թեղք-վանաձորյան) իրողությունների բացակայության խնդիրը:

Դատելով հնագիտական հուշարձանների պեղումների արդյունքներից, մոտավորապես մ.թ.ա. XVIII դարից Սևանի ավազանի միջինբրոնզեդարյան (3-րդ փուլի) հուշարձաններում (և՛ բնակատեղիներում, և՛ դամբարանադաշտերում) մասամբ գոյատևած ու թեղք-վանաձորյան իրողությունների կողքին նկատվում են սևանարցախ-կարմիրբերդյան և կարմիրվանքյան մշակութային խմբերին բնորոշ նյութական դրսևորումներ: Վերջիններս վկայված են Լճաշենի, Նորատուսի, Գավառի, Մոթբի ձորի, Հացառատի, Երանոսի, Ծակքարի, Լիճքի, Ներքին Գետաշենի, Ջոջ կողի, Ալբերդի, Զարի դռան, Նորաբակ 1-ի, Կոլ պալի, Ծովակի և այլ բնակատեղիներում ու դամբարանադաշտերում: Այլ խոսքով, Սիջին Բրոնզի այս փուլում արդեն նկատվում է Սևանի ավազանի տևական ժամանակ (շուրջ 400 տարի) լքված վաղբրոնզեդարյան (կուր-արաքսյան) հատուկենտ բնակավայրերի աստիճանական վերաբնակեցումը նշված մշակույթների և մշակութային խմբերի կրողների կողմից: Ըստ որում, դատելով միևնույն դամբարանադաշտի սահմաններում պեղված համաժամանակյա դամբարաններում ու թեղք-վանաձորյան, սևանարցախ-կարմիրբերդյան և կարմիրվանքյան մշակութային իրողությունների համատեղ հանդես գալու հանգամանքից, կարելի է ենթադրել, որ քննարկվող ժամանակահատվածում (մ.թ.ա. XVIII-XVI դարեր) վերոհիշյալ մշակույթների և մշակութային խմբերի կրողներն արդեն բնակվել են մեկ ընդհանուր բնակավայրի սահմաններում և թաղումներ կատարել միևնույն դամբարանադաշտում՝ թաղման ծեսի արարողակարգի մանրամասների մեջ (հնարավոր է նաև կենցաղում) դեռևս շարունակելով պահպանել իրենց առանձնահատկությունները: Սևանի ավազանից հայտնաբերված և քննարկվող ժամանակահատվածներին վերաբերող հնամարդաբանական նյութերի ուսումնասիրվածության արդի մակարդակը հնարավորություն է ընձեռում փաստել գանգերի ձևաբանական տարբերակների և տեղի մշակույթների ու մշակութային խմբերի որոշակի վտխկապակցվածությունը համաժամանակյա (սինխրոն) և նրբակազմության դարաշրջանային փոփոխականությունը՝ տարածամանակյա (դիսխրոն) հարթություններում: Ըստ Գեղարքունիքի մ.թ.ա. XVII-XV դարերին վերաբերող գանգաբանական նյութերի, քննարկվող տարածաշրջանում փաստագրվում է գանգվածեղ, երկարադեմ, արխայիկ մարդաբանական տիպ, որն իր զուգահեռներն (նախատիպերը) ունի Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. III հազարամյակի վաղբրոնզեդարյան

(շենգավիթյան փուլ) նյութերում և Մերձավոր Արևելքի ու Միջերկրականի ավազանի վերինպալեոլիթյան և մեզոլիթյան հուշարձաններում (Սկրտչյան Ռ. 1997, էջ 32-33):

Վերը նշված գործընթացների արդյունքում, մ.թ.ա. XVIII-XVI դարերի ընթացքում նույն տարածաշրջանում և անգամ միևնույն բնակավայրի սահմաններում համատեղ գոյակցող և իրենց ինքնուրույն հատկանիշները դեռևս պահպանած ուշ թռեղք-վանածորյան, սևան-արցախ-կարմիրբերդյան և կարմիրվանքյան մշակույթների և մշակութային խմբերի աստիճանական սերտաճման և դրանց կրողները հանդիսացող բնակչության միախառնման հետևանքով, մ.թ.ա. XVI-XV դարերի սահմանագծից Գեղարքունիքում սկսվում են նշմարվել և մ.թ.ա. XV-XIV դարերի ժամանակագրական սահմաններում վերջնականապես ձևավորվել ընդհանուր մարդաբանական նկարագիր ունեցող հասարակություն և վերջինիս պատկանող որակապես նոր մշակույթ, որը մասնագիտական գրականության մեջ ստացել է «Լճաշեն-մեծամորյան» անվանումը (Ավետիսյան Պ., Բաղայան Ռ., Հմայակյան Ս., Փիլիպոսյան Ա. 1996, էջ 8-10): Հնագիտական հուշարձանների ընձեռած տվյալները (հզոր պարսպապատ բնակատեղիներ, մետաղագործության և հատկապես զինագործության աննախադեպ վերելք, ընդգծված սոցիալական շերտավորում ունեցող հասարակության ձևավորում, առևտրա-փոխանակային գործարքների ընդլայնում, ռազմա-քաղաքական միջազգային կապերի հաստատում մերձավորարևելյան հզոր տերությունների հետ և այլն) մատնանշում են քննարկվող ժամանակահատվածում (մ.թ.ա. XV-XIII դարեր) Սևանի ավազանում ձևավորված մարտունակ տոհմա-ցեղային (գուցեև վաղ պետական) կազմավորումների գոյությունը:

Ըստ ձեռքի տակ այսօր առկա տվյալների, վերջիններս իրենց անկախ և ինքնուրույն կարգավիճակը պահպանեցին մինչև մ.թ.ա. VIII դարը, այսինքն մինչև այն ժամանակահատվածը, երբ խնդրո առարկա տարածաշրջանը ներգրավվեց Հայկական լեռնաշխարհում ձևավորված այն հզոր ռազմա-քաղաքական միավորի կազմում, որը ժամանակակից պատմագրության մեջ հայտնի է Ուրարտու - Ուրաշտու - Բիայնիլի - Բիայնելե - Վանի թագավորություն - Արարատ բազմատարբերակ, բայց ըստ էության, հոմանիշ և համարժեք անվանումներով: Հենց վերջինիս մշակույթի և պատմության մի կոնկրետ դրվագին էլ վերաբերում են այս աշխատության մեջ ներկայացված իրողություններն ու դրանց վերլուծությունը: Եվ քանի որ սույն գրքի հեղինակներն իրենց տարբերակն ունեն ավելացնելու վերը թվարկված անվանումներին, ապա, թերևս, կարիք կա հիմնավորելու նման քայլի անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև համառոտ անդրադառնալու վերոհիշյալ անվանումներից յուրաքանչյուրի կիրառման ժամանակ ի հայտ եկող որոշ անհարթություններին և անհամապատասխանություններին:

«Ուրարտու» անվան կողմնակիցները (Ժ.Սանդալյան, Գ.Ա. Ղափանցյան, Բ.Ա. Կուֆտին, Բ.Բ. Պիոտրովսկի, Գ.Ա. Մելիքիշվիլի, Ի.Մ. Դյակոնով, Բ.Ն. Առաքելյան, Գ.Բ. Ջահուկյան, Խ.Գ. Սարգսյան, Լ. Վանդեն Բերգե, Լ. Դե Մեյեր, Մ. Սալվինի, Օ. Բելլի, Մ. Վան Լուն, Բ. Մաքսուել-Հիսլոփ և այլոք) գտնում են, որ այն ամենից ամբողջական է արտահայտում Հայկական լեռնաշխարհում հնուց ապրած և մ.թ.ա. IX դարից ինքնուրույն պետականություն ստեղծած ցեղախմբերի հավաքական երկրանունը (Ղափանցյան Գ. 1940: Առաքելյան Բ., Ջահուկյան Գ., Սարգսյան Գ. 1987: Առաքելյան Բ., Ջահուկյան Գ., Սարգսյան Գ. 1988: Пиотровский Б. 1944: Куфтин Б. 1944: Меликишвили Г. 1960: Пиотровский Б. 1962: Дьяконов И. 1963: Мещанинов И. 1978: Sandalgian J. 1900: Maxwell-Hislop K. 1956: Barnett R. 1963: Van Loon M. 1966: Akurgal E. 1968: Piotrovsky B. 1970: Vanden Berghe L., De Meyer L. 1982-1983: Belli O. 1991): Որպես ապացույց բերվում են մ.թ.ա. XIII-VII դարերի աստիճանական արձա-

նագրությունների համապատասխան հատվածները, որոնցում քննարկվող կազմավորումը հիշատակվում է Ուրուատրի (ըստ Սալմանասար I-ի հաղորդման), Ուրատրի (ըստ Ադադ - Ներարի II-ի) և Ուրարտու (սկսած Սալմանասար III-ի ժամանակներից) անվանական տարբերակներով (Կարագեոզեան Յ. 1998, էջ 11-15: Дьяконов И. 1951, текст № 27: Пиотровский Б. 1959, էջ 32-33: Арутюнян Н. 1970, էջ 12: Luckenbill D. 1926, № 114, № 360: Schroeder O. 1921, № 84: Ebeling E., Meissner B., Weidner E. 1926, էջ 113):

«Ուրաշտու» անվանաձևը կիրառողները (Ս. Երեմյան, Ու. Հորովից) չիրաժարվելով «Ուրարտու» անվանումից, այսուհանդերձ վկայակոչում են Հին Աշխարհը ներկայացնող բաբելոնյան քարտեզի վրա (մ.թ.ա. VIII դար), Ասորեստանի թագավոր Նաբուպասարի (մ.թ.ա. 626-604թթ.) մոտ և Արեւմեյան Իրանի հզոր տիրակալ Դարեհ I-ի Բեհիսթունյան արձանագրության մեջ (մ.թ.ա. VI դարի վերջին քառորդ) Հայկական լեռնաշխարհի այդ ռազմա-քաղաքական կազմավորմանը տրվող անվանումները, գրություններով, որ «Ուրարտու»-ի կողքին և նրան լիովին համագոր կարող է օգտագործվել նաև «Ուրաշտու» երկրանունը (Пиотровский Б. 1944, էջ 29: Меликишвили Г. 1954, էջ 22: Липин Л. 1957, էջ 28, տեքստ 209: Дьяконов И. 1951, АВИИУ—81: Дандамаев М. 1963, էջ 90: Horowitz W. 1988, էջ 148-149, 152-154): Առավել ևս, որ վերջինս պահպանվել է Պատմական Հայաստանի գավառներից մեկի՝ Ռշտունիքի և համանուն իշխանական տան (Ըռըշտունի, Ռշտունի) անվանումներում, ինչն ավելի ևս ընդգծում է «Ուրաշտու» տեղանուն-տերմինի պատմականությունն ու օգտագործման ընդունելի լինելը (Երեմյան Ս. 1963, էջ 79: Հակոբյան Թ. 1968, էջ 180: Կատվալյան Մ. 1983, էջ 682-683):

Անշուշտ փաստարկները հիմնավոր են: Սակայն երկու դեպքում էլ առկա է նշվածը վիճարկող մի հանգամանք: Բանն այն է, որ Հայկական լեռնաշխարհի այս հզոր տերության տիրակալները մայրենի լեզվով թողած բազմաթիվ արձանագրություններում իրենց երկիրը երբեք չեն կոչում Ուրաշտու կամ Ուրարտու: Վերջին անվանումը միայն մի անգամ օգտագործվում է Թոփուզավայի երկլեզու արձանագրության (УКН - 264) աստուրերեն տեքստում, այն էլ ոչ թե «^{mat}Urartu» վանկակապակցությամբ, այլ «^{KUR}URI» գաղափարագրի ձևով, որն արևելագետները՝ դատելով Մինահերիբի արձանագրություններից մեկի (АВИИУ - 60) տվյալներից, նույնացնում են Ուրարտու երկրանվանը (Կարագեոզեան Յ. 1998, էջ 12): Մինչդեռ մայրենի լեզվով արված մի քանի հարյուր տեքստերում պարբերաբար կրկնվում են ^{KUR}Bi-a-i-na («Բիայնա երկիր») և երկու անգամ նաև ^{KUR}Bi-a-i-ni-li («Բիայնիլի երկիր՝ բիայնացիների երկիր») անվանաձևերը, որպես սեփական թագավորության երկրանուն: Ահա այս հանգամանքն էլ նկատի ունենալով, ուսումնասիրողների և արևելագետների մի ստվար խումբ (Մ. Նիկոլսկի, Ա. Մեյս, Լեո, Բ. Պիոտրովսկի, Ի. Մեշչանինով, Ս. Եսայան, Լ. Բիյազով, Ս. Հմայակյան, Հ. Ավետիսյան, Ա. Մովսիսյան և այլոք) հարմար է գտել օգտագործել ^{KUR}Bi-a-i-na տեղանունը հենց այնպես, ինչպես ներկայացնում են սեպագրերը, կամ էլ կիրառել նրա ժամանակակից հայերենով վերծանելի «Վանի թագավորություն» (բառացիորեն՝ «Վանա երկիր») տարբերակը (Լեո 1915: Հմայակյան Ս. 1990: Հարությունյան Բ. 1998: Մովսիսյան Ա. 1998: Никольский М. 1893: Пиотровский Б. 1959: Есаян С., Биягов Л., Амаякян С., Канецян А. 1991: Аветисян Г. 1992: Sayce A. 1929): Անշուշտ, այն ամենահարազատն է Հայկական լեռնաշխարհի սեպագիր տեքստերի քննարկվող երկրանվանը: Սակայն մասնագիտական գրականության մեջ վերջինիս տարբեր մակարդակներով (լեզվաբանական, էթնիկական, ազգագրական, առասպելաբանական, քաղաքական և այլն) օգտագործումը հաճախ տեղիք է տալիս պատմա-ժամանա-

կագրական, էթնո-ազգագրական և լեզվա-մշակութային անհամապատասխանությունների ու խառնաշփոթությունների: Բանն այն է, որ Հայաստանի պատմության, հայ ազգագրության և լեզվաբանության մեջ վաղուց արդեն ամրակայված են «Վանի բարբառ», «Վանի ազգագրություն» (այս համատեքստում նաև «Վանի տարագ», «Վանի ոսկերչություն»), «Վան-Վասպուրականի մանրանկարչություն» և նմանօրինակ այլ հասկացություններ, որոնք իրենց մեջ բացառապես հայ միջնադարյան (ինչ-որ տեղ նաև հայ քրիստոնեական) մշակույթի, արվեստի, պատմության, բանահյուսության, լեզվաբանության և ազգագրության բովանդակությունն ու իմաստային ծանրաբեռնվածությունն են կրում և անվանապես չեն կարող անմիջականորեն նույնացվել և առավել ևս, միանշանակ վտխանցվել Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. IX-VI դարերում գոյատևած տերության գրին ու լեզվին, նյութական ու հոգևոր մշակույթին և ռազմա-քաղաքական պատմությանը:

Ահա, թերևս, վերոհիշյալ բոլոր անհամապատասխանություններն էլ հաշվի առնելով, արևելագետների մի այլ խումբ (Ն.Վ. Հարությունյան, Հ.Հ. Կարագոյոզյան և այլոք) նպատակահարմար գտավ հնարավորին չափ հարազատ մնալ մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին կեսի «տառին ու ոգուն» և մասնագիտական գրականության մեջ սկսեց կիրառել սեպագրերում հանդիպող ^{KUR} Biaina - ^{KUR} Biainili անվանաձևերի «Բիայնիլի - Բիայնելե» տարբերակը (Կարագոյոզյան Յ. 1998, էջ 12, 20, 24, 160, 164 և այլն: Ару—ткюня Н. 1970): Սա, իր հերթին, առաջ բերեց պատմա-ժամանակագրական մի նոր անհամապատասխանություն: Բանն այն է, որ ^{KUR} Biainili տարբերակը (ինչպես նշեցինք վերևում) Հայկական լեռնաշխարհի սեպագիր տեքստերում հանդիպում է ընդամենը երկու անգամ և վկայված է միայն Ռուսա 1-ի (մ.թ.ա. 735-714 թթ.) Թոփուզավայի (УКН-264) և Նոր Բայազետի (Գավառ) (УКН-265) արձանագրություններում: Այսինքն՝ որպես քննարկվող տերության անվանում ^{KUR} Biainili-ն լավագույն դեպքում կիրառվել է մ.թ.ա. 735-714 թթ. ընդգրկող ժամանակահատվածում, և, ըստ այդմ էլ, դժվար թե կարող է առանց փաստացի հիմնավորման մ.թ.ա. 735 թվից առաջ և մ.թ.ա. 714 թվից հետո ևս հավակնել այդ դերը կատարելուն:

Ավելացնենք նաև, որ «Ուրարտու», «Ուրաշտու», «Բիայնա», «Բիայնիլի-Բիայնելե» և «Վանի թագավորության» երկրանվանական տարբերակները նախընտրող արևելագետներն իրենց մենագրություններում և հոդվածներում չիրաժարվեցին նաև վերոհիշյալ համադաս անվանումների զուգորդված օգտագործումից: Այսպես. նույն ուսումնասիրության մեջ քննարկվող երկիրը կարող է կոչվել «Բիայնա» կամ «Բիայնիլի», նրա սեպագիր լեզուն՝ «ուրարտերեն», իսկ էթնիկ կազմը կամ վերնախավը՝ «ուրարտացիներ»: Մեկ այլ հետազոտության մեջ երկիրը կարող էր հորջորջվել «Վանի թագավորություն», իսկ նրա դիցարանն ու նյութական մշակույթն՝ «ուրարտական»: Երրորդ աշխատության մեջ երկիրը կարող էր կոչվել «Ուրարտու», լեզուն՝ «խալդերեն», իսկ այդ հարցերը քննարկող գիտաճյուղը՝ «խալդագիտություն» (Март Н. 1920: Мещанинов И. 1927: Tseretheli M. 1928: König F. 1955: Տես նաև վերը հղված հրապարակումները): Հանգամանք, որ ինքնին խոսում է օգտագործված անվանական-տերմինաբանական համակարգի անկատարության և ոչ ճկուն լինելու մասին:

Մեր դարի 60-70-ական թվականներից սկսած և մասամբ նաև այժմ, հինարևելյան սեպագրերի վերծանման ու ընթերցման համընդհանուր օրենքներին ու համակարգին անձանոթ որոշ հետազոտողների հրապարակումներում, Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. IX-VI դարերի հզոր տերությունը ստացավ նաև «Արարատ» կամ «Արարատի թագավորություն» անվանումը (Շահինյան Լ. 1984: Այվազյան Ս. 1986: Իշխանյան Ռ. 1988: Իշխանյան Ռ. 1988 ա: Իշխանյան Ռ. 1989: Իշխանյան Ռ. 1989 ա: Կակոսյան Է.

1990: Վարպետյան Ա. 1992: Շահինյան Լ. 1994: Տերյան Ա. 1995: Хачатрян В. 1991: Герунт П. 1998, էջ 307-328): Ըստ որում, իսկապես անժխտելի հիմնավորում և իմաստային ծանրաբեռնվածություն ունեցող այս նոր երկրանուն-տարբերակի տակ, զուտ կամայական մասնատումներով ստացված «բառարմատային», «անձնանվանական» և «տեղանվանական» պարզունակ, երբեմն նաև շինծու զուգահեռների և մակերեսային, սուբյեկտիվ, երևակայական-ենթադրական մեկնաբանությունների մակարդակում սկսեցին շահարկվել՝ հայ ժողովրդի էթնիկ անադարտության, նրա՝ ի վերուստ երկրագնդի վրա առաջինը գոյություն ունեցած լինելու, աշխարհի հին և նոր մյուս ժողովուրդների ու մշակույթների նախաստեղծը հանդիսանալու և Հայկական լեռնաշխարհի սեպագիր տեքստերի լեզվաքերականական վերծանումների «մաքրման» և «վերընթերցման» (այն էլ հիմնականում ժամանակակից հայերենի հենքի վրա) խնդիրները...

Անվիճելի է, որ «Արարատ»-ն աստուրական արձանագրությունների «Ուրարտու» երկրանվան ոչաստուրերեն, նաև ավելի ուշ դրսևորված հայերեն անվանաձևն է (այս համընդհանուր կարծիքը չի կիսում միայն Հ.Կարազյոզյանը): Ըստ որում այն «Արարատի թագավորություն» և «Արարադի երկիր» տարբերակներով հանդիպում է ինչպես Հին Կտակարանի եբրայերեն օրինակում, այնպես էլ պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ: Այլ խոսքով, ինչպես «Ուրարտու», «Ուրաշտու», «Բիայնա» և «Բիայնիլի» անվանաձևերը, այնպես էլ «Արարատ»-ը, «Արարադի երկիր»-ը և «Արարատյան թագավորություն»-ը պատմական հավաստի սկզբնաղբյուրներով վկայված իրողություններ են և իրավունք ունեն գիտական կիրառության:* Այլ հարց է, թե ինչ են ներկայացրել մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջի - մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին կեսի աստուրական տեքստերը, մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսերին վերագրվող եբրայական աղբյուրները և Մովսես Խորենացու մատյանի միջնադարյան ձեռագիր կրկնօրինակումներն այդ անվանումների տակ և, որքանով են վերջիններս պատմա-ժամանակագրական և էթնո-մշակութային առումներով համադրելի: Ըստ մ.թ.ա. XIII-XI դարերի աստուրական արձանագրությունների Ուրուատրի-Ուրատրին Վանա լճից հարավ և հարավ-արևելք, Տավրոսյան լեռների շրջանում ապրող բազմաթիվ ցեղախմբերի (հայտնի են նրանցից ութի անվանումները) դաշնակցության հավաքական երկրանունն էր: Նույն սկզբնաղբյուրների մ.թ.ա. IX-VII դարերի հաղորդումներն արդեն «Ուրարտու» երկրանվան տակ ներկայացնում էին Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և թերևս հարավ-արևելյան մասը: Ըստ որում, «Ուրուատրի-Ուրատրի-Ուրարտու» տեղանվան ձևավորման գործում, արևելագետների և լեզվաբանների կարծիքով կարևոր դեր է խաղացել Կորդոքի լեռներում տեղավորված Արարդի (Արարդու) լեռան անվանումը («Աշխարհուսույց»-ի Արարադ լեռն է, ժամանակակից Սիրիայի և Թուրքիայի սահմանագծին գտնվող Ջուդի դաղը): Հենց այս տարածքում է տեղադրում «Արարադի երկիր»-ը նաև պատմահայր Խորենացին: Ինչ վերաբերում է եբրայական աղբյուրներին, ապա «Արարատի թագավորություն» կամ «Արարատյան թագավորություն» անվան տակ վերջիններս թերևս ընկալել են Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և հյուսիսային հատվածները:

Նույն երկրանվան տարածա-ժամանակագրական այս անհամապատասխանությունները գուցե բացատրելի են Ուրուատրի-Ուրարտուն կազմող ցեղախմբերի նախնական բնակության տարածքի (թերևս Կորդոքի լեռներից մինչև Վանա լիճն ընկած շրջանում) աստիճանական ընդարձակման և պատմա-մշակութային կարևորություն

* Մասնավորապես քննարկվող երկրի համար Արարատ անվանումն են նախընտրում նաև գերմանացի արևելագետները (Rimschneider M. 1966; Wartke R.-B. 1993):

ունեցող մի շարք իրողությունների, այդ թվում նաև աշխարհագրական որոշ անվանումների տեղափոխման, երկրորդման և նույնիսկ երրորդման հանգամանքով: Թերևս այդ ճանապարհով է Արարդի (Արարդու) լեռան անունն աստիճանաբար անցել ոչ միայն Ուրուատրի-Ուրատրի-Ուրարտու-Արարատ երկրին, այլև Արարատյան դաշտին և Արարատ լեռանը: Ի դեպ, վերջինիս առավել հին անվանումը Մասիսն է, որն իր հերթին տեղանվանական փոխակերպումների ու աստիճանական տեղափոխությունների իր ուղին ու բացատրությունն ունի և այդ առումով կարող է համադրվել շումերական էպոսի և առասպելների Մաշու լեռան, ժամանակակից Սիրիայի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Մասիուսի լեռնաշղթայի, Հայկական լեռնաշխարհի Նեխ-Մասիքի (Սիփսան սար) և Հյուսիսային Կովկասում գտնվող Մաշուկ լեռնագագաթի (Պյատիգորսկի մոտ) անվանումների հետ (Փիլիպոսյան Ա., Քամալյան Հ. 1997, էջ 67-69): Ինչ վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. IX-VI դարերում գոյատևած պետությանը միանշանակ «Արարատ» կամ «Արարատյան թագավորություն» անվանելուն, ապա այս խնդիրը դեռևս ամբողջապես չի լուծում առաջ քաշված պահանջները: Եվ ահա թե ինչու: Նախ, ինչպես «Ուրարտու», այնպես էլ «Արարատ», «Արարատի երկիր» կամ «Արարատյան թագավորություն» բնորոշումներն իսպառ բացակայում են խնդրո առարկա երկրի տիրակալների մայրենի լեզվով թողած արձանագրություններում: Բացի այդ, «Արարաթ» («Արարաթում») է կոչվել նաև ժամանակակից Եմենի մայրաքաղաք Սանայից մոտ 200կմ հյուսիս-արևելք տեղավորված և Սաբայի թագավորության մութարիք Յասամար Բայինի ու նրա հաջորդների կողմից մ.թ.ա. VIII-VII դարերում կառուցապատված (այսինքն՝ Ուրարտու-Բիսյնիլի-Արարատին համաժամանակյա) քաղաք-ամրոցը (Կարազեոզեան Յ. 1998, էջ 280-281: Лундин А. 1971, էջ 153: Грязне — вич П. 1978, էջ 4, 6, 11, 13, 15, 273-274, 276): Ավելացնենք նաև, որ մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսերին և ավելի ուշ «Արիարաթ» անձնանունն են կրել Կապադովկիայի թագավորության առնվազն ինը տիրակալներ (Бикерман Э. 1976, էջ 200): Փաստեր, որոնք անմիջական կապ (և ընդհանրապես որևէ կապ) չունեն «Ուրարտու», «Բիսյնիլի» կամ «Վանա» երկրի անվան ու զբաղեցրած տարածքի հետ և կարող են տեղանվանական ու անձնանվանական ավելորդ խառնաշփոթությունների պատճառ հանդիսանալ:

Ահա վերոհիշյալ անհամապատասխանություններից և խառնաշփոթություններից խուսափելու նպատակով, Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջին քառորդից հիշատակվող և մ.թ.ա. IX-VI դարերում պետականության հասած հզոր տերության համար, մենք նպատակահարմար ենք համարում գիտական շրջանառության մեջ մտցնել «Վանտոսայի թագավորություն» (կարելի է նաև «Վան-Տոսայի թագավորություն») անվանում-տերմինը: Բանն այն է, որ խնդրո առարկա երկրի տիրակալներն (Իշպուինի, Սենուա, Արգիշթի I, Սարդուրի II, Ռուսա I, Արգիշթի II, Ռուսա III) իրենց սեպագիր հաղորդումներում՝ սեփական տիտղոսները թվարկելիս, անշուշտ, ոչ պատահականորեն, ընդգծել են նաև Biaina (Վան) երկրի թագավորն ու Tušpa (Տոսայ) քաղաքի տերը լինելու պարագան (УКН — 19: 25: 37: 39: 42: 45: 57-59: 61: 66-70: 72: 79: 91: 92: 101-108: 119: 127: 128: 130: 131: 134: 136-138: 144-147: 155: 158: 164: 165: 168: 170: 173: 269: 278: 280: 281: 287: 293-296):* Այսինքն՝ տվյալ դեպքում արքայական

* Այս առումով, հատուկենտ են այն տեքստերը, որտեղ վերոհիշյալ տիրակալների մի մասի տիտղոսացանկերում Biaina երկրանունը հանդիպում է առանց Tušpa քաղաքանվան և ընդհակառակը՝ Tušpa-ի առկայության դեպքում բացակայում է Biaina-ն: Մեր հաշվարկներով կարելի է փաստել այդպիսի 11 դեպք, որոնցից երկուսում բացակայում է Tušpa քաղաքանունը (УКН — 265: 276), իսկ իննում՝ Biaina-ն (УКН — 29: 34: 127 II: 161: 287: 293-296): Այլ խոսքով, ինը դեպքում Tušpa քաղաքանունը նաև երկիր է խորհրդանշել: Այստեղ հարկ է բերել մեկ

տիտղոսների տասնամյակներով մշակված և իմաստավորված բանաձև-սահմանումներում Biaina-Վան և Tušpa-Snuս պտեղանունների հաջորդական, համադրված կիրառումն անվերապահորեն ընկալվել է որպես խնդրո առարկա հզոր և անկախ տերության էթնո-ռազմա-քաղաքական, կրոնական և աշխարհա-տարածական ընդհանրության անվանական խորհրդանիշ: Ուստի «Վանտոսպ» («Վան - Տոսպ») երկրանուն տերմինը սույն գրքի հեղինակների կողմից հորինված և կամայականորեն հարմարեցված երկրանուն չէ, այլ սեպագիր սկզբնաղբյուրներով փաստված կոնկրետ իրողություն, որը հարյուրամյակներ անց էլ պահպանվել է Հայոց աշխարհի Վասպուրական մահանգի Վանտոսպ գավառի անվան մեջ (Թովմա Արծրունի և Անանուն 1985, էջ 102-103, 372-375 և այլն): Այս գավառը տարածական առումով ևս, ըստ էության, համընկնում է քննարկվող երկրի բուն սահմաններին և (մեկ անգամ ևս ուզում ենք ընդգծել) իր անվան մեջ անխաթար կերպով վերարտադրում է վերջինիս սեպագիր երկրանվան (^{KUR} Biaina - Վանա երկիր) և մայրաքաղաքի (Մ^{ԿՍ} Tušpa-Snuսպա քաղաք) բառարմատային համակցությունը: Առաջարկվող անվանում-տերմինը հարմար է նաև քննարկվող հզոր տերության լեզվական, էթնիկական, մշակութային և այլ իրողությունները ներկայացնելու առումով: Այսպես, Վանտոսպի թագավորության սեպագիր արձանագրությունների լեզուն կարելի է անվանել «վանտոսպերեն», բնակիչներին՝ «վանտոսպցիներ», մշակույթը՝ «վանտոսպյան» և այդ ամենի տակ ընկալել Հայաստանի պատմության մ.թ.ա. IX-VI դարերին վերաբերող պատմա-մշակութային կոնկրետ իրողությունները: Սա, ըստ մեզ, հնարավորին չափ սահմանափակում է տարածամանակյա դրսևորում և էթնո-աշխարհագրական հենք ունեցող համանվանական խառնաշփոթություններն ու հստակորեն ընդգծում, որ վերոհիշյալ հասկացությունների տակ գործ ունենք Վան-Վասպուրականի (նաև՝ Հայկական լեռնաշխարհի) հայ ազգաբնակչության անմիջական նախնիներից մեկը հանդիսացող տեղաբնիկների նյութական և հոգևոր մշակույթի, գրի ու պատմության հետ: Այդ իսկ պատճառով, մենք համակարծիք չենք այն ուսումնասիրողներին, որոնք առաջադրված այս տեղանուն-տերմինի տակ սոսկ մշակութային ծանրաբեռնվածություն են ընկալում, վերջինս փորձում են մատուցել որպես Իշպուհինի և Մենուա արքաների բարեփոխումների ծրագրի իրականացման հետևանքով ձևավորված «էլիտար, պետական մշակույթ» և այն առանձնացնում են ու, ըստ էության, հակադրում Հայաստանի (Ժամանակակից սահմանների մեջ տեղաբաշխված) համաժամանակյա հուշարձաններից հայտնաբերված և այսպես կոչված «տեղական մշակույթի» արգասիք համարվող նյութական արժեքներին: Առավել ևս, որ նշվածը հիմնավորվում է «ապրելաձևի» նկատվող տարբերություններով (Եսայան Ս., Բիյագով Լ., Հմայակյան Ս., Կանեցյան Ա. 1995, էջ 59-60): Ինչ «տեղական» և «ոչ տեղական» իրողությունների մասին է խոսքը, երբ երևույթը վերաբերում է ողջ Հայկական լեռնաշխարհին և գոյություն ունի բացառապես նրա աշխարհա-քաղաքական սահմանների ներսում: Չենք խոսում արդեն «տեղական» և «ոչ տեղական՝ բերովի» հասկացությունների մակարդակում կատարվող նման տարբերակման հետևանքով հնարավոր ոչ ցանկալի «գիտական» շահարկումների մասին...

Ահա թե ինչու, մենք առաջարկում ենք Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. IX-VI դարերի քաղաքական, էթնիկական, մշակութային և լեզվական կոնկրետ դրսևորումները

ուշագրավ դիտարկում ևս: Իշպուհինի և Մենուա արքաների համատեղ գահակալման ժամանակ փորագրված Կելյաշինի երկլեզու արձանագրության աստուրերեն հատվածում (ՄԿԻ - 193,16) Տուշպան անվանվում է Նաիրի երկրի մայրաքաղաք:

ներկայացնել «Վանտոսպ» («Վան-Sոսպ») պատմական տեղանունից բխող տերմին-որակումներով:

Վանտոսպի թագավորության նյութական մշակույթին, պատմությանը, կրոնին, ճարտարապետությանն ու քաղաքաշինությանը, գրին ու լեզվին, կենցաղին ու գործունեության այլ ոլորտներին վերաբերող ամենատարբեր հարցերը շուրջ մեկ ու կես հարյուրամյակ է, ինչ բազմաթիվ արևելագետների, պատմաբանների, արվեստագետների, լեզվաբանների ու հնագետների ուշադրության կենտրոնում են (Ղափանցյան Գ. 1940: Եսայան Ս. 1982: Ղաֆադարյան Կ. 1984: Հմայակյան Ս. 1990: Մելքոնյան Մ. 1995: Կարազեղզեան Յ. 1998: Մովսիսյան Ա. 1998: Փիլիպոսյան Ա. 1998: Անանյան Գ. 1999: Мещанинов И. 1927: Меликишвили Г. 1954: Пиотровский Б. 1959: Марти — росян А. 1961: Пиотровский Б. 1962: Дьяконов И. 1963: Арутютян Н. 1966: Дьяконов И. 1968: Арутютян Н. 1970: Мартиросян А. 1974: Мещанинов И. 1978: Ходжаш С., Трухтанова К., Оганесян К. 1979: Оганесян К. 1980: Есаян С. 1985, էջ 112—122: Арутютян Н. 1985: Хачикян М. 1985: Vanden Berghe L., De Meyer L. 1982-1983: Merhav R. 1991 և այլն):

Կուտակված ու հետազոտված հսկայածավալ նյութը և վերջինիս հիման վրա արված վերլուծություններն ու մեկնաբանությունները բացառիկ նշանակություն ունեն Հայաստանի վաղ շրջանի պատմության կոնկրետ շրջափուլի համակողմանի ուսումնասիրության գործում: Այսուհանդերձ, յուրաքանչյուր նոր հուշարձանի հետազոտությունն ի գործ է փոփոխություններ մտցնել վերջնական թվացող մեկնաբանությունների համակարգում, պահանջելով նոր և արդիական միջոցների ու եղանակների, ինտեգրացված գիտական համակարգերի օգտագործում և, այս ամենի հենքի վրա, անվիճելի համարվող եզրահանգումների ստուգում, շտկում, լրացում և եթե հարկ կա՝ նորովի մեկնաբանում:

Այդպիսի ինքնատիպ և Վանտոսպի թագավորության պատմության ու մշակույթի հետազոտման համար կարևոր նշանակություն ունեցող հնագիտական հուշարձանի՝ Գեղիովտի քարայր-դամբարանի ուսումնասիրությանն էլ նվիրված է սույն աշխատանքը:

* * *

Հնարավոր է տարիներ անց այս ուսումնասիրության մեջ արված եզրահանգումների ու մեկնաբանությունների մի մասը կորցնեն իրենց գիտական թարմությունը: Սակայն, գիտական տեսանկյունից ուսումնասիրելի և մեծարժեք կմնա Հայաստանի պատմության Պետական թանգարանի զետեղարանում պահվող հնագիտական այն ժողովածուն, որ 1980 թվականին հավաքվեց և 1993-ին պեղվեց Գեղիովտում ՀՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի առաջատար հնագետ, պատմական գիտությունների թեկնածու Լևոն Պետրոսյանի, ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու, հնագետ Աշոտ Փիլիպոսյանի, գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու, հնագետ-մարդաբան Ռուզան Մկրտչյանի, գիտաշխատող, հնագետ Նորա Ենգիբարյանի և Հայաստանի Պատմության Պետական թանգարանի Հնագիտության բաժնի վարիչ Լյուդվիգ Խաչատրյանի ջանքերով:

Այդ կարևոր գործին իրենց անմիջական մասնակցությունը բերեցին նաև Գեղիովտ գյուղի բնակիչներ Աբգար Հովհաննիսյանը, Սմբատ Հովհաննիսյանը, Կտրեն Շահումյանը, Համբարձում Սուքիասյանը, Գնունի Մանվելյանը, Հայկ Ղարիբյանը, Վահան Նովիկյանը, Լիա Խաչատրյանը, Հենրիկ Հովհաննիսյանը, Խաժակ Մանուկյանը, Եղիազար Հունանյանը, Վաղինակ Խաչատրյանը, Արմեն Շահումյանը և այլոք:

Հեղինակներն իրենց շնորհակալությունն են հայտնում նաև Երևանի բժշկական Համալսարանի թերապևտիկ ատամնաբուժության ամբիոնի վարիչ, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վալերի Տատինցյանին և դոցենտ Լևոն Անդրեասյանին, հուշարձանից հայտնաբերված հնամարդաբանական նյութի ատամնաձուլույթին համակարգի հետազոտման և մասնագիտական ախտորոշման համար:

Հավաքածուի մետաղական առարկաները մաքրվել ու ամրակայվել են Հայաստանի Պատմության Պետական թանգարանի վերականգնման լաբորատորիայում, Այրիս Եսայանի կողմից:

Խեցեղեն անոթները մաքրել, հավաքել և ամրակայել է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատակից, վերականգնող Վարդան Վարդանյանը:

Գրքում զետեղված գծանկարներն ու չափագրություններն իրականացրել է ԵՊՀ հնագիտության լաբորատորիայի նկարիչ Անժելա Դավթյանը:

Տեքստի համակարգչային շարվածքը կատարել են Տաթևիկ Շախկյանը, Լիլիթ Վանյանն ու Անահիտ Սարգսյանը:

ՀՈՒՇԱՐՉԱՆԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Քննարկվող հնագիտական հուշարձանը պատահաբար բացվել էր Սևանա լճի հարավ-արևմտյան ափերից մոտ 5 կմ հարավ (աղ. 1), լճից դեպի Սելիմի լեռնանցքը տանող ճանապարհի աջ կողմում, ներկայիս Գեղիովիտ գյուղի միջով հոսող գետակի ձախ ափին, այդ հատվածում կառուցվող կամրջի շինարարության ժամանակ (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 80): Պայթեցման, ծանր տեխնիկայով կատարվող հողահեռացման ու հողահարթեցման աշխատանքների հետևանքով քանդված հուշարձանի նյութական արժեքների մի զգալի մասն անտեղյակության հետևանքով լցվել էր կառուցվող կամրջի հիմքի մեջ և բետոնապատվել: Բարեբախտաբար գետնի երես դուրս եկած և գյուղի բնակիչների կողմից հավաքված, ապա և տեղում հետագայում պեղված հնագիտական նյութերի մի արժեքավոր հավաքածու փրկվեց կորստից ու մուտք գործեց Հայաստանի Պատմության Պետական թանգարան:

Տեղանքի հետազոտումը և պեղված հնագիտական նյութերի տեսական ու ուսումնասիրությունը թույլ տվեցին եզրակացնել, որ գետակի մակերևույթից մոտ 15-20մ բարձրության վրա, նրա զառիվեր ափին գտնվող և հողմահարման հետևանքով բազալտե ժայռի մեջ գոյացած բնական խոռոչը ենթարկվել է մասնակի ձևափոխման և վերածվել երկու հաղորդակից սրահներից կազմված քարայր-դամբարանի (աղ. 2): Ըստ որում, 1980 թվականին շինարարական աշխատանքների հետևանքով լիովին ավերվել է ժայռափոր կառուցվածք ունեցող, արտաքին մուտքից ու ելքից զուրկ և նեղ, ձեռակերտ միջանցքով առաջին՝ խոռոչ-սրահին հաղորդակցվող, երկրորդ սրահը: Այստեղ ամփոփված են եղել դամբարանի տերը, նրան պատկանող գույնքն ու անձնական շքեղ իրերը: Այս չպահպանված սրահի, նրա նշանակության և ուղղվածության մասին արված ենթադրությունների համար որոշակի հիմքեր են տալիս ժայռուսվտր կառույցի առաջին՝ ամբողջապես պահպանված սրահի (այն, հավանաբար, դեպի հիմնական խուցը տանող նախասրահ է հանդիսացել) հետազոտման, պեղման ու չափագրման աշխատանքները: Դրանք հնարավորություն են ընձեռում փաստել, որ քննարկվող կառույցն ունեցել է ընդգծված հարավ-հյուսիս կողմնորոշում և դեպի արևելք նայող կիսաձվածիր բնական մուտք, որը, թերևս, փոքր-ինչ վերամշակվել է դամբարանը կառուցողների կողմից (աղ. 2. նկ. 1): Մուտքի բարձրությունը 2.55մ էր, լայնքը՝ հիմքի մոտ 4.0մ: Առաջին սրահի ընդհանուր մակերեսը մոտ 30-32մ² էր, սրահի ամենամեծ երկարությունը հարավից-հյուսիս՝ 8.30մ, ամենամեծ լայնքն արևելքից-արևմուտք՝ 5.20մ: Այս սրահն ուներ մուտքի ստորին մակարդակի նկատմամբ մոտ 0.25-0.30մ ցած տեղավորված, համեմատաբար հարթ հատակ (այն հարթեցրել էին դամբարանը կառուցողները) և անկանոն հատակագիծ: Առաստաղը թույլ կամարած էր (մշակման հազիվ նկատելի հետքերով), իսկ առավելագույն բարձրությունը հավասար էր 3.10մ-ի: Սրահի հարավային հատվածն ավելի անմշակ էր ու նեղ (լայնքը մոտավորապես 2.00-2.50մ), սակայն օժտված էր կառուցվածքային յուրահատուկ մանրամասով: Վերին (այսինքն առաջին սրահի կամարած և առաստաղի հարավային) անկյունում ուներ 2.80մ² մակերեսով (1.40x2.00) միջանցիկ փորվածք-պատուհան: Սրահի հյուսիսային հատվածը համեմատաբար ընդարձակ էր և ուներ 4.00-4.30մ լայնք: Հենց այս հատվածում, քարայրի հյուսիսային պատին, հատակից մոտավորապես 0.30-0.40մ բարձրության վրա փորվել էր 0.54մ² մակերես (1.08x0.50), մոտ 0.45մ խորություն և հարավ-հյուսիս կողմնորոշում ունեցող միջանցք: Վերջինիս հարավային՝ պահպանված մասի բավական խնամքով արված մանրամաս-

ներն էլ հենց թույլ են տալիս ենթադրել, որ այդ միջանցքին հյուսիսային կողմից կից, չպահպանված երկրորդ սրահը եղել է ձեռակերտ: Արված դիտարկումների, չափագրությունների և առաջարկված ենթադրությունների հիման վրա էլ այս ուսումնասիրության մեջ վերականգնվել է Գեղիովտի քարայր-դամբարանի հնարավոր գծապատկերն ուղղահայաց (աղ. 2, նկ. 3) և հորիզոնական (աղ. 2, նկ. 2) կտրվածքներով:

Նման ժայռափոր դամբարանային կառույցները տարածված երևույթ են վանտոսայան դամբարանաշինության մեջ և հանդիպում են Տուշպա-Վանի՝ մասնավորապես Խորխորյան մեծ ու փոքր քարայրների (աղ. 4, նկ.1, աղ. 5, նկ. 1), Նավթբույուի (աղ. 4, նկ. 2), Վերին հարթակի տակ գտնվող քարայրի (աղ. 7, նկ. 2), Իչկալայի (աղ. 8, նկ. 1-2), Ջինանոցի քարայրի (աղ. 7, նկ. 1), Վանի ժայռի հարավ-արևմտյան կողմում գտնվող Մեծ քարայրի (աղ. 10, նկ. 1-2), ինչպես նաև Պալուի (քարայրներ I-III) (աղ. 6, նկ. 1-3), Թանրիվերմիշի (քարայրներ I-III) (աղ. 9, նկ. 1-3), Մանազկերտի (Կալեքոյ) (աղ. 9, նկ. 4), Ջոկրեյենի (Քեբանի ջրամբարի մոտ) (աղ. 9, նկ. 5), Զյուրդումեյիքի (Խարբերուի շրջանում, Էյազրդի մոտ) (աղ. 9, նկ. 6), Հաջիսելիի (Խարբերո քաղաքի մոտ) (աղ. 9, նկ. 7), Մակու-Մանգարի (աղ. 11, նկ. 1), Կալե Հոդարի (աղ. 11, նկ. 2), Ալիշարի (աղ. 12, նկ. 2), Կայալի դերեի (աղ. 13, նկ. 1-3), Էսքի Դողուբայազետի (աղ. 12, նկ. 1), Բոստան կայալի, Հայկաբերդի (Չավուշ թեփե) և Աղիջևազի (Արծկե) հնագիտական համալիրներում (Օզգյուզ Թ. 1968, էջ 19: Հմայակյան Ս. 1990, էջ 79: Եսայան Ս., Արաջյան Լ. 1995, էջ 211: Սելբոնյան Մ. 1995, էջ 11-38: Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 80: Հովհաննիսյան Կ. 1996, էջ 152, 156, 175-183, աղ. 35, աղ. 36: Ивановский А. 1911, էջ 64: Казнаков А. 1917, էջ 28-32: Минорский В. 1917, Марр Н., Орбели И. 1922: Куфтин Б. 1944, էջ 69-71: Пиотровский Б. 1959, էջ 207-219: Пиотровский Б. 1962, էջ 3-7: Мартиросян А. 1974, էջ 56: Есаян С., Биягов Л., Амаякян С., Канемян А. 1991, էջ 20-21: Lehmann-Haupt С. 1907, էջ 70: Lehmann-Haupt С. 1910: Piotrovski В. 1966, էջ 204-219: Rimschneider М. 1966, էջ 70: Van Loon М. 1966, էջ 62: Burney С. 1966, էջ 55-111: Burney С., Lang D. 1971, էջ 139, 145, 150-153: Ogun В., Bilgiç E. 1973, էջ 13-14: Kleiss W. 1976, էջ 42: Ögün В. 1978, աղ. 645: Charlsworth М. 1980, էջ 91-97: Forbes Т. 1983, նկ. 58: Sevin V. 1987, էջ 279-300: Sevin V. 1988, էջ 1-44: Sevin V. 1989, էջ 451-500: Andre-Salvim В., Salvim М. 1992, աղ. 1: Sevin V. 1994, էջ 58-67: Köroğlu К. 1996, էջ 38-45, նկ. 6-8:): Մասնագետների կարծիքով սրանք պատմական այս շրջափուլի համար ժամանակագրական բավական լայն ընդգրկում ունեն, կարող են վերաբերել Արզիշթի 1-ինից մինչև Ռուսա II իրար հաջորդած վանտոսայան արքաների գահակալության շրջանին և թվագրվել մ.թ.ա. VIII-VII դարերով (Burney С., Lang D. 1971, էջ 139, 150: Özgüç Т. 1969, էջ 7):

Գեղիովտի քարայր-դամբարանին, իրենց կառուցվածքային առանձնահատկություններով առավել մոտ են Վանի քարաժայռի վրա գտնվող Իչկալայի և Ջինանոցի քարայրի, Մշո դաշտից հյուսիս տեղավորված Կայալի դերեի, Վանա լճի հյուսիսային ափերի մոտ գտնվող Աղիջևազի (Արծկե), Մանազկերտի (Կալեքոյ), Պալուի (քարայր III), Թանրիվերմիշի, Զյուրդումեյիքի և Հաջիսելիի ժայռափոր համալիրները: Ըստ որում, Իչկալան և Ջինանոցի քարայրը Գեղիովտի քարայր-դամբարանի հետ համընկնում են կամարածև պոաստաղին բացված միջանցիկ պատուհաններով, իսկ մյուսները՝ ժայռափոր կառույցների ինտերյերի ոչ այնքան խնամքով արված մշակումով:

Անհրաժեշտ է ավելացնել նաև, որ Գեղիովտի քարայր-դամբարանը վանտոսայան մնացորինակ միակ կառույցը չէ Սևանի ավազանում: Այդպիսի համալիրների մնացորդներ նկատելի են նաև Սևանա լճի հարավային և հարավ-արևելյան ափամերձ հատվածում գտնվող Սանգար (Չորագյուղից արևմուտք), Ծովակ և Այրք հնավայրերի

տարածքում (Միքայելյան Գ. 1968, էջ 32: Հմայակյան Ս., Բիշինե Ռ., Պարմեջիանի Ն. 1996, էջ 47-49): Հ. Մարտիրոսյանի կարծիքով, հավանաբար, նմանատիպ կառույցներ են իրենցից ներկայացրել նաև Արգիշթիխի-Արմավիր քաղաքի բազմաթիվ անձավներն ու Թեյշեբահինի-Կարմիր բլուրի դիմաց, Հրազդանի կիրճում նշմարվող որոշ քարայրներ (Հմայակյան Ս. 1986, էջ 125: Мартыросян А. 1974, էջ 53):

Ենթադրություն կա, թե Հայկական լեռնաշխարհի ժայռափոր դամբարանները բացառապես Վանտոսպի թագավորության ժամանակներին բնորոշ կառույցներ են և դարձրել են օգտագործվել վերջինիս պատմական թատերաբեմից հեռանալու հետ միաժամանակ: Մենք հակված չենք այդ կարծիքը վերջնական համարելու: Բանն այն է, որ քարայր-դամբարանների երևույթը փաստագրված է Եվրոպայի (Ֆրանսիա՝ Զյոզարդ, Ապենինյան թերակղզի՝ Էտրուսկյան դամբարաններ, Մալթա՝ Հայ Սաֆիլիենի, Բալկանյան թերակղզի՝ Միքենե, Դևեթաշ, Կրետե՝ Արկալախորի, Կնոսոս և այլն), Աֆրիկայի (Եգիպտոս՝ Նեղոսի ափին գտնվող Խապի աստվածության ժայռափոր տաճարը) և Մերձավոր Արևելքի (Միրիա-Պաղեստինյան աշխարհ՝ Խուդեյրա, Գեզեր, Թիլ Բարսիբ, Փոքր Ասիա՝ Օսմանկայասի, Յազըլը Քայա, Ակփինար, Մանիսա, Անդրկովկաս՝ Մուգուտյան քարայրներ, Ցնորի, Իրանական սարահարթ՝ Քուլ-ի Ֆարախ և այլն) մ.թ.ա. V-I հազարամյակներով թվագրվող հնագիտական համալիրներում (Пентлбери Дж. 1950, էջ 231: Миков В., Джамбазов Н. 1960: Каландалзе А. 1965: Буриан Я., Моухова Б. 1970, էջ 194: Златковская Т., Шелов Д. 1971, էջ 59: Блаватская Т. 1976, էջ 152: Хинц В. 1977, լուսանկ. 5, 6, 10: Немеровский А. 1983, էջ 114, 115, 119—120: Лосева Н., Сидорова Н. 1988, էջ 13-30, նկ. 5, 8, 11: Фрезер Дж. 1990, էջ 200: Бартошек А. 1991, էջ 238—245: Виноградова Н., Каптерева Т., Стародуб Т. 1997, էջ 314: Бахтадзе Н. 1998, էջ 59: Schaeffer С. 1948, էջ 164-165: Nilsson М. 1950, էջ 53-76: Albright W. 1954, էջ 68: Piggot S. 1965, էջ 61-62, աղ. VI, էջ 97-98, աղ. XI ա, բ, էջ 123, աղ. XV: Andre-Salvini B., Salvini M. 1996, էջ 7-20, նկ. 1-9): Վերջիններս հիմնականում առնչվում են թաղման ծիսական կարգի հետ և, ըստ էության, եվրասիական առասպելաբանական համակարգերից լավ հայտնի (քարայրում փակված հերոսին առնչվող) հնագույն սյուժեի հիմնական բաղադրիչ՝ անդրաշխարհ-քարայրի փաստացի դրսևորումն են հանդիսանում: Նույն բովանդակությամբ և նույնքան հին սյուժեներ են պահպանվել նաև հայ առասպելաբանության մեջ (տես՝ Փոքր Սիերի, Արտավազդ-Շիդարի, Շարսիյի մասին առասպելները, Հայժ, Բանցրել և այլ քարայրների մասին ավանդությունները) (Հարությունյան Ս. 1987: Ганаланян А. 1979, էջ 49-78: Карапетян Г. 1990, էջ 54-56): Ուստի բացառված չէ, որ վերոհիշյալ առասպելաբանական սյուժեների փաստացի դրսևորումները գոյություն ունեցած լինեն Հայկական լեռնաշխարհում նաև մինչվանտոսպյան ժամանակաշրջանում: Մասնավորապես Վաղ Բրոնզի շրջափուլին վերաբերող (Կուր-արաքսյան մշակույթ) նման մի դամբարան պեղվել է Տանձավեր գյուղում (Խնկիկյան Օ. 1993, էջ 128), իսկ Վաղ Երկաթի շրջափուլին վերաբերողը՝ Գավառում (Կամո-Նոր Բայազետ) (Միքայելյան Գ. 1968, աղ. 15): Առ այսօր դրանց խիստ սակավությունը միգուցե բացատրելի է Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր հատվածների (մասնավորապես Բարձր Հայքի, Աղձնիքի և Տավրոսյան լեռների շրջանի) հնագիտական առումով անհավասարաչափ ուսումնասիրվածությամբ: Թեև մեծ վերապահումով, մենք հնարավոր ենք համարում, խնդրո առարկա կառույցների շարքը դասել նաև Հայկական լեռնաշխարհում բացված մի յուրահատուկ հուշարձան, որն իր դամբարանների կառուցման սկզբունքով (մոնոլիտ քարաշերտի մեջ փորված մեղ մուտք-միջանցք և լայնացող խոռոչ-դամբանասարահ), թերևս կարող է համեմատվել վերոհիշյալ համալիրներին: Խոսքը մ.թ.ա. XV/XIV-XI/IX

A III
6935

դարերի ժամանակագրական սահմաններում գոյատևած Արթիկի դամբարանադաշտի 640 կատակոմբային քաղումների մասին է (Արեշյան Գ., Ղաֆադարյան Կ. 1996, էջ 69, նկ. Դ: Хачатрян Т. 1975: Хачатрян Т. 1979):

Ավելացնենք նաև, որ Սևանի ավազանից ոչ հեռու, Հրազդան գետի աջ ափին տեղավորված Դդմաշեն գյուղի մոտակայքում, շինարարական աշխատանքների հետևանքով պատահաբար բացված և ավերված քարայր-դամբարանից հայտնաբերված հարուստ հնագիտական նյութերը (ներկայումս պահվում են Սևան քաղաքի «Ազգային պարկի» գրասենյակում) փաստում են, որ նման կառույցներն իրենց գոյությունը Հայաստանում պահպանել են Վանտոսայի թագավորության անկումից հետո էլ (նշված նյութերը վերաբերում են Երվանդունիների թագավորության ժամանակներին և թվագրվում են մ.թ.ա. VI-V դարերով):

Ուստի, թերևս անհիմն չեն Հին Արևելքի քաղաքաշինական գործընթացների և ճարտարապետական ոճերի զարգացման պատմությամբ զբաղվող արևելագետների ենթադրություններն այն մասին, որ իրենց տեղական կիրառությամբ և այդօրինակ դամբարանաշինական աշխատանքների կատարման լավ մշակված նորմերով, վանտոսայան քարայր-դամբարանները կարևոր դեր կարող են խաղացած լինել Մերձավոր Արևելքում Ասորեստանի և Վանտոսայի թագավորության ռազմաքաղաքական հզորության փաստացի հաջորդը հանդիսացող Աքեմենյան Իրանի մոնումենտալ ժայռափոր դամբարանների (Նախշ-ի Ռուստամ) կառուցողական սկզբունքների ձևավորման, ապա և ավելի ուշ շրջանի իրանական նմանատիպ կառույցների (մասնավորապես Թաք-ի Բոստանի) տեղական կիրառության գործում (Տիրացյան Գ. 1964: Մելքոնյան Մ. 1995, էջ 33: Հովհաննիսյան Կ. 1996, էջ 179-180: Фрай Р. 1972, էջ 100: Тирация Г. 1988, էջ 30-31: Fletcher B. 1954, էջ 61-62: Brentjes B. 1974, էջ 32: Kleiss W., Calmeyer P. 1975, էջ 94: Harper P. 1996):

ԳԼՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՏԱԾՈՆԵՐԸ

Գեղիովտի քարայր-դամբարանին պատկանող հնագիտական իրերի ողջ հավաքածուն, ինչպես նշեցինք վերևում, ի մի է բերվել 1980 և 1993 թվականների հավաքչական և պեղման աշխատանքների շնորհիվ: Ըստ որում, 1980 թվականին կատարված հավաքչական աշխատանքների հետևանքով Հայաստանի Պատմության Պետական թանգարան են մուտք գործել գերազանցապես երկրորդ՝ լիովին ավերված սրահի պարունակությունը կազմող նյութերը: Ներկայումս դրանք պահվում են թանգարանի հնագիտական մետաղի զետեղարանում և գրանցված են ըստ Մայր Մատյանի 14993 և ըստ բաժնի 2695 դասիչը կրող հնագիտական հավաքածուի 1-61 համարների տակ: Նույն դամբարանային համալիրին պատկանող հնագիտական իրերի մյուս մասը հայտնաբերվել է 1993 թվականին, կառույցի առաջին սրահի (նախասրահի) պեղման աշխատանքների ընթացքում: Այս նյութերը ներկայումս գտնվում են ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հնագիտական իրերի զետեղարանում:

Գեղիովտի քարայր-դամբարանի ի մի բերված հնագիտական իրերի ողջ հավաքածուն իր մեջ ներառում է սպառազինության, սպասքի, կահույքի առանձին մասերի մնացորդներ, պերճանքի առարկաներ և հնամարդաբանական նյութ:

ՍՊԱՌԱԶԻՆՈՒԹՅԱՆ ՆՍՈՒՇՆԵՐ: Քարայր-դամբարանից հայտնաբերված նյութերի մեջ այս խումբը մեծաքանակներից մեկն է և ներկայացված է բրոնզե և երկաթե գտածոներով: Վերջիններս տեղավորված են եղել երկրորդ լիովին ավերված սրահի ներսում:

Առաջին և առավել տեղեկատվական մմուշը՝ հորիզոնական ձողաձև վերնամասով (լայնքը՝ 5.4սմ, բարձրությունը՝ 1.5սմ), ուղիղ՝ կենտրոնում ակոսավոր բռնակով (երկարությունը՝ 8.2սմ, լայնքը՝ 2.4սմ) և սրտաձև խաչարդով (լայնքը՝ 5.5սմ, բարձրությունը՝ 3.4սմ) երկաթե դաշույնն է (շեղբը վատ է պահպանվել): Դաստակի ողջ երկարությունը (վերնամասի վերին եզրից մինչև խաչարդի ստորին եզրը) 12.3սմ է, իսկ շեղբի պահպանված մասի երկարությունը՝ 8.1սմ (աղ. 14, նկ. 1): Նման կառուցվածք ունեցող դաշույններն ու սրերը մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի են «ակինակ» անվամբ: Նրանք լայն տարածում ունեն Հայկական լեռնաշխարհի (Կարմիր բլուր - Թեյշերահի, Կարճաղբյուր, Մուսիերի, Ստեփանակերտ, Գետաբակ-Կեղաբեկ), Կովկասի (Սամբավրո, Բրիլի, Թլի, Սուխումի, Մախարո, Ծիծամորա, Ծոպի, Դվանի, Գուադիխու, Նիզվիզիանի), Հարավարևմտյան տափաստանների (Միներալնիե Վոդի, Ստեպանոյ), Ուկրաինայի (Ստարշայա Մոզիլա, Դնեպրոպետրովսկ, Պոլտավա), Միջին Ասիայի (Ակտյուբինսկ, Պավլոդար, Ույզարակ, Կոկչետավ, Թեղերման-սու), Ուրալի (Նովոբրինսկ, Լապասինյան հովիտ, Ախմիլովո, Բիկովո) և Հեռավոր Արևելքի (Մինուսինսկ) համաժամանակյա հնագիտական հուշարձաններում, ըստ մասնագետների, իրենց վրա կրում են սկյութական զինագործության առանձնահատկությունները և կարող են տեղավորվել մ.թ.ա. VIII դարի վերջին քառորդից մինչև մ.թ.ա. I հազարամյակի վերջերն ընդգրկող ժամանակագրական սահմաններում (Պոզրեբովա Մ., Եսայան Ս. 1981, էջ 85-96: Гобеджишвили Г. 1952, աղ. 40: Калантатдзе А. 1954, էջ 78, աղ. VIII, նկ. 19: Пиотровский Б. 1959 (ա), էջ 175, աղ. 6, նկ. 1: Трапш М. 1969, էջ 26, աղ. II, նկ. 12: Мартиросян А. 1974, էջ 172: Барамидзе М. 1977, աղ. VIII, նկ. 8: Техов Б. 1980, էջ 57-59: Есаян С., Погребова М. 1985, էջ 40-52: Členova N. 1994, էջ 512-515, 533-535, նկ. 14-16):

Սպառազինության հաջորդ նմուշները երկաթե խողովակակոթառ երկու միզակներն են (աղ. 14, նկ. 2, 3): Նիզակներից մեկի երկարությունը 27սմ է, իսկ մյուսինը՝ 28սմ: Առաջինը՝ ցցուն կենտրոնական ողով, տերևաձև լեզվակ ունի: Երկրորդ միզակը ևս օժտված է տերևաձև լեզվակով, սակայն, ի տարբերություն առաջինի՝ զուրկ է ուռուցիկ կենտրոնական ողից և հատույթում շեղանկյունաձև է: Նման միզակները լավ հայտնի են Հայկական լեռնաշխարհի (Կարմիր Բլուր-Թեյշերահնի, Երևանի «Ավտոագրեգատ» գործարանի դամբարան, Էրեբունի, Գյումրի, Խրտանոց, Օշական, Կուրթան, Դեբեդ, Հոռոմ, Զեթի, Լոռի բերդ) և մասնավորապես Սևանի ավազանի (Նորատուս, Արծվաքար, Կարմիրգյմուղ, Կարճաղբյուր, Աստղածոր, Սարուխան) համաժամանակյա հնագիտական համալիրներից և տեղավորվում են մ.թ.ա. XI/IX-VII/VI դարերի ժամանակագրական սահմաններում (Փիլիպոսյան Ա. 1991, էջ 31: Ենգիբարյան Ն. 1991, էջ 66-69: Пиотровский Б. 1949, աղ. 10, 11: Мартиросян А. 1964, էջ 211, նկ. 83, էջ 272, նկ. 105, էջ 284, նկ. 110, աղ. XXX - XXXII: Есаян С., Биягов Л., Амаякян С., Канемян А. 1991, աղ. X, նկ. 6, 7):

Սպառազինությանն են վերաբերում նաև Գեղիովտից հայտնաբերված բրոնզե կապարճի բեկորները (աղ. 14, նկ. 4): Դրանցից մեկն, ըստ ամենայնի, կապարճի վերին եզրի մասն է կազմել, ուռուցիկ դրվագված երկու հորիզոնական ողերով բաժանված է առանձին գոտիների և դրանցից վերինի մակերեսին, գազաթներով մեկընդմեջ իրար ուղղված փորագիր եռանկյունիների հորիզոնական զույգ շարքեր է կրում: Այս նախշը հանդիպում է նաև Կարմիր Բլուրից պեղված կապարճների վրա և մեծավ մասամբ երիզում է մարտակառք և կառամարտիկներ ներկայացնող փորագիր տեսարանը (Пиотровский Б. 1959, աղ. 40-41: Мартиросян А. 1961, աղ. 17): Նույն նախշն են կրում նաև Երևանի «Ավտոագրեգատ» գործարանի վանտոսայան դամբարանից հայտնաբերված, ինչպես նաև Ստամբուլի թանգարանում պահվող և Սարդուրի II-ի սեպագիր արձանագրությունը կրող գոտիների բեկորները (Есаян С., Биягов Л., Амаякян С., Канемян А. 1991, աղ. XVIII: Kellner H.-J. 1991, էջ 158-159, նկ. 5):

Գեղիովտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված սպառազինության օրինակների մեջ առավել մեծաքանակը ձիու ասպազենի և մարտակառքի տարբեր մասերի բրոնզե և երկաթե մնացորդներն են: Ասպազենի մեջ առանձնանում են չորս տարբեր սանձերի մասեր հանդիսացող մետաղական մնացորդները: Դրանցից առաջինը երկմետաղյա (բրոնզից և երկաթից պատրաստված) սանձի օղակաձև եզրերով երկաթե երկմաս երախճանի բեկորներ են, որոնց վրա պահպանվել են մի ծայրին գլանաձև, իսկ մյուսին՝ ճանկավոր վերջավորություններ ունեցող աղեղնաձև բրոնզե երկու լկամները: Վերջիններս դիմալին կողմից օժտված են զույգ միջանցիկ եռանկյունաձև կտրվածքներով (աղ. 15, նկ. 3): Նմանատիպ կառուցվածք ունեցող լկամներով ձիասանձերը (առավել ևս դրանց երկմետաղյա օրինակները) եզակի երևույթ են վանտոսայան ասպազենի մեջ: Գեղիովտից հայտնաբերված այս երկմետաղյա սանձի մոտիկ զուգահեռները պատահական գտածոներ են Արևմտյան Հայաստանի տարածքից (գտնվելու կոնկրետ վայրը հայտնի չէ) և ներկայումս պահվում են Մայնցի և Սյունիսենի թանգարաններում (Gropp G. 1981, էջ 106, աղ. II b: Vanden Berghe L., De Meyer L. 1982-1983, էջ 147, նկ. 61: Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 83, նկ. 34): Թերևս նույն սանձերին կարելի է համադրել նաև Լոռի բերդի թիվ 64 դամբարանի երկրորդ խցում հայտնաբերված ճանկավոր լկամներով օրինակները ևս (Arménie 1996, էջ 126):

Երկրորդ ձիասանձը պահպանվել է միայն կիսով չափ: Այն ևս երկմետաղյա է և օղակաձև վերջավորություններով երկաթե երկմաս երախճանի մի հատվածն է հանդիսանում, որի վրա պահպանվել է աստիճանաբար նեղացող ծայրերով բրոնզե աղեղնաձև

լկամը: Վերջինս երկաթե երախճանին հազնող կենտրոնական անցքից վեր ու վար, երկու կիսակլոր մերակներ ունի փոկերի ամրացման համար (աղ. 15, նկ. 2): Նման բրոնզե և երկմետաղյա սանձերը լավ հայտնի են Հայկական լեռնաշխարհի (Կարմիր Բլուր, Լոռի բերդ, Դուլանլար, Վանաձոր, Բջնի, Շիրակավան, Մակարաշեն և այլն) մ.թ.ա. VIII-VII դարերի հնագիտական հուշարձաններից և երբեմն իրենց վրա վանտոսպցի թագավորների (Մենուա, Սարդուրի) սեպագիր անձնանուններն են կրում (Եսայան Ս. 1994, աղ. 8, նկ. 15, աղ. 11, նկ. 7, 12, 13, 15, 16: Пиотровский Б. 1955, էջ 45, նկ. 34: Мартиросян А. 1964, էջ 212, նկ. 84, աղ. XXI, նկ. 19, 20: Деведжян С. 1981, աղ. 23, նկ. 1: Schaeffer С. 1948, էջ 471, 499, նկ. 252: Таşуёrek О. 1975, էջ 151-154, աղ. XXXII, նկ. с: Vanden Berghe L., De Meyer L. 1982-1983, էջ 146-147, նկ. 57-59: Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 79-81, նկ. 31-33):

Չիասանձի երրորդ օրինակից պահպանվել է միայն լկամներից մեկը (աղ. 15, նկ. 1): Այն վանտոսայան դեկորատիվ արվեստի մի արժեքավոր նմուշ է: Լկամի կենտրոնական տախտակաձև մասը, դիմային կողմից օժտված է երկու ուղղանկյունաձև, միջանցիկ կտրվածքներով, որոնց միջև ընկած տարածության կենտրոնում՝ երախճան հագցնելու համար արված, շրջանաձև անցքն է: Նեղ կողային մասը երկու հանդիպակաց հատվածներում զարդարված է համաչափ կողմերով վեցանկյան փորագիր գծապատկերներով: Լկամի ծայրերն ավարտվում են կենդանակերպ բարձրարվեստ արձանիկներով: Վերինը՝ կլորավուն խնձորակի վրա ամրացված ուղղանկյուն պատվանդանին թռած գիշանգղ է, մեջքին ծալած փորագրազարդ թևերով, կեռ կտուցով և գլխին արված ոլորուն փետրազարդով: Լկամի ստորին ծայրին թևավոր ձիու գլուխ է՝ ընդգծված աչքերով և ճակատին համաչափ թավված մազափնջով: Կենդանակերպ վերջույթներ ունեցող լկամներով սանձերը, թեև ոչ հաճախ, այնուամենայնիվ հանդիպում են վանտոսայան հուշարձաններում: Նման ուշագրավ օրինակ հայտնաբերվել է Ծմիցի (Ալթըն թեիե) դամբարաններից մեկում, զարդարված է ձիու արձանիկներով և վերաբերում է մ.թ.ա. VIII-VII դարերին (Եսայան Ս. 1994, էջ 77-78, աղ. 28: Ozguç T. 1961, էջ 272-278, նկ. 17): Թերևս սանձերի այս տարբերակին պետք է դասել նաև Լոռի բերդի հարուստ դամբարաններից մեկից հայտնաբերված և ձիու արձանիկներով ավարտվող լկամներով օրինակը ևս (Դևեջյան Ս. 1991, էջ 38-41):

Հավանաբար ձիասանձի լկամ պետք է որ ծառայած լինի նաև Գեղիովտի քարայր-դամբարանի երկրորդ սրահից հայտնաբերված սեղանաձև երկաթաթանթի բեկորը (աղ. 15, նկ. 4): Այդ է վկայում նրա դիմային մասի կենտրոնում բացված անցքը: Նման թիթեղաձև-թանթաձև բրոնզե և երկաթե լկամներով ձիասանձերը բավական տարածված են վանտոսայան ժամանակներից վերաբերող դամբարանային համալիրներում (Լոռի-բերդ, Օշական, Ռեդկին լագեր, Էջմիածին, Աստղաձոր, Գավառ և այլն) և իրենց զուգահեռներն ունեն նույն ժամանակաշրջանի բարձրաքանդակներում (Եսայան Ս. 1994, էջ 40, աղ. 11, նկ. 3-6, 8, 9: Мартиросян А. 1964, էջ 225-229, նկ. 87: Пиотров — ский Б. 1959, էջ 155, նկ. 22):

Չիու հանդերձանքի մի մաս է կազմել նաև կիսագնդաձև ուռուցիկ միջնամաս և շուրջբոլորը հավասարաչափ հարթ եզրեր ունեցող, մոտ 7սմ տրամագծով բրոնզե շրջանաձև ճարմանդը, որը ներսից օժտված է երկաթե կամրջաձև մերակով (աղ. 14, նկ. 5): Նրա զուգահեռներից մեկը հայտնի է Երևանի «Ավտոագրեգատ» գործարանի բակում բացված և մ.թ.ա. VIII դարով թվագրվող վանտոսայան դամբարանից, իսկ մյուսները պատահական գտածոներ են, ունեն 7.5 - 9.8սմ տրամագծեր, դարձյալ պատրաստված են բրոնզից և ներկայումս պահվում են Երուսաղեմի թանգարանում (Եսայան Ս., Биягов Л., Амаякян С., Канецян А. 1991, աղ. XII, նկ. 9: Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 71, նկ. 18, էջ 88, նկ. 45):

Գեղիովախի քարայր-դամբարանի սպառազինության հետ առնչվող գտածոների մեջ հատկապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում մարտակառքի տարբեր մասեր հանդիսացած բրոնզե առարկաները: Վերջիններիս մեջ առանձնանում են Հայաստանի վանտոսայան հուշարձաններում առաջին անգամ հանդիպող մարտակառքի անիվների անուրաձև 5 կապ-ամրակները (աղ. 16, նկ. 1-5): Սրբանք մոտ 0.2սմ հաստությամբ բրոնզե քիթեղից պատրաստված, եզրերում 7.5սմ, իսկ միջնամասում՝ 3.5սմ լայնք ունեցող և մոտ 25սմ երկարությամբ ժապավենաձև հարմարանքներ են, որոնք, դատելով Ադանայում պահվող բրոնզե գոտիների, Նյու-Յորքի Սետրոպոլիտեն քանդարանի (Արգիշթի արքայի անունը կրող) դրվագազարդ քիթեղի և Թիլ Բարսիբի ասորեստանյան պալատի որմնանկարների վրա պահպանված պատկերներից, անուրի սկզբունքով երկուական կամ չորսական ամրացվել են մարտակառքի յուրաքանչյուր անիվի վրա, վերջինիս փայտե դողը թափանցիկ (ճաղաշարն իրար կապող) շրջանակին միացնելու համար (Parrot A. 1961, աղ. 345: Taşyurek O. 1975, աղ. 32: Muscarella O. 1988, էջ 428, նկ. 576: Wartke R.-B. 1993, էջ 78, նկ. 30, էջ 97, նկ. 42): Այդ նպատակով քննարկվող քիթեղյա անուրաձև ամրակների եզրերին բացված մեծ, իսկ միջնամասում արված շատ ավելի փոքր անցքերով, վերջիններս ճաղաշարն իրար կապող շրջանակի վրայով զամվել են փայտե դողի կողային մակերեսին այնպես, որ դրանց լայն եզրերը թափանցիկ սոնու համեմատ ուղղված լինեն դեպի վար: Ըստ որում, մեծ անցքերի համար նախատեսված զամերն անցնելով փայտե դողի ողջ լայնքով, դուրս են եկել հանդիպակաց կողմից և կրկին մտնելով անուրաձև ծաված բրոնզե կապ-ամրակների մյուս եզրին բացված անցքերի մեջ, ծովել են: Այդ են վկայում պատահաբար հայտնաբերված և ներկայումս Երուսաղեմի, քանդարանում պահվող անուրաձև 4 կապ-ամրակները (աղ. 17, նկ. 1-4), որոնց վրա պահպանվել են նաև վերը նկարագրված եղանակով հագցված և դրսից ծոված մեծ զամերը (Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 59-60, 64-65, նկ. 3 a, b): Բրոնզե կապ-ամրակների վրա պահպանված ծավածքները թույլ են տալիս մոտավոր ճշտությամբ վերականգնել գեղիովիտյան մարտակառքի թափանցիկ ճաղերն իրար կապող շրջանակի լայնքը (մոտ 6 սմ), ինչպես նաև փայտե դողի հաստությունը (մոտ 10-12սմ): Ուշագրավ է, որ նման կարևոր դեր կատարելուց զատ, վերոհիշյալ կապ-ամրակներն ունեցել են նաև դեկորատիվ նշանակություն: Այս ենթադրության համար հիմք են ծառայում գեղիովիտյան կապ-ամրակներից մեկի արտաքին մակերեսին հագիվ նշմարվող եռաշար ալիքանախշը և ինչ-որ կենդանակերպ պատկերի (հավանաբար այծ, ցուլ կամ ձի) ստորին՝ կճղակավոր վերջույթի դրվագման հետքերը (աղ. 16, նկ. 5):

Մարտակառքի հետ է առնչվում նաև երկաթե կլորավուն ձողի ծայրին ամրացված բրոնզե կիսարձանը (աղ. 18, նկ. 2): Սրա երկաթե ձողի երկարությունը 14սմ է, իսկ լայնքը՝ վերնամասում 1.4սմ և ներքևում՝ 0.8սմ: Չիու բրոնզե կիսարձանի բարձրությունը, ներառյալ նաև ուղղանկյունաձև, միջանցիկ փորվածքով պատվանդանը՝ 6.5սմ է: Այս երկմետաղյա հարմարանքը, հնարավոր է, տեղադրվել է առեղի և լծի միացման հատվածում և իր երկաթե ձողով ավելի ևս ամրացնելով մարտակառքի համար առաջնային նշանակություն ունեցող այդ հանգույցը, թերևս նաև զինանշանի դեր կատարել: Ըստ որում, դատելով ձիու կիսարձանի տակ ամկա անցքավոր պատվանդանի կառուցվածքից, վերջինիս միջով հնարավոր է անցել է մոտ 1.0սմ բարձրությամբ և մոտ 0.5սմ հաստությամբ մեկ այլ ձողաձև առարկա, որը, հավանաբար, իր վրա է կրել զինանշանի հետ առնչվող այլ մանրամասներ: Չիու նման կիսարձաններ հանդիպում են նաև Թեյշեբա-ինի-Կարմիր բլուրի և Ծմինի (Ալթըն թեփե) պեղումներից և, ինչպես ենթադրում են ուսումնասիրողները, դարձյալ զարդարել են մարտակառքի առեղի կամ լծի գլխամասը

(Եսայան Ս. 1994, էջ 53, աղ. 16, էջ 56, աղ. 17: Пиотровский Б. 1959, էջ 178, նկ. 40: Piotrovski B. 1967, նկ. 107: Özgüç T. 1961, էջ 278, նկ. 16):

Բերված զուգահեռները, սակայն, մատնանշում են նաև գեղիովիտյան կիսարձանի և Թեյշեբահինի-Կարմիր բլուրի ու Ճմիճի օրինակների էական տարբերությունները: Բանն այն է, որ վերջիններս սնամեջ են, անհամեմատ ավելի մեծ չափեր ունեն և զուրկ են երկաթե ձող-հիմնամասից: Ինչն էլ չբացառելով գեղիովիտյան կիսարձանի զինանշան լինելու հանգամանքը, ենթադրել է տալիս մարտակառքի վրա նրա ունեցած մեկ այլ նշանակության և կիրառման հնարավոր եղանակի մասին: Այս տեսանկյունից ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ վանտոսայան մարտակառքերին առնչվող նյութերում հանդիպում են դարձյալ երկմետաղյա (վերնամասը՝ բրոնզից, ձողը՝ երկաթից) առարկաներ, որոնք, ըստ մասնագետների, թափքի անիվները սոնուն ամրացնող պահպանակ (ճուլկի, բուլիք) են հանդիսացել (Barnett R. 1954, էջ 11-21, նկ. 5: Gropp G. 1981, էջ 107-123, աղ. II, նկ. d: Belli O., Kavakli E. 1981, էջ 15-27, նկ. 1, 2: Seidl U. 1982, էջ 101-103: Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 60-61, նկ. 7, էջ 66-67, լուսանկ. 5-8, 13): Մրանք ուղղահայաց դիրքով այնպես են խրվել սոնու հանդիպակաց վերջավորություններին բացված անցքերի մեջ, որ ընթացքի պահին խոչընդոտեն անիվների դուրս գալուն և միևնույն ժամանակ կանխարգելեն սոնու վրա նրանց անցանկալի տատանումները (ΛΟΦΤ): Կոնաձև կամ սնկաձև բրոնզե գլխիկ, ուղղանկյուն՝ անցքավոր բրոնզե պատվանդան և երկաթե քառակող ձող-հիմնամաս ունեցող այս առարկաները չափերով (երկարությունը՝ 15-18սմ) մոտ են գեղիովիտյան քննարկվող գտածոյին (երկարությունը՝ 20սմ), թվագրվում են մ.թ.ա. IX-VII դարերով և, երբեմն, իրենց վրա մ.թ.ա. IX-VIII դարերում Վանտոսայի թագավորությունում իշխած որոշ արքաների (Իշպուինի, Սարդուրի II) սեպագիր անուններն են կրում (աղ. 18, նկ. 3-9): Միակ անհամապատասխանությունը՝ գեղիովիտյան օրինակի վրա բրոնզե կենդանակերպ վերնամասի առկայությունն է: Սոնու մնանատիպ կառուցվածք ունեցող պահանակներ առայժմ հայտնի չեն Վանտոսայի թագավորության ժամանակներին վերաբերող հուշարձաններից և, եթե քննարկվող առարկան իսկապես նշված՝ նպատակին է ծառայել, ապա վանտոսայան այդօրինակ առաջին գտածոն կարող է համարվել: Այն հանգամանքը, որ ձիու բրոնզե կիսարձան և երկաթե ձող-հիմնամաս ունեցող գեղիովիտյան իրն իսկապես կարող էր սոնու պահանակ հանդիսանալ, մեր կարծիքով կարելի է հիմնավորել Սալամիսի (Կիպրոս) թիվ 79 դամբարանից հայտնաբերված մեկ այլ մարտակառքի համապատասխան մասերի առկայության փաստով (Karageorghis V. 1979, էջ 72: Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 57, նկ. 5): Այստեղ անիվներն ամրացվել են սոնուն մարդակերպ վերնամասով պահանակների օգնությամբ (աղ. 18, նկ. 4), որոնք իրենց ընդհանուր կառուցվածքով և չափերով մոտ են գեղիովիտյան օրինակին: Եթե այս հիմնավորումը համապատասխանում է իրականությանը, ապա պետք է ենթադրել, որ անմիջականորեն մնանատիպ պահանակների հետ են առնչվել նաև Գեղիովտի դամբարանից հայտնաբերված, թանթաձև գլխով և երկարուկ, զանգվածեղ խրոցով երկաթե երկու գամերը (աղ. 18, նկ. 10, 11): Մրանք, ամենայն հավանականությամբ, հորիզոնական դիրքով, պահանակների պատվանդաններին բացված անցքերի միջով, կողքից գամվել են սոնուն, նվազեցնելով ընթացքի պահին դրանց վրայից անիվների պոկվելու հնարավորությունը:

Գեղիովտի մարտակառքի մեկ այլ մաս է հանդիսացել բրոնզե փականաձև հարմարանքը (աղ. 19, նկ. 3): Մեկ ամբողջական, կլորավուն, զանգվածեղ ձողից արված, շրջանաձև լայն վերնամասով և ուղիղ, նեղ իրանով՝ այս առարկան՝ քիչ ծեծված, ուղիղ անկյան տակ ծոված և ետ ծալված զույգ վերջավորություններով, ըստ ամենայնի, ամ-

րացվել է առեղի կառահայաց ծայրին այնպես, որ դուրս ցցված, օղակաձև իր գլխամասով հագնի թափքի առջևում այդ նպատակով ամրացված կեռիկին: Առեղի և թափքի մեջն ազատ համակցումն ավելի դյուրաշարժ է դարձրել մարտակառքը և անհրաժեշտության պահին նպաստել խուսավարումների, շրջանցումների և շրջադարձերի արագ կատարմանը: Զննարկվող իրի զուգահեռները հայտնի են Լոռի բերդի թիվ 2 դամբարանի և Նյու-Յորքում պահվող մասնավոր հավաքածուի նյութերում (Деведжян С. 1981, էջ 60, աղ. XXIII, նկ. 4: Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 68-69, նկ. 15-16): Գեղհովիտյան օրինակի մեջ, սրանք ևս հայտնաբերվել են ձիու ասպագենի և մարտակառքերի հետ միասին: Զննարկվող իրի առավել վաղ օրինակը (մ.թ.ա. XIX-XVIII դարեր) հայտնի է Բիբլոսից (Schaeffer C. 1948, էջ 64-65, նկ. 63, H):

Ըստ ամենայնի մարտակառքի առեղին են ամրացվել քարայր-դամբարանի երկրորդ սրահից հայտնաբերված բրոնզե զանգվածեղ, եղջյուրաձև առարկաները ևս (աղ. 19, նկ. 1, 2): Սրանք մոտավորապես ուղղանկյունաձև հիմքով և կեռ, սնամեջ իրանով առարկաներ են, որոնց դեպի ցած թեքվող վերնամասերի պատերը հիմքի համեմատ ավելի բարակ են ու լայն: Դատելով աստուրական բարձրաքանդակներին ու որմնանկարներին, վանտոսայան զարդաթիթեղներին, լանջապանակներին, սաղավարտներին և գոտիներին դրվագված տեսարաններից և Վանի քարակոթողի վրա պահպանված պատկերներից, մեզն առարկաները հիմնականում ուղղահայաց դիրքով, կողք-կողքի (եղջյուրաձև վերնամասերը միմյանց նկատմամբ հակադարձ) ամրացվել են մարտակառքի առեղի միջնամասում կամ լծի հանդիպակաց ծայրերին և բաժանարարի դեր են կատարել լծված զույգ ձիերից դեպի կառամարտիկն ու կառավարը եկող երկու զույգ սանձափոկների համար: Նման երկու կեռ (եղջյուրաձև) առարկաներ ներկայումս պահվում են Երուսաղեմի թանգարանում: Ի տարբերություն գեղհովիտյան օրինակների, դրանցից յուրաքանչյուրը պատրաստված է բրոնզե երկու առանձին թիթեղներից և դիմային մասում, հորիզոնական խորադիր գծերով բաժանված գոտիներում, իրար հաջորդող ծաղկաշղթաների փորագիր պատկերներ է կրում (Parrot A. 1961, աղ. 345: Calmeyer P., Seidl U. 1983, էջ 103-114: Haerink E., Overlaet B. 1984, էջ 131, նկ. 21, էջ 164-165, նկ. 97, 98: Merhav R., Seidl U. 1991, էջ. 54-55, նկ. 2, 3, էջ 67-84, նկ. a-b, էջ 312-313, նկ. 2): Մասնագետների կարծիքով այս իրերը վերաբերում են մ.թ.ա. VII դարին (Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 68):

Ինքն առեղը պատրաստվել է երկար և ամուր, հատույթում հավանաբար կիսակլոր տեսք ունեցող, միակտոր փայտից, որը թափքի մոտ ունեցել է ավելի լայն տրամագիծ, քան լծին միացման հատվածում: Այդ են վկայում Գեղհովտի դամբարանից հայտնաբերված, հատույթում կիսաշրջանի տեսք ունեցող 1 լայն և 1 համեմատաբար նեղ, սնամեջ բրոնզե հարմարանքները (աղ. 19, նկ. 4, 5), որոնցից լայնը, ամենայն հավանականությամբ գրկել և ավելի ամուր է դարձրել առեղի՝ թափքին կցվող ծայրը, իսկ նեղը՝ եզրափակել է առեղի՝ լծին միացնող հատվածը և պաշտպանել այն արագ մաշվելուց:

Մարտակառքի հետ առնչվող գեղհովիտյան բոլոր գտածոների ու դրանց համապատասխան զուգահեռների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ թաղման երկրորդ սրահում տեղադրված է եղել մեկ զույգ ձիերով լծվող երկանիվ մարտակառք: Այն իր տեսքով ու պատրաստման մանրամասներով հիմնականում կրկնել է վանտոսայան և աստուրական որմնանկարներից, բարձրաքանդակներից և դրվագագարդ այլ տեսարաններից հայտնի մարտակառքերի ընդհանուր ձևերը (աղ. 20, աղ. 1-8):

ԿԱՀՈՒՅՔԻ ՄԱՍԵՐ: Գեղիովտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված գտածոների երկրորդ խումբը կազմում են կահույքի տարբեր հատվածների մաս կազմող բրոնզե երեսպատումների, զարդարանքների ու ծայրապանների մնացորդները:

Ամենամեծաքանակը (7 օրինակ) կճղակավոր կենդանու (թերևս ցուլի) ոտքի տեսք ունեցող բրոնզե միաձույլ, սնամեջ, զանգվածեղ առարկաներն են: Պատրաստվել են կաղապարի մեջ ձուլման եղանակով: Սրանք, ինչպես երևում է աստուրական և վանտոսայան բարձրաքանդակների, գոտիների, զարդաթիթեղների վրա արված դրվագումներից և կնիքների փորագրություններից, որպես ոտնակներ հազցվել են փայտե կահույքի (սեղան, աթոռ, բազմոց, զահավորակ, պատգարակ, եռոտանի, աշտանակ և այլն) ոտնափայտին՝ ամրություն, զեղազիտական ուրույն տեսք և, թերևս, ծիսապաշտամունքային որոշակի իմաստ հաղորդելով դրանց: Վերջին ենթադրությունը կարելի է հիմնավորել Միջագետքի մ.թ.ա. III հազարամյակի շումերա-աքադական որոշ կնիքների փորագիր հորինվածքներում առկա ծիսական տեսարանների կոնկրետ մանրամասներով: Դրանցում արարողության համար առանձնացված սեղանը կամ մմանատիպ հարմարանքը տեղավորված է կճղակավոր վերջույթներով խոշոր եղջերավոր անասունի (հիմնականում՝ ցլի) մեջքին: Կարելի է ենթադրել, որ արարողության ժամանակ ցլի մեջքին տեղադրվող զոհասեղանի հնագույն սովորույթն աստիճանաբար վերափոխվելով՝ իր իմաստային վերարտացումն է գտել կճղակաձև ոտնակներով օժտված կահույքի համապատասխան դրսևորումների մեջ:

Կահույքի ոտքերի պահպանված 7 ծայրապաններից 3-ը հատույթում շրջանաձև են (աղ. 21, նկ. 1-3), իսկ 4-ը՝ ուղղանկյունաձև (աղ. 22, նկ. 1-4): Հաշվի առնելով վերը թվարկված դեկորատիվ արվեստի հուշարձանների տվյալները, ինչպես նաև նկատի ունենալով Բ. Պիտրովսկու, Բ. Հրուդայի, Թ. Օզգյուչի, Է. Ակուրգալի, Լ. Վան դեն Բերգեի, Լ. Դե Մեյերի և Ռ. Մերիալի կողմից վանտոսայան կահույքի որոշ տեսակների վերականգնման ու հավաքման փորձերը (աղ. 23, նկ. 1-9), կարելի է ենթադրել, որ վերնամասի շրջանաձև հատույթով բրոնզե 3 ծայրապանները հազցվել են եռոտանու (պատվանդան կամ սեղան) ոտնափայտին: Նման տեսք ունեցող պատվանդաններ ու սեղաններ հանդիպում են Տոկիոյի Հին Արևելքի թանգարանում պահվող վանտոսայան բրոնզե գոտու և Մոթբիսի աճուրդի հատկանշական ցուցակում հրատարակված բրոնզե շրջանաձև առարկայի (հավանաբար հայելի է) վրա փորագրված տեսարաններում, ինչպես նաև Ճմիճի (Ալթըն թեփե) և Արծկեի (Ադիլջևազ) դամբարաններից պեղված նյութերում (Miyashita S. 1983, էջ 299-300, աղ. 1: Išik C. 1986, էջ 413-445, նկ. 7, 8: Merhav R. 1991a, էջ 252-253, նկ. 5/1):

Ինչ վերաբերում է վերնամասում ուղղանկյունաձև հատույթով, սնամեջ, զանգվածեղ, կճղակավոր կենդանու ոտքի ձև ունեցող մյուս ծայրապաններին, ապա վանտոսայան և աստուրական բարձրաքանդակներում ու դեկորատիվ արվեստի գործերում հանդիպող տեսարանների համաձայն, դրանք հիմնականում հազցվել են չորս ոտք ունեցող աթոռների, բազմոցների, զահավորակների ու սեղանների ոտնափայտերին: Ըստ որում ոչ բոլոր դեպքերում է, երբ կահույքի չորս ոտքերն էլ ունեցել են նույնատիպ կճղակաձև բրոնզե ծայրապաններ: Պահպանված փորագիր և քանդակազարդ տեսաբանները ցուցանում են, որ մման ծայրապաններ կարող էին կրել նաև քննարկվող կահույքի չորս ոտքերից միայն ետևի երկուսը, իսկ առջևի երկու ոտքերին հազցված են հատած, կոնի տեսք ունեցող, զանգվածեղ, սնամեջ, մի կողմից փակ, բրոնզե ծայրապաններ: Նմանատիպ հինգ առարկաներ հայտնաբերվել են նաև Գեղիովտի քարայր-դամբարանից (աղ. 24, նկ. 4-8):

Կահույքի քննարկվող տեսակները ոտքի, նստատեղի, թիկնակի և շրիշակի հատվածում հաճախ օժտված են եղել նաև խորանարդաձև և կոճաձև սնամեջ հարմարանքներով: Նման առարկաներ ի հայտ են եկել Վանի (Թոփրաք կալէ), Թեյշեբաինի (Կարմիր բլուր), Ճմինի (Ալբրն թեփե), Կայալի դերեի և Երևանի մերձակայքի (Նորագավիթ և Խարբերդ արվարձաններ) հնագիտական համալիրներից: Մի խումբ պատահական գտածոներ էլ, որ Արևմտյան Հայաստանի հնավայրերից են (ստույգ տեղը հայտնի չէ՝) վաճառվել են Արևմուտքի թանգարաններին (Փիլիպոսյան Ա. 1987, էջ 35-37: Пяотровский Б. 1970, ցկ. 72, 77: Barnett R. 1950, էջ 26-31, 40-43, աղ. 2-7, 11, 18-21: Barnett R. 1954, էջ 11-21, աղ. III: Hrouda B. 1965, աղ. 13, 16: Burney C. 1966, էջ 98-99, աղ. 21-23: Akurgal E. 1968, էջ 37-38, 47-48, ցկ. 55: Ozguç T. 1969, էջ 65-72, աղ. XIX-XXIV : Barnett R. 1972, էջ 171-175: Vanden Berghe L., De Meyer L. 1982-1983, էջ 102, 181-186, ցկ. 129-137: Merhav R. 1991a, էջ 246-261, լուսանկ. 1-8): Կահույքի մաս կազմող խորանարդաձև և կոճաձև բրոնզե սնամեջ առարկաներ հայտնաբերվել են նաև Գեղիովտի քարայր-դամբարանում: Խորանարդաձև կառուցվածք ունեցողները հինգն են: Դրանցից երկուսը (աղ. 24, ցկ. 1, 2) փակ են մի կողմից, ոչ մեծ, քառանիստ տուփիկներ են հիշեցնում և, հնարավոր է, հազցվել են քառակող կառուցվածք ունեցող ոտքերով կահույքի ստորին հատվածներին կամ էլ ամրացվել աթոռի, բազմոցի ու գահավորակի արմնկակալների եզրերին: Ինչ վերաբերում է խորանարդաձև կառուցվածք ունեցող գեղիովտյան մյուս երեք առարկաներին, ապա վերջիններիս երկու հանդիպակաց եզրերն էլ բաց են, իսկ կողքային նիստերի վրա, դրանցից երկուսի մոտ առկա են ուղղանկյունաձև և քառակուսաձև կտրվածքներ (աղ. 25, ցկ. 1-3): Մրանք պատրաստվել են բրոնզե զանգվածեղ հարթ թիթեղը քառանիստ առարկայի ձևով ծռելու և իրար վրա եկող եզրերը դուրգամելու եղանակով: Դատելով դարձյալ վանտոսայան և աստուրական դեկորատիվ և կիրառական արվեստի նմուշների վրա պահպանված կահույքի տարբեր տեսակների պատկերներից, վերջիններս երեսպատել են կահույքի նստատեղի և թիկնակի փայտե ուղղահայաց և հորիզոնական հիմնամասերը՝ ամրություն ու դիմացկունություն հաղորդելով դրանց (աղ. 23, ցկ. 3): Հնարավոր է, որ բրոնզե այս առարկաների նիստերին արված ուղղանկյունաձև և քառակուսաձև կտրվածքների մեջ ազուցվել են թանկարժեք քարերից, փղոսկրից, գունավոր մածուկից և այլ նյութերից պատրաստված ներդիրներ:

Գեղիովտից հայտնաբերված կոճաձև առարկաները հինգն են (աղ. 26, ցկ. 3-7): Դրանք միջնամասում նեղ, վերին և ստորին եզրերին շեփորաձև բացվող իրան և տարբեր տրամագծեր (4.7-6.5սմ) ունեցող, սնամեջ հարմարանքներ են, որ հաջորդաբար հազցվել են աթոռների, գահավորակների, պատգարակների և կահույքի նմանատիպ այլ նմուշների փայտե ոտքերի միջնամասում՝ տեսք իւ ամրություն հաղորդելով վերջիններիս:

Գահավորակների, աթոռների, բազմոցների ու աշտանակների մասեր են նաև Գեղիովտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված՝ քառանիստ ու գլանաձև սնամեջ իրանով, հորիզոնական ծավված ուղղանկյուն վերնամասով և վերջինիս վրա բացված անցքերի մեջ խրված գամերով բրոնզե վեց առարկաները: Քառանիստ իրան ունեցողները երկուսն են (աղ. 27, ցկ. 1, 2): Մրանց իրանների հանդիպակաց երկու նիստերի ներքևում առկա են անցքեր կահույքի ոտքերին ամրացնելու համար, իսկ հորիզոնական ուղղանկյունաձև վերնամասին բացված չորսական անցքերի մեջ պահպանված գամերը վկայում են, որ խրվել են նստատեղի՝ 4-5սմ հաստությամբ ունեցող, փայտե հորիզոնական հիմնաձողերի մեջ: Այսինքն՝ քննարկվող առարկաները գահավորակի կամ աթոռի նրստատեղը ոտքերին կապող բրոնզե հարմարանքներ են հանդիսացել:

Նույն նպատակին ծառայած հաջորդ երկու հարմարանքներն ամբողջությամբ գրեթե կրկնում են վերը նկարագրված օրինակների մանրամասները, միայն քառանիստի փոխարեն ունեն գլանաձև իրան (աղ. 27, նկ. 3, 4): Բացի այդ սրանց գամերի բարձրությունը 3.5-4.0սմ է, ինչն էլ վկայում է, որ առաջին գահավորակի համեմատ վերջինս ունեցել է քիչ ավելի փոքր չափեր:

Առավել ուշագրավ են արտաքինից այս վերջին երկու հարմարանքներին մնաց, սակայն անկասկած կիրառական այլ նշանակություն ունեցած հաջորդ երկու գտածոները (աղ. 28, նկ. 1, 2): Սրանք ևս բրոնզե սնամեջ առարկաներ են: Դրանցից մեկի գլանաձև իրանի մեջ հազցված է բրոնզե խողովակ: Ըստ որում պահպանվել է մակ բրոնզե այդ խողովակի մոտ 25.2սմ երկարություն ունեցող հատվածը: Դատելով այս հարմարանքի հորիզոնական, ուղղանկյունաձև վերնամասին պահպանված երեք գամերի չափերից, կարելի է ասել, որ վերջիններս խրվել են մոտ 3-4սմ բարձրություն ունեցող փայտե հորիզոնական վերնամասի մեջ: Մա ենթադրել է տալիս, որ քննարկվող իրը, քերևս, բարձր ոտքով աշտանակի (կամ գուցե պատվանդանի) մաս է հանդիսացել:

Երկրորդ օրինակի գլանաձև իրանի մեջ խրված է զանգվածեղ երկաթե ձողի մնացորդ: Սրա հորիզոնական, ուղղանկյունաձև վերնամասը ևս անցքեր ունի գամերի համար (գամերը չեն պահպանվել): Ինչպես նախորդ օրինակը, կարելի է ենթադրել, որ այս հարմարանքը ևս աշտանակի վերնամաս է հանդիսացել, այն տարբերությամբ միայն, որ եթե առաջինն ամբողջապես բրոնզից է, ապա այս օրինակը երկմետաղյա է (բրոնզե վերնամաս, երկաթե ոտք): Հնարավոր է, որ դրանք նմանվել են վանտոսայան հուշարձաններից հայտնի բարձր ոտք ունեցող աշտանակներին (Пихотровский Б. 1950, էջ 69-70, նկ. 42: Пихотровский Б. 1959, էջ 174, նկ. 35: Burney С. 1966, էջ 72, 75-77, նկ. 8, 9, աղ. 1Xa, X: Ozgüç Т.1969, նկ. 43: Vanden Berghe L., De Meyer L. 1982-1983, էջ 106, նկ. 48: Merhav R. 1991 a, էջ 262-271) (աղ. 28, նկ. 3-5):

Գեղիովտի քարայր-դամբարանում տեղավորված գահավորակների և աթոռների արտաքին ձևավորման մանրամասներ են եղել մակ դեպի վար ծոված թերթիկներով ծավալային վարդակները (աղ. 26, նկ. 1, 2) ու ռելիեֆ պարուրաձև գույզ նախշեր կրող, քառանիստ, սնամեջ, երկու հանդիպակաց կողմերից բաց հարմարանքները (աղ. 25, նկ. 4, 5): Դրանցից առաջինները զբաղեցրել են գահավորակների փայտե ոտքերին հազցված կոճաձև և հատած կոնի տեսք ունեցող երեսպատումների ու ծայրապանների միջև ընկած տարածությունը կամ զարդարել են ոտքի և նստատեղի միացման հանգույցը, իսկ երկրորդները՝ տեղադրվել են բազմոցների և գահավորակների հանդիպակաց ոտքերի միջնամասերն իրար կապող փայտե հորիզոնական շրիշակների կենտրոնում: Համապատասխան կահույքի արտաքին հարդարանքի մնաց մասեր պեղվել են մակ Թեյշեբահինիի (Կարմիր բլուր) սենյակներից մեկում, Ճմինի (Ալթըն թեփե) և Կայալի դերեի դամբարաններում, իսկ պատահաբար հայտնաբերված օրինակները պահվում են Երուսաղեմի թանգարանում (Ozgüç Т.1961, էջ 283, նկ. 8: Burney С. 1966, աղ. 21, նկ. 5, աղ. 23, նկ. 1, 2: Merhav R. 1991 a, էջ 260-261):

Հնարավոր է, որ բազմոցի կամ գահավորակի մաս է կազմել մակ ձագարաձև, սնամեջ իրանով, վերին՝ լայն կողմից հարթ թիթեղով փակված առարկան (աղ. 24, նկ. 3): Նրա զուգահեռները վանտոսայան հուշարձաններից մեզ հայտնի չեն: Բացառված չէ, որ մնաց հարմարանքները զարդարել են բազմոցների և գահավորակների թիկնակները ուղղահայաց հիմնածողերի վերին եզրերը կամ արմնկակալների գլխամասերը: Նման ենթադրության համար հիմք են տալիս Վանից հայտնաբերված արծաթե կրծքազարդերի և Նյու-Յորքի Մետրոպոլիտեն թանգարանում պահվող վանտոսայան արծաթե (ոսկեզօծ)

մեղալիճնի վրա արված պատկերները (Meyer G. 1955, էջ 210: Kellner H.-J., Merhav R., Kohlmeyer K., Zahlaas G. 1991, էջ 166-167, նկ. 3: Merhav R. 1991, էջ 247a, նկ. 1-4):

Բերված բոլոր զուգահեռները վկայում են, որ Գեղիովտի քարայր-դամբարանում տեղադրված կահույքի նմուշները, ընդհանուր առմամբ, կրել են վանտոսայան և աստուրական բարձրաքանդակների և դեկորատիվ կիրառական արվեստի նմուշների վրա արված վտրագրություններից հայտնի կահույքի դասական օրինակների ձևերը (աղ. 29, նկ. 1-9) (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 82-83, 92-96, աղ. 6-10: Kec D. 1981, էջ 27-31: Barnett R. 1950, էջ 26-31, 40-43, աղ. 2-7, 11, 18-21: Hroudá B. աղ. 13, նկ. 5, աղ. 16: Akurgal E. 1968, նկ. 55: Özgüç T. 1969, էջ 65-72, աղ. XIX: Kyrieleis H. 1969, նկ. 3, 4: Barnett R. 1972, էջ 171-175: Born H. 1984, էջ 51-56: Işık C. 1986, էջ 413-445, նկ. 1, 7, 8: Merhav R. 1991a, էջ 246-261):

Պահպանված նյութը հնարավորություն է ընձեռում առանձնացնել և գծապատկերների տեսքով վերականգնել Գեղիովտի քարայր-դամբարանում տեղադրված երկու գահավորակ-աթոռ, մեկ եռոտանի սեղան, մեկ պատգարակ և երկու աշտանակ:

ԱՊԱՍԶ: Գեղիովտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված հնագիտական նյութերի մեջ առանձին խումբ է կազմում սպասքը: Այն բաղկացած է վեց կավանոթների և բրոնզե մեկ սափորի բեկորներից: Գեղիովտի երկսրահ դամբարանի գտածոների մեջ սա արտեֆակտների միակ խումբն է, որի մնացորդները հայտնաբերվել են ինչպես հիմնովին քարուքանդ արված երկրորդ սրահի ավերակներում (1980 թվականին), այնպես էլ ամբողջապես պահպանված առաջին սրահի 1993 թվականի պեղումների ընթացքում: Ըստ որում, վերջինից հայտնաբերված կավանոթների բեկորային վիճակն ու մասնակի պահպանվածությունը բացատրվում է նրանով, որ մեր դարասկզբին քարայրը կացարանի վերածած բնակիչները, կասկած իսկ չունենալով այդ խոռոչում դարեր առաջ կատարված թաղման մասին, հատակը հարթեցնելիս, վերևից մասամբ վնասել են մշակութային շերտը և անտեղյակության հետևանքով կոտրատել, խառնել հնագիտական նյութն ու դուրս թափել բեկորների մի մասը:

Առաջին սրահից հայտնաբերված բեկորները պատկանում են երեք առանձին կավանոթների: Սրանց մնացորդները հիմնականում կուտակված էին սրահի հյուսիսային կեսում. քարայրի մուտքի դիմահայաց՝ արևմտյան պատի հյուսիս-արևմտյան հատվածում: Կավանոթներից առաջինը՝ հարթ հատակով, երկարածիզ փքված իրանով, վերադիր և խորադիր նախշագոտիներից զուրկ կարաս է, որի վիզն ու շուրթը չեն պահպանվել (աղ. 30, նկ. 5): Կարասն ունի բաց դարչնա-աղյուսագույն, փայլեցրած մակերես, որի վրա տեղտեղ նշմարվում են աղյուսագույն ներկով (կամ անգորով) արված և ուղղածիզ դեպի հատակամասն իջնող, գծերի հետքեր: Ներսի մակերեսը դեղնա-աղյուսագույն է և զուրկ է փայլից: Խեցու միջուկը սև է: Դատելով պահպանված մասի չափերից (բարձրությունը մոտ 55սմ է) կարասն ամբողջական վիճակում ունեցել է 75-80սմ բարձրություն: Այս կարասները, ըստ Հ. Ավետիսյանի դասակարգման, վերաբերում են քննարկվող կավանոթների երկրորդ՝ միջին բարձրություն ունեցող (70-150սմ) խմբին (Аветисян Г. 1992, էջ 12-13): Հայտնաբերվել են Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից շրջանների (Արգիշթիխինի, Թեյշերաինի, Արագած, Բաստամ, Վերահրամ, Էվոլլու, Ուլնասլիե, Ազրաթ թեփե, Կայալի դերե և այլն) մ.թ.ա. VIII-VII դարերով թվագրվող վանտոսայան հուշարձաններից (Мартиросян А. 1974, էջ 55: Kroll S. 1976, էջ 131) (աղ. 31, նկ. 1-3):

Երկրորդ կավանոթի բեկորը՝ փքված իրանով, զլանածև կարճ վզով և դուրս թեքվող շուրթով կճուճի վերնամասի մնացորդն է (աղ. 30, նկ. 2): Հատակն ու հատակամերձ հատվածը չեն պահպանվել: Բեկորը դրսից և ներսից ունի բաց շագանակագույն, փայ-

լեցրած մակերես և զուրկ է որևէ նախազարդումից: Խեցու միջուկը սև է: Ամբողջական վիճակում թերևս ունեցել է 30-40սմ բարձրություն: Կավանոթների այս տեսակը, ինչպես իր կառուցվածքային առանձնահատկություններով, այնպես էլ հարդարման ու երանգավորման մանրամասներով, լավ հայտնի է Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից շրջանների (Բաստամ, Սանգար, Վերահրամ, Կալե օղլու, Լիվար, Էվոլլու, Չերագա-ե Ամիր, Սեքինդեյ, Չենդան, Ալնիկեյլե, Բոստանկայա, Դելի չայ, Կայալի դերե, Թոփրաք Կալե, Թեփե Կասյան, Աշադի Քուրուլ և այլն) վանտոսայան հուշարձաններից և տեղավորվում է մ.թ.ա. VIII-VII դարերի ժամանակագրական սահմաններում (Kroll S. 1976, էջ 27, աղ. 4, նկ. 3, 4, էջ 31, աղ. 6, նկ. 19, էջ 45, աղ. 14, նկ. 25, էջ 66, աղ. 24, նկ. 7, էջ 133):

Երրորդ կավանոթի բեկորը՝ կոպիտ ու հաստ պատերով, գրեթե զլանաձև իրանով և հազիվ դուրս ճկվող ու սրացող շուրթով անոթի վերնամասի մնացորդ է: Հատակը և հատակամերձ հատվածը չեն պահպանվել (աղ. 30, նկ. 6): Այն դրսից և ներսից ունի բաց դարչնագույն, անփայլ մակերես և շուրթի վերածվող վերնամասի հատվածում հազիվ նկատվում են հորիզոնական գծանախշեր: Խեցու միջուկը սև է: Ի տարբերություն վերը նկարագրված երկու կավանոթների, այս օրինակի զուգահեռները հազվադեպ են վանտոսայան հուշարձաններում:

Չնով դրան թերևս կարելի է համարել Թեյշերահից պեղված, բայց անհամեմատ փոքր չափեր ունեցող երկու անոթները (Аветисян Г. 1992, էջ 154, աղ. I - VII, նկ. 1, 4, աղ. 31, նկ. 4, 5), ինչպես նաև Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմտյան հատվածից (Չերագա-ե Ամիր, Լիվար, Էվոլլու, Կըզկալե) հայտնաբերված և իրանի նման ուրվագիծ ունեցող անոթների համապատասխան բեկորները (Kroll S. 1976, էջ 56, աղ. 19, նկ. 10, էջ 66-67, աղ. 24, նկ. 16, էջ 70, աղ. 26, նկ. 19, 20):

Երկրորդ՝ ավերված սրահի փլատակներից հայտնաբերված բեկորները ևս պատկանում են երեք կավանոթների: Դրանցից առաջինը՝ գորշ-դարչնավուն, փայլեցրած մակերեսով, մի կանթանի սափորի իրանի բեկոր է, վրան կանթի հիմքի մնացորդով: Բեկորի ներսի մակերեսը նույնպես դարչնավուն է (աղ. 30, նկ. 4): Խեցու միջուկը սև է: Կանթի պահպանված մասի վրա արված են տարողության չափը մատնանշող, չորս խորադիր, կիսազնդաձև փորվածքներ: Դրանցից առաջին երկուսը՝ կանթի նկատմամբ հորիզոնական, իսկ հաջորդ երկուսն՝ ուղղահայաց դիրք ունեն: Տարողության նշաններ կրող նման մի կանթանի սավորները լավ հայտնի են վանտոսայան հուշարձաններից (Էրեբունի - Արին բերդ, Արգիշթիխիսիլի, Թեյշերահի, Բաստամ, Լիվար, Հայկաբերդ-Չավուշ թեփե, Սարուխան, Հոռոմ) և թվագրվում են մ.թ.ա. VIII-VII դարերով (Մովսիսյան Ա. 1998, աղ. VI - VIII, աղ. XXVI, նկ. 272-276: Пиотровский Б. 1952, աղ. 23: Мартиросян А. 1974, էջ 120, նկ. 75, էջ 128, նկ. 80, էջ 130, նկ. 81: Вайман А. 1978, էջ 101: Ходжаш С. 1981, էջ 88-89, աղ. VI: Piotrovsky B. 1969, նկ. 50: Von Schuler E. 1972, էջ 125 - 134: Kroll S. 1976, էջ 64-68: Dinçol A. 1978, էջ 110-111: Badalyan R., Kohl P., Kroll S. 1997, էջ 220, նկ. 26):

Երկրորդ անոթից պահպանվել է միայն շրթի բեկորը (աղ. 30, նկ. 3): Այն կարմիր, անգորբապատ մակերես ունի: Խեցու միջուկը դեղնա-ադուսագույն է: Բեկորի ստորին մասում նկատվող թույլ ներճկունը հնարավորություն է տալիս ենթադրել, որ ամբողջական վիճակում այն նմանվել է վանտոսայան հուշարձաններից (Թոփրաք կալե, Էրեբունի, Թեյշերահի, Օշական, Արծկե-Ադիլջևազ, Դմին-Ալթըն թեփե, Բոստանկայա, Այանիս, Նորշուն թեփե, Խոյ, Էվոլլու, Խարաք Աղըլ, Խեզերլի, Թուրքի թեփե, Սանգար, Բորջի կալե, Կուխ-ե Չամբիլ, Թեփե Լըմբատ, Սունար, Բաստամ, Աշադի Քուրուլ, Ուզուր թեփե, Լիվար, Սեքինդեյ, Կալե Վազիրի, Փիր Չավուշ, Ռըզայե, Հասանլու,

Չիվիյե, Խուրվին, Թեփե Կասյան, Թեփե Հալաքու, Հաֆթվան թեփե, Ագրաթ թեփե, Մուջասիր, Նուշ-ի ջան և այլն) լավ հայտնի և մ.թ.ա. VIII-VII դարերի ժամանակագրական սահմանների մեջ ներառվող, հարթ հատակով, փքված իրանով, նեղ վզով և շեփորածև բացվող շուրթով, մի կանթանի, բալագույն կամ կարմիր փայլեցրած սափորների (Лосева Н. 1958, աղ. 7, նկ. 3, աղ. 10, նկ. 3: Lehmann - Haupt С. 1931, էջ 563-564: Barnett R. 1963, նկ. 20/2: Dyson R. 1965, նկ. 13: Cuyler Young T. 1965, նկ. 10: Ögün B. 1967, էջ 17: Emre K. 1969, աղ. III, նկ. 1, 17: Kleiss W. 1971, էջ 21, նկ. 23: Hauptmann Н. 1971, էջ 22, նկ. 10: Kroll S. 1976, էջ 123) (աղ. 31, նկ. 8-10):

Երրորդ անոթը՝ հարթ հատակով, փքված իրանով, կարճ վզով, շեփորածև բացվող շուրթով, մի կանթանի, ձեռածեփ, ամբողջական, մուգ դարչնագույն, մրապատ զավ է, որի նմանները դարձյալ լավ հայտնի են վանտոսայան հուշարձաններից (Пиотров — ский Б. 1970, թիվ 120):

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նույն սրահի փլատակներում հայտնաբերված մետաղե անոթի վերնամասը (աղ. 30, նկ. 7): Այն ձագարածև կառուցվածք ունի, պատրաստված է բրոնզի բավական հաստ թիթեղից և ամենայն հավանականությամբ, բրոնզե սափորի երկարածիգ, փքված իրանի վերին շարունակությունն է կազմել: Նման սափորները հաճախ օժտված են լինում նաև շուրթից դեպի իրանի ուռուցիկ մասն իջնող, տափակ, բայց զանգվածեղ կանթով: Բարեբախտաբար պահպանվել է սափորի շուրթին փորագրված հիերոգլիֆային նշանը: Այն ներկայացված է՝ լայն բացված մատներով զույգ ձեռքերի դաստակների, դրանց վերնամասում տեղադրված ձվածիր շրջագծի և վերջինիս միջնամասում վերից վար իջնող զույգ զուգահեռ գծերի փորագիր պատկերով: Բրոնզից, արծաթից և երկաթից պատրաստված սափորները վանտոսայան հուշարձաններում հանդիպում են ոչ հաճախ: Առ այսօր հայտնի բոլոր օրինակների թիվը չի անցնում մեկ տասնյակից: Նման սափորներ (կամ դրանց մնացորդները) հայտնաբերվել են Վանից (Թոփրաք կալե), Թեյշերաիհիից, Ռեզայեից, Նուշ-ի Ջանից, Երևանի «Ավտոագրեզատ» գործարանի դամբարանից: Արևմտյան Հայաստանից գտնված մի քանի պատահական նմուշներ էլ ներկայումս պահվում են Մայնցի և Մյունխենի թանգարաններում (Եսայան Ս., Բիյազով Լ., Հմայակյան Ս., Կանեցյան Ա. 1995, էջ 73, աղ. XI, նկ. 13, 14: Пиотровский Б. 1955, էջ 13, նկ. 13: Пиотровский Б. 1962, էջ 88: Есаян С., Биягов Л., Амаякян С., Канецян А. 1991, աղ. XVI, նկ. 13, 14: Аветисян Г. 1992, էջ 54-56, 116, աղ. XX, նկ. 1-6: Lehmann-Haupt С. 1907, նկ. 8, նկ. 85: Piotrovsky В. 1970, նկ. 71-73: Kroll S. 1970, էջ 186: Vanden Berghe L., De Meyer L. 1982-1983, նկ. 170-173: Kellner H.-J. 1979, էջ 152, նկ. 2: Merhav R. 1991, էջ 204, 212, նկ. 13, էջ 217, նկ. 18): Գեղիովիտյան գտածոյին առավել մոտ է Թեյշերաիհիից հայտնաբերված մի կանթանի արծաթե սափորը: Բանն այն է, որ վերջինս շուրթից քիչ ցած դարձյալ փորագիր հիերոգլիֆ նշաններ է կրում: Ըստ որում երեք առանձին նշանագրերից կազմված այդ փորագրությունը գրեթե նույնությամբ կրկնվում է Թեյշերաիհիից հայտնաբերված մի քրեղանի վրա ևս (Մովսիսյան Ա. 1998, աղ. XXV, նկ. 178, 180: Пиотровский Б. 1955, էջ 10, 19: Piotrovsky В. 1970, նկ. 71-73): Մասնագետների կարծիքով և՛ քրեղանը, և՛ արծաթե սափորը վերաբերում են մ.թ.ա. VII դարին, ինչն էլ թույլ է տալիս մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանին վերագրել նաև Գեղիովտից հայտնաբերված օրինակը: Բաց է մնում միայն Գեղիովտի բրոնզե սափորի վրա արված հիերոգլիֆ նշանի իմաստային ծանրաբեռնվածության հարցը: Ինքը՝ նշանը, մոտավոր զուգահեռներ ունի ավելի վաղ շրջանի ինչպես եգիպտական, այնպես էլ խեթական պատկերներում ու նշանագրերում: Եգիպտական որմնանկարներում վեր պարզած ափերի մեջ արևի ձվածև սկավառակն է պահում օդի Շու աստվածուհին (Рубинштейн Р. 1992,

էջ 267): Մի այլ տեսարանում ձվածն սկավառակը Օսիրիսի խորհրդանիշը հանդիսացող և «ջեղ» պատվանդանի միջից ելնող «անկխ» նշանի ձեռքերում է (Рубинштейн Р. 1992a, էջ 213-214): Պատկեր, որ ըստ էության նույնացվում է ծագող արևի զաղափարի հետ: Եզիպտական որմնանկարչության մեջ նման պատկերում ունի նաև Աթոն աստվածը՝ արևի կենդանի սկավառակը: Այն ներկայացվում է արևից սկիզբ առնող և մարդկային ձեռքերի վերածվող ճառագայթների տեսքով (Монтэ П. 1989, էջ 351-352): Գլխավերևում (նաև անմիջապես գլխի վրա) վեր պարզած զույգ ձեռքերի պատկերավորում ունի նաև եզիպտացիների Կա աստվածությունը (աղ. 34, նկ. 4): Այն ինչպես աստվածների, այնպես և մարդկանց երկրորդ էության (երկրորդ եսի) դրսևորումն է և կարող է ապրել ինչպես քառսում, այնպես էլ անդրաշխարհում (խտոճոսում): Հնարավորություն ունի լքել տիրոջ մարմինը և կրկին ետ վերադառնալ ու վերաբնակվել նրա մեջ (Дженкинс Н. 1986, էջ 93-107: Рубинштейн Р. 1992 ք, էջ 602: Луркер М. 1998, էջ 81):

Մարդու դաստակի կամ ավի փորագիր պատկերները կամ բրոնզե մանրակերտերը, որպես իմաստային որոշակի ծանրաբեռնվածություն ունեցող խորհրդանշան, հանդիպում են նաև մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսի Էգեյան (Կրետե կղզի՝ Աստրակոս հնավայր), խեթական (Կարա հույուկ) և հյուսիսկովկասյան (Թլի, Կորան) հնագիտական համալիրներում (Техов Б., 1977, 138 – 148, աղ. 102, նկ. 56-60: Frankfort H. 1939, էջ 304, նկ. 107: Brentjes B. 1983, էջ 114): Այս առումով առավել տեղեկատվական են Պաղեստինի Հազոր բնակավայրում պեղված և քանանացիներին վերագրվող բրոնզեդարյան սրբարանի որոշ մանրամասները (աղ. 34, նկ. 7): Կիսաշրջանաձև հատակագիծ ունեցող սրբարանի կենտրոնում տեղադրված զոհասեղանի հանդիպակաց հատվածում, ուղղահայաց դիրքով տնկված սալի վրա փորագրված են արմունկներից կտրված զույգ ձեռքեր և դրանց վերնամասում՝ շրջանաձև պատկեր, հավանաբար արև (Prichard J. 1975, նկ. 103)*: Խորհրդանշական պատկեր, որ դարձյալ, ամենայն հավանականությամբ պաշտամունքի հետ առնչվող որոշակի իմաստային ծանրաբեռնվածություն է կրում:

Ինչ վերաբերում է գեղիովիտյան նշանագրի վերին՝ ձվածիր պատկեր ներկայացնող հատվածին, ապա այն ևս իր զուգահեռներն ունի խեթական աղբյուրներում: Մասնավորապես այդպիսի նշաններ են կրում Յազըլը Քայայի մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսի բարձրաքանդակները: Խեթական (լուվիական) տեքստերում վերջիններս հանդիսանում են «աստված» հասկացության զաղափարագիրը, և տեղադրվում են աստվածությունների անվանումների վերնամասում (Фридрих И. 1979, էջ 83-85, նկ. 66, 68, 70): Այս եղանակով Յազըլը Քայայի բարձրաքանդակներում նշված են Կումարբի (աղ. 32, նկ. 1), Թաշմիշու (աղ. 33, նկ. 5), Շավուշկա (աղ. 32, նկ. 3), Շիմիզի (աղ. 33, նկ. 1), Կուշուխ (աղ. 33, նկ. 3), Այա-Հայա (աղ. 32, նկ. 2), Նապասիգա (աղ. 32, նկ. 10), Ասապատի (աղ. 33, նկ. 10), Խուրրի-Շերրի (աղ. 33, նկ. 7), Ուզուր (աղ. 32, նկ. 14), Փիշայշափիսի (աղ. 33, նկ. 11), Նամխե (աղ. 33, նկ. 8), Պայրա (աղ. 32, նկ. 5), Պապաննա (աղ. 33, նկ. 6), Ալանզու (աղ. 32, նկ. 6), Թարու-Թաքիտու (աղ. 32, նկ. 8), Կունգիշայլի (աղ. 32, նկ. 7), Խուքինա (աղ. 32, նկ. 15), Խութելլուրա (աղ. 32, նկ. 12), Նաբարբի (աղ. 32, նկ. 13), Դամքինա (աղ. 33, նկ. 12), Նիկալու (աղ. 32, նկ. 9), Խեբատ (աղ. 33, նկ. 2), Շարրումա (աղ. 33, նկ. 9), Թինու (աղ. 32, նկ. 4), Թիպաքինա (աղ. 32, նկ. 11) և այլ աստվածությունների անվանումները (Masson E. 1981, էջ 16, 18, 20, 22, 26, 30, 34, 36, 40, 43: Güterbock H. 1982, աղ. I-IV): Ըստ որում դիցանունները ներկայացնող լուվիական հիերոգլիֆների նշված համակարգը գրեթե

* Մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում արևելագետ Ա. Մովսիսյանին, այս տեղեկատվությունը տրամադրելու համար:

առանց փոփոխության շարունակվել է կիրառվել խեթական պետության անկումից (մ.թ.ա. XIII-XII դարերի սահմանագիծ) հետո էլ, նրա տարածքում ձևավորված բազմաթիվ պետական կազմավորումներում, ընդհուպ մինչև մ.թ.ա. VIII-VII դարերը (Չահուկյան Գ. 1987, էջ 311-312: Дьяконов И. 1968, էջ 136, նկ. 25: Фридрих И. 1979, էջ 83-85, նկ. 64-70): Այսինքն մինչև այն ժամանակահատվածը, երբ վերոհիշյալ պետական կազմավորումների մի մասն ընկավ Վանտոսայի թագավորության, իսկ մյուսները՝ Ասսուրական տերության ռազմաքաղաքական գերիշխանության տակ: Հավանաբար հենց այդ ժամանակներից էլ խեթական բազմաթիվ պետական կազմավորումներում դարեր ի վեր օգտագործվող հիերոգլիֆ գիրը կամ նրա հիման վրա ստեղծված նշանների նոր համակարգը, սեպագրին զուգահեռ (թեև ոչ նույն ինտենսիվությամբ) սկսեց կիրառվել նաև Վանտոսայի թագավորությունում*։ Մասնավորապես այդ են վկայում Ջ. Կլեյնի և Ա. Մովսիսյանի վերջերս հրատարակված ուսումնասիրությունների նախնական արդյունքները (Մովսիսյան Ա. 1998: Клейн Дж. 1978, էջ 127-149): Հարցն այս տեսանկյունից քննարկելիս, անհիմն չէ ենթադրել, որ Գեդիոպտից հայտնաբերված բրոնզե սափորի վերնամասին արված նշանը ևս յուրօրինակ հիերոգլիֆային գիր կարող է իրենից ներկայացնել: Ավելին. փորագիր նշանի վերնամասում հրատակ նշմարվող ձվածիրն ու նրա միջնամասով իջնող ուղղահայաց զույգ զուգահեռ գծերը հուշում են, որ այն ևս, ամենայն հավանականությամբ «աստված» հասկացության գաղափարագիրը կամ բացահայտիչն է և, որ նրա տակ ինչ-որ աստծո անուն է արձանագրված: Այս դեպքում մնում է պարզել, թե աստվածներից կոնկրետ որի անունն է ներկայացված սափորի վերնամասում: Խեթական բազմաթիվ հիերոգլիֆների դիտարկումների, ինչպես նաև արևելագետ, պատմական գիտությունների դոկտոր Ա. Քոսյանից ստացված խորհրդատվությունների արդյունքում մեզ չհաջողվեց գտնել որևէ հիերոգլիֆային նշան, որը պատկերված լիներ զույգ ձեռքերի դաստակների տեսքով, կամ զոնե մոտ լիներ որոնվող պատկերին: Այսինքն՝ պարզորոշ է, որ խեթական հիերոգլիֆային գրերում մեզ հետաքրքրող նշանը բացակայում է: Ինչից էլ հետևում է, որ եթե քննարկվող սափորի վրա փորագրված է աստծո անուն, ապա այն արված է խեթական հիերոգլիֆային գրի սկզբունքով, բայց ոչ խեթերեն: Ընդօրինակվել է «աստված» բացահայտյի խեթական տարբերակը, իսկ աստծո անունը ներկայացնող հատվածը հորինվել է, քանի որ այն և հետևաբար նաև այդ անունը կրող աստվածությունը բացակայել են խեթական դիցարանում: Ի դեպ մնան երևույթ նկատվում է նաև վանտոսայան սեպագրերում: Այստեղ էլ, եթե բացահայտիչները հիմնականում փոխառված են ասսուրա-բաբելական գրային համակարգից, ապա որոշ սեպագիր գաղափարագրեր և վանկեր ստեղծվել են տեղում: Նկատի ունենալով պատմա-մշակութային այն միջավայրը, որում հայտնաբերվել է գեդիոպտյան բրոնզե սափորի վերնամասը, տրամաբանական է ենթադրել, որ հորինված հիերոգլիֆային նշանը վանտոսայան իրողության արդյունք պետք է լինի: Այդ դեպքում,

* Չի բացառվում նաև այն հանգամանքը, որ խեթական (լուվիական) հիերոգլիֆային գիրը կիրառված լինի Հայկական լեռնաշխարհում մինչև Վանտոսայի թագավորության պատմական թատերաբեմ իջնելը: Այս տեսանկյունից, մեր կարծիքով, կարևորագույն և եզակի փաստ է Մեծամորի թիվ 83 դամբարանից հայտնաբերված, միջինբրոնզեդարյան՝ սևան-արցախյան մշակութային խմբին վերաբերող և մ.թ.ա. XVII-XVI դարերով թվագրվող, սև փայլեցրած կավա-նոթը (Khanzadian E. 1995, էջ 26, նկ. 11): Սրա ուսին առկա գալարադրոշմ ալիքանախշն ավարտվում է նույն եղանակով արված ձվածիր շրջագծով և վերջինիս միջնամասում վերից վար իջնող զույգ զուգահեռ գծերով (ադ. 34, նկ. 3): Պատկեր, որն ըստ էության նույնությամբ կրկնում է իրեն համաժամանակյա խեթական «աստված» գաղափարագրի մանրամասները:

թերևս, իմաստ ունի քննարկվող նշանի համապատասխան զուգահեռները որոնել վանտոսայան պատկերագրության մեջ: Այս առումով, վանտոսայան աստվածությունների փորագիր կամ դրվագված պատկերներում միայն մի աստվածություն է, որ զույգ ավերի մեջ, գլխավերևում պահում է արևի սկավառակը (Հմայակյան Ս. 1990, էջ 44-46, աղ. 4, նկ. 1, աղ. 24, նկ. 2: Пиотровский Б. 1959, էջ 225, նկ. 70: Пиотровский Б. 1962, էջ 72-75, նկ. 43): Դա Շիվինին է, վանտոսայցիների արևի աստվածը, որի վանտոսայան պատկերավորումն էլ կարող էր գեղովիտյան բրոնզե սափորի վրա արված գաղափարանշանի նախատիպը հանդիսանալ (աղ. 34, նկ. 6): Գեղովիտյան հիերոգլիֆային նշանագրի նման ընթերցմանը կարծես թե օժանդակում է մի անուղղակի փաստ ևս: Ըստ Սիերի դոան հայտնի արձանագրության (որում ներկայացված է Վանտոսայի թագավորության դիցաբանը) Շիվինի աստծո պաշտամունքային կենտրոններ են հանդիսացել Տուշպա և Ուիշինի քաղաքները (Ադոնց Ն. 1972, էջ 227: Հմայակյան Ս. 1990, էջ 44-46: Меликишвили Г. 1960, էջ 144-147): Ըստ որում, Տուշպա մայրաքաղաքը կառուցող Սարդուրի I-ն իր նորակերտ մայրաքաղաքը ձոնել է ոչ թե տերության գլխավոր աստված Խալդիին, այլ Շիվինին: Սա մեկ անգամ ևս ենթադրել է տալիս, որ քննարկվող տարածքն անմիջականորեն առնչվել է Շիվինի աստծո պաշտամունքի հետ: Այս փաստը, մեզ հետաքրքրող գեղովիտյան հիերոգլիֆային գրի մեկնաբանման համատեքստում, մի նոր եզրահանգման հնարավորություն է ընձեռում: Բանն այն է, որ Վանտոսայի թագավորության տարածքում պեղված բերդաքաղաքների և բնակավայրերի շարքում, միայն մայրաքաղաք Տուշպայից (Թոփրաք կալե) հայտնաբերված մեկ տասնյակից ավելի խեցանոթների բեկորների վրա է, որ հանդիպում են դաստակի կամ բացված մատներով ավիի սխեմատիկ դրոշմ-պատկերներ (Մովսիսյան Ա. 1998, էջ 97, աղ. XVII, նկ. 116-121, 123-127: Lehmann-Haupt C. 1931, էջ 579): Ստացվում է, որ Շիվինի աստծո անունը՝ զույգ ձեռքերի պատկեր ներկայացնող գաղափարանշանի տեսքով, հանդիպում է գեղովիտյան բրոնզե սափորի վրա և ձեռքի ավիի պատկերներ են կրում միայն Շիվինի աստծո պաշտամունքային կենտրոնից՝ Տուշպայից հայտնաբերված խեցանոթների բեկորները: Սա էլ ենթադրել է տալիս, որ թերևս քննարկվող դրոշմ-պատկերները Շիվինի աստծո պաշտամունքային կենտրոն հանդիսացող Տուշպայի (Թոփրաք կալե) բրուտագործական արհեստանոցի տարբերանշանն են եղել և, ինչպես գեղովիտյան բրոնզե սափորի հիերոգլիֆային գիրը, խորհրդանշել են արևի աստված Շիվինին:

Եթե ենթադրությունների ու դատողությունների այս հաջորդականությունը մոտ է կամ համապատասխանում է իրականությանը, ապա կարելի է եզրակացնել, որ Գեղովիտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված բրոնզե սափորի վերնամասում վանտոսայան գաղափարագրերով արձանագրված է «^DUTU» («^DŠwini») «աստված Շիվինի» հիերոգլիֆային արտահայտությունը, որում Շիվինի աստծո անունը ներկայացված է դաստակների հիմքից կտրված զույգ ավերի, իսկ «աստված» բացահայտիչը՝ ուղղահայաց զույգ զուգահեռ գծերով ներգծված ձվածիրի (խեթական «աստված» գաղափարի) համակցությամբ (աղ. 33, նկ. 13):

Խեթական, ապա և վանտոսայան գաղափարագիր «աստված» բացահայտչի երկարատև կիրառությունը Հայկական լեռնաշխարհում, ապա նաև ավելի ուշ ժամանակաշրջանի հայ իրականության մեջ, կարելի է թերևս հիմնավորել միջնադարյան հայերեն նշանագրերում քննարկվող նշանի առկայությամբ: Ըստ Ա.Աբրահամյանի, միջնադարում այն նշանակել է «ավետարան», այսինքն՝ ժամանակի ընթացքում իմաստային առումով աստիճանաբար փոխակերպվելով, այնուամենայնիվ, ընդհանուր առմամբ

դարձյալ շարունակել է խորհրդանշել ծիսա-կրոնական բնույթի իրողություն (Աբրահամյան Ա. 1959, էջ 160):

ՊԵՐՃԱՆՔԻ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ: Գեղիովտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված արտեֆակտների վերջին խումբը կազմում են պերճանքի առարկաները: Մրանք քանակով շատ չեն և պատրաստված են տարբեր նյութերից (բրոնզ, կավ, քար, ապակի, ոսկոր) (աղ. 35):

Այս խմբում են բարակ, հատույթում՝ կլորավուն բրոնզե լարից պատրաստված, իրար ընդհուպ մոտեցող ծայրերով երկու ապարանջանները (աղ. 35, նկ. 1, 2): Դրանցից առաջինն ամբողջանում է (կազմված է իրար կաշող երկու կտորներից) և ունի 5.0սմ տրամագիծ: Երկրորդից պահպանվել է երկու բեկոր: Վերջիններս թույլ են տալիս եզրակացնել, որ այս ապարանջանը ևս, նախորդի տրամագիծն է ունեցել: Երկուսն էլ (դատելով չափերից) պատկանել են մանկահասակ անձանց:

Պերճանքի երկրորդ առարկան՝ տափակ և քառակուսաձև կառուցվածք ունեցող 19 հատիկներից կազմված ոսկրե վզնոց է (աղ. 35, նկ. 9):

Հատիկներից յուրաքանչյուրը կողային նեղ հատվածում գույգ միջանցիկ շրջանաձև փորվածքներ ունի, իսկ դիմային մասում կրում է խորադիր շրջանագծից և վերջինիս կենտրոնում փորված կետից կազմված նախշ: Մասնագիտական գրականության մեջ սրանք ստացել են «տոմիոյաձև» զարդարանքներ անվանումը: Դրանց զուգահեռները լավ հայտնի են ինչպես մինչվանտոսայան (Նորատուս, Արթիկ, Շիրակավան, Ոսկեհասկ, Գոլովինո, Ալյներ), այնպես էլ Գեղիովտի քարայր-դամբարանին համաժամանակյա (Տուշպա-Վան, Թեյշեբախինի-Վարմիր բլուր) հնագիտական համալիրներից (Пиотровский Б. 1944, էջ 186, նկ. 51: Пиотровский Б. 1950, էջ 50, նկ. 38, էջ 52-53, նկ. 39-40: Мартиросян А. 1954, էջ 84-85: Пиотровский Б. 1962, էջ 91-93, նկ. 57, 59, 60: Мартиросян А. 1964, էջ 209-210, նկ. 82, աղ. XX, նկ. 1: Хачатрян Т. 1975, էջ 243: Петросян Л. 1989, էջ 80, աղ. 70, նկ. 6, աղ. 72, նկ. 1, 2, աղ. 73, նկ. 15):

Գեղիովտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված պերճանքի առարկաների վերջին տեսակը՝ տարբեր չափի և գույնի ուլունքահատիկներն են (աղ. 35, նկ. 3-5): Դրանցից հինգը շատ մանր են, ունեն գլանաձև կառուցվածք և պատրաստված են երկնագույն երանգավորում ունեցող կավե մածուկից: Երկու մեծ, անվակաձև ուլունքահատիկներն ապակուց են: Դրանցից մեկն ունի մուգ դարչնա-մանուշակագույն, իսկ մյուսը՝ կապտա-փիրուզագույն երանգավորում: Հաջորդ հինգ ուլունքահատիկները պատրաստված են դեղնավուն սմալտայից և ունեն ձվաձև կառուցվածք: Ուլունքահատիկներից մեկը պատրաստված է վարդագույն սարդիոնից, իսկ մյուսը՝ ջերմային մշակման հետևանքով մոխրագույն երանգավորում ստացած ազաթից: Նույն եղանակով պատրաստված ազաթե ուլունքները հայտնի են նաև վանտոսայան ժամանակաշրջանին վերաբերող այլ հուշարձաններից (Երևանի «Ավտոագրեզատ» գործարանի վանտոսայան դամբարան, Էրեբունի, Թեյշեբախինի, Վարմիր բերդ) (Եսայան Ս., Բիյագով Լ., Հմայակյան Ս., Վանեցյան Ա. 1995, աղ. XVI: Пиотровский Б. 1944, էջ 166-170, նկ. 28, 31: Ходжаши С., Тухманова Н., Оганесян К. 1979, նկ. 78):

Այսպիսով, ի մի բերելով երկսրահ քարայր-դամբարանի ավերված երկրորդ սրահի տարածքից հավաքված և պահպանված առաջին սրահի հատակին պեղված հնագիտական նյութերի քննարկումը, կարելի է եզրակացնել, որ դրանք (դատելով գույքակագմից) պատկանիլ են տվյալ հասարակության մեջ որոշակի դիրք ունեցող անհատի և վերջինիս մահվան կապակցությամբ, որպես թաղման ծեսի անհրաժեշտ բաղկացուցիչ տեղադրվել դամբարանում:

ՀՆԱՍԱՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Գեղիովտի վանտոսայան քարայր-դամբարանը, որպես պատմական սկզբնաղբյուր կարևոր է մշակութային և ժամանակագրական ծիսա-պաշտամունքային կոնկրետացումների առումով: Այն առավել ամբողջական ներկայացնելու նպատակով, հեղինակներն անհրաժեշտ են համարում գիտական շրջանառության մեջ դնել նաև քննարկվող հուշարձանից հայտնաբերված և Սևանի ավազանի վանտոսայան մյուս համալիրներում իրենց զուգահեռներն ունեցող հնամարդաբանական նյութերի համակողմանի ուսումնասիրությունից ստացված փաստերը, չափագրական տվյալների հիման վրա կատարած հնամարդաբանական որակումները, սեռա-տարիքային բնորոշումները և պաթոլոգիական ախտորոշումները:

Գեղիովտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված հնամարդաբանական հավաքածուն բաղկացած է ինը անհատական դիտարկումներից և չափագրման պիտանի երեք ամբողջական զանգ է պարունակում (աղ. II)* (զանգերի չափերի կատեգորիաների դասակարգումը տես՝ Алексеев В., Дебед Г. 1964, էջ 114-116): Թիվ 1 դիտարկումը (աղ. II) պատկանում է 50-60 տարեկան տղամարդու: Բնութագրվում է զանգասկավառակի չափագանց մեծ երկայնական, միջին լայնական տրամագծերով և դոլիխոկրան կառուցվածքով: Դիմային կմախքը չափագանց նեղ է, տանձաձև բացվածքի լայնության մեծ և բարձրության փոքր չափերով: Ակնակապիճներն ունեն փոքր բարձրություն և միջին լայնություն:

Թիվ 2 զանգը պատկանում է 45-55 տարեկան տղամարդու: Այն բնութագրվում է զանգասկավառակի մեծ երկայնական, փոքր լայնական տրամագծերով, դոլիխոկրան կառուցվածքով և դիմային կմախքի միջին բարձրությամբ ու լայնությամբ: Տանձաձև բացվածքի բարձրությունը փոքր է, իսկ լայնությունը՝ միջին մեծության: Ակնակապիճները միջին լայնության են և ցածր (աղ. II):

Թիվ 3 զանգը պատկանում է 20-25 տարեկան կնոջ: Գանգասկավառակն ունի մեզոկրան կառուցվածք, միջին մեծության երկայնական և լայնական տրամաչափեր: Այտոսկրային տրամագիծը բնութագրում է նեղադիմություն: Թիվ 2 և թիվ 3 զանգերը չափագանց հետաքրքիր են պաթոլոգիական տեսանկյունից: Այս առումով պրոֆեսոր Վ. Տատինցյանի և դոցենտ Լ. Անդրեասյանի ախտորոշումները ներկայացված են XI աղյուսակում: Կատարված հետազոտությունների հիման վրա վերոհիշյալ մասնագետները գտնում են, որ պարադոնտը և ատամնաշարի պաթոլոգիական մաշվածությունը հանդիսանում են քննարկվող զանգերի ատամնաձմռոտային համակարգի ամենաբնորոշ խեղումները (Татинцян В., Андриасян Л., Мкртчян Р., Филипосян А. - в печати):

Գեղիովտի հնամարդաբանական հավաքածուի անհատական սեռա-տարիքային որակումները իրագործվել են զանգաբանական նյութի հիման վրա: Տարիքային բնորոշումների համար հիմնականում հաշվի է առնվել զանգի կարերի օբլիտերացման աստիճանը:

Ատամնաշարի ամբողջականությունը և նրա ծամող մակերեսի մաշվածության մակարդակը, սույն պարագայում, որպես տարիքը հուշող տեղեկատվական աղբյուր, ան-

* Հնամարդաբանական աղյուսակները (ի տարբերություն հնագիտականների) համարակալված են հռոմեական թվանշաններով:

տեսվել է՝ պաթոլոգիական խեղումների պատճառով: Աղյուսակ III-ում բերված են առկա գանգաբանական նյութի սեռա-տարիքային տվյալները:

Հայ ժողովրդի ծագումնաբանության և կազմավորման հիմնա-խնդիրներին նվիրված մի շարք աշխատություններում, որոշ անվանի ուսումնասիրողների կողմից, թերահավատ վերաբերմունք է դրսևորվել հնամարդաբանական նյութի տեղեկատվական հնարավորությունների հանդեպ: Այս հարցում կարևորվել են միայն լեզվական տվյալներն ու համեմատական լեզվաբանության ընձեռած փաստերը:

Իր «Ուրարտու պետությունը և հայերը» աշխատության մեջ անդրադառնալով էթնոգենեզին վերաբերող հարցերի մեկնաբանման գործում հնամարդաբանության ունեցած դերին՝ Գ.Խ. Սարգսյանը եզրահանգել է, որ վերջինիս հնարավորությունները սահմանափակված են նրա հետազոտման մեթոդիկայի տակավին անկատար վիճակով, ուստի այս պարագայում առավել շոշափելի և հուսալի պատմական աղբյուր է համապատասխան ժողովրդի լեզուն (Սարգսյան Գ. 1988, էջ 48): Այս առթիվ հիշատակության է արժանի նաև հայ ժողովրդի ծագումնաբանության հարցերի շուրջ իրար ընդդիմախոս գիտնականներ Ի.Մ. Դյակոնովի և Ռ.Ա. Իշխանյանի գրեթե նույնական անվստահությունը մարդաբանական տվյալների էթնոտարբերակիչ հնարավորությունների նկատմամբ: Ընդ որում, եթե նրանցից առաջինը գտնում է, որ մարդաբանական տիպը որևէ դեր չունի վերոհիշյալ հիմնախնդիրների մեկնաբանման գործում, քանի որ «մարդաբանական տիպերի տարածման սահմանները երբեք չեն համընկնում ժողովուրդների և նրանց լեզուների տարածման սահմանների հետ (Дьяконов И. 1968, էջ 7-8), ապա երկրորդը համոզված է, թե հնամարդաբանական չափանիշը հայերի համար տարբերակիչ չէ, որովհետև մարդաբանական միևնույն տիպի մեջ հայերի հետ մտնում են նաև էթնիկական մի շարք այլ միավորումներ, ինչն էլ գալիս է հաստատելու, որ հայոց լեզուն է հայ էթնոսի տարբերակիչ միակ հիմնական չափանիշը (Իշխանյան Ռ. 1989, էջ 24, 28):

Մեթոդական առումով ճիշտ չէ մարդաբանական տեղեկատվության ինչպես բացարձակ անտեսումը, այնպես էլ անհիմն գերազնահատումը: Ավելորդ է թվարկել այն ստվարածավալ մասնագիտական գրականությունը, որտեղ կարևորվել է հնամարդաբանական նյութի դերը որպես պատմական սկզբնաղբյուր՝ էթնոգենետիկական հիմնախնդիրների լուծման գործում (տես, օրինակ՝ Алексеев В. 1989): Տեսական գրականության մեջ հաճախ կարելի է հանդիպել այն գաղափարին, ըստ որի հնամարդաբանական տվյալների աղբյուրագիտական արժեքը հիմնականում կարևոր է մինչգրային հասարակարգերի պատմական վերակազմությունների իրականացման հարցում: Այս թեզը չի սահմանափակում նշված գիտաճյուղի տեղեկատվական, վերլուծական և վերականգնողական արժեքը գրավոր սկզբնաղբյուրներ թողած հասարակությունների ուսումնասիրության դեպքում ընդհանրապես և Վանտոսայի թագավորության էթնիկական պատմության վերականգնման հարցում՝ մասնավորապես:

Կոնկրետացնելով խնդիրը՝ նշենք, որ Վանտոսայի թագավորության ժամանակաշրջանին վերաբերող հնամարդաբանական նյութը համապատասխան պատմա-մշակութային համատեքստում մեկնաբանելու համար, անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև տարածաշրջանում այն ժամանակ առկա ռազմա-քաղաքական իրավիճակը: Բանն այն է, որ Վանտոսայի թագավորության հզորացման և ընդարձակման գործընթացն ուղեկցվել է ինչպես բնակչության մասսայական տեղաշարժերով, այնպես էլ քաղաքաշինական աննախադեպ վերելքով, որի արդյունքը՝ տարածաշրջանի դեմոգրաֆիական (ժողովրդագրական) և էթնիկական պատկերի վերաձևումն է:

Պատմական մման իրավիճակը խոչընդոտող հանգամանք է հնամարդաբանական տվյալների էթնոտարբերակիչ հնարավորությունները բացահայտելու գործում, քանի որ դժվարացնում է վերջինիս խմբավորումը էթնո-մշակութային և տարածքային առումներով:

Առաջավոր Ասիայի և մասնավորապես Հայկական լեռնաշխարհի տարածքից հայտնաբերված հնամարդաբանական նյութերի չափագրական տվյալների համարությունը բացահայտում է տարբերակվածության մեկ ընդհանուր ուղղվածություն զանգվածեղ և նրբակազմ զանգաբանական տիպերի միջև: Մասսայական միգրացիաները և ուրբանիզացիան, որպես մարդաբանական տիպերի ձևակազմիչ գործոն, հզոր կատալիզատորի դեր են կատարել մետիսացնող գործընթացների արագացման և վերոհիշյալ ձևաբանական տիպերի համահարթեցման հարցում: Ուստի Վանտոսայի թագավորության ռազմա-քաղաքական բարդ գործընթացների պատմական խառնարանից մեզ ժառանգություն հասած հնամարդաբանական փաստացի նյութն էթնիկական վերակազմությունների մակարդակում որպես տարբերակիչ օգտագործելը՝ պահանջում է համակարգված մոտեցում: Մարդաբանական հավաքածուների խմբավորման կարևորագույն նախապայմանը՝ անհատական դիտարկումների ճշգրիտ պատմա-հնագիտական անձնագրավորումն է և նրանց չափագրական տվյալների վիճակագրական միջինացումն ըստ առանձին դամբարանային համալիրների, տարածքային սահմանների, մշակութային առանձնահատկությունների և այլն:

Վանտոսայան (ուրարտական) ժամանակահատվածին վերաբերող դամբարանային համալիրներից հայտնաբերված զանգաբանական նյութերի համեմատական վերլուծության փորձ արդեն կատարվել է սույն ուսումնասիրության հեղինակներից մեկի կողմից (Սկրտչյան Ռ., Ավետիսյան Պ. 1995, էջ 98-103): Որպես հետազոտման աղբյուր օգտագործվել են վանտոսայան հնագիտական նյութ պարունակող Գեդիովտի, Արգիշթիխիևիլի (Արմավիր), Արտաշավանի և Նորատուսի դամբարաններից հայտնաբերված զանգաբանական հավաքածուները, որոնց միջինացված ցուցանիշների ներխըմքային ուսումնասիրությունը բացահայտել է ողջ հավաքածուի ձևաբանական համասեռությունը, իսկ առանձին հատկանիշների զույգային համադրությունը՝ կոորդինատների դաշտում խմբավորել է մարդաբանական տվյալները, ըստ վերը ներկայացված չորս հուշարձանների (Քոչար Ն., Սկրտչյան Ռ., Փալիկյան Ա. 1995, էջ 97-98):

Նշված հուշարձաններն ունեն տարածական սփռվածություն, ուստի դրանցում հայտնաբերված զանգաբանական հավաքածուների խմբավորման միակ հիմքը՝ պատմամշակութային մեկ ընդհանրությանը պատկանելն է: Միջխմբային համեմատական վերլուծությունը ժամանակին իրագործվել է Հոռոմի դամբարանադաշտի և Հ. Մարտիրոսյանի կողմից Նորատուսի խմբային թաղումից հայտնաբերված զանգաբանական հավաքածուների հետ: Վերը թվարկված հնամարդաբանական նյութերի ուսումնասիրությունը բացահատել է մ.թ.ա. VIII-VI դարերի վանտոսայան զանգաբանական հավաքածուի առավել նրբակազմ ձևաբանությունը, որը մեկնաբանվել է բնակչության տեղական հիմնաշերտի մեջ մարդաբանական նոր տիպի կողմից արված ներխոսքով (Սկրտչյան Ռ., Ավետիսյան Պ. 1995, էջ 101): Նշենք, որ հիշատակված աշխատանքում հեղինակները մարդաբանական բնորոշումների տարբերակվածության ցուցանիշները կանխավ փորձել են դիտարկել միայն «տեղական և բերովի հնագիտական մշակույթներ» հասկացությունների համատեքստում: Ինչից և բխել է, որ վանտոսայան ժամանակաշրջանի զանգաբանական հավաքածուի հնամարդաբանական նկարագրի ձևակազմիչ միակ գործոնը կարող է հանդիսացած լինել նրբակազմ բնակչության ներխոսքը,

իսկ արդյունքը՝ նրբակազմության գործընթացը: Վերջինս մի հզոր կենսաբանական երևույթ է, որը Հայկական լեռնաշխարհում ունի իր տարածքային և ժամանակագրական կոնկրետ դրսևորումները: Սկսած մ.թ.ա. III հազարամյակից (իսկ Առաջավոր Ասիայում ավելի վաղ) զանգվածեղ և նրբակազմ գանգաբանական տիպերն այստեղ ունեցել են համապատասխանաբար հյուսիսային և հարավային աշխարհագրական սփռվածություն: Կոնկրետ Արևելյան Հայաստանի և մասնավորապես Սևանի ավազանի տարածքում նրբակազմության գործընթացը փաստագրվում է սկսած մ.թ.ա. XIV դարից (Լճաշեն, Ներքին Գետաշեն): Այսինքն՝ շուրջ 5 դար ավելի վաղ, քան Վանտոսայի ռազմա-քաղաքական ձեռնարկումների հետևանքով Հայկական լեռնաշխարհում վերստին սկիզբ առած բնակչության մասսայական տեղաշարժերը: Ուստի վերոհիշյալ ձևաբանական փոփոխությունը բացատրել միայն տեղական բնակչության հիմնաշերտի մեջ արագ և միանգամից կատարված նոր էթնիկական ներհոսքի պատճառով, նշանակում է անտեսել մնացած ձևակազմիչ այն գործոնների (տեղաբնիկություն, սոցիալական և աշխարհագրական մեկուսացում, մետիսացում և այլն) առկայությունը, որոնք մինչ Վանտոսայի թագավորության պատմական թատերաբեմ իջնելն էլ հզոր ազդակներ են հանդիսացել քննարկվող տարածաշրջանի մարդաբանական կերտվածքի ստեղծման գործում: Պետք է խոստովանել, որ վերոհիշյալ հրապարակման մեջ (Սկրտչան Ռ., Ավետիսյան Պ. 1995, էջ 93-103) մարդաբանական վերլուծության մեթոդն անկատար է՝ ընդգրկում համեմատական ֆոնի բացակայության պատճառով, ինչը կփորձենք իրագործել սույն աշխատանքում:

Նյութի բացակայության պատճառով, վանտոսայյան ժամանակահատվածի մարդաբանությունը քիչ է լուսաբանվել: Այս ուսումնասիրության մեջ՝ համեմատական համատեքստում, ի մի է բերվել քննարկվող խնդրի հետ առնչվող գանգաբանական փաստացի ողջ նյութը: Գեղիովտի քարայր-դամբարանի, ինչպես նաև Հայաստանի վանտոսայյան հուշարձանների (Նորատուս, Արգիշթիսիսիլի-Արմավիր, Արտաշավան) հնամարդաբանական նյութերի չսլփագրման տվյալների միջինացված արժեքների հիման վրա վերհանված վանտոսայյան մարդաբանական տիպի տեղն ու դերը Հին Արևելքի և Միջերկրականի ավազանի մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջին քառորդից - մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսերն ընդգրկող ժամանակահատվածում դրսևորված պատմամշակութային գործընթացների խառնարանում բացահայտելու համար, մենք նպատակահարմար գտանք այս աշխատանքում, որպես համեմատական ընդհանուր ֆոն, օգտագործել Եվրասիական տարածաշրջանի այն էթնո-քաղաքական կազմավորումների հնամարդաբանական նյութերի միջինացված տվյալները, որոնք էթնիկական, քաղաքական և/կամ մշակութային գործընթացների համատեքստում ընդհանրության եզրեր են ցուցանում վանտոսայյան իրողությունների հետ և կարող են պատմա-մշակութային վերակազմությունների սկզբնաղբյուր հանդիսանալ: Ուստի, որպես ընդհանուր համեմատական ֆոն առանձնացված հնամարդաբանական ժողովածուները, ըստ ուղեկցող հնագիտական համալիրների ընձեռած տեղեկատվության, առաջ քաշված հիմնախնդիրների օբյեկտիվ մեկնաբանման համար, մեր կարծիքով անհրաժեշտ է, որ բավարարեն հետևյալ պահանջներին (կամ դրանցից մեկին)։

1. Անմիջականորեն նախորդեն, համաժամանակյա լինեն կամ հաջորդեն վանտոսայյան իրողություններին:

2. Իրենց վրա կրեն Վանտոսայի թագավորության քաղաքական և/կամ մշակութային ազդեցության դրոշմը՝ վկայված արձանագիր տեքստերի և/կամ հաստատագրված հնագիտական նյութերի փաստացի տվյալներով:

Այս սկզբունքով առանձնացված գանգաբանական հավաքածուները 22-ն են (աղ. I և IV):

Հավաքածու թիվ 1.- Հայաստանի վանտոսայան (ուրարտական) հուշարձաններից (Գեղիովիտ, Նորատուս, Արմավիր, Արտաշավան) հայտնաբերված հնամարդաբանական նյութ (Մկրտչյան Ռ., Ավետիսյան Պ. 1995, էջ 98-103):

Հավաքածու թիվ 2. - Սևանի ավազանի (Նորատուս, Մոթքի ձոր, Ներքին Գետաշեն, Ակունք) մինչվանտոսայան, վաղերկաթեդարյան հնամարդաբանական նյութ (գիտական շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ):

Հավաքածու թիվ 3. - Հոռոմի (Շիրակի մարզ) մինչվանտոսայան, վաղերկաթեդարյան հնամարդաբանական նյութ (գիտական շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ):

Սևանի ավազանի և Հոռոմի հնամարդաբանական հավաքածուները նախորդում են Վանտոսայի թագավորության (որպես հզոր ու անկախ ռազմա-քաղաքական միավորի) հանդես գալուն և անմիջականորեն համընկնում ուրուատրի-ուրարտական (վանտոսայան) ցեղախմբերի կազմավորման ու աստիճանական համախմբման ժամանակահատվածին (մ.թ.ա. XIII-IX դարեր): Ավելացնենք նաև, որ Սևանի ավազանը և Շիրակը մ.թ.ա. VIII դարի առաջին կեսից հիմնավորապես ներառնվում են Վանտոսայի թագավորության աշխարհա-քաղաքական սահմանների մեջ, իսկ դրանց բնակչությունն անմիջականորեն ընդգրկվում Վանտոսայի տիրակալների կողմից իրականացվող էթնիկական տեղաշարժերի ոլորտը (ՄԿՄ-127, I-VIII, ՄԿՄ-155, A-F):

Հավաքածու թիվ 4. - Արևելավրացական հարթավայրից (Թրեի, Սամթավբո, Նաբազրեի, Նարեկվավի, Դվանի) հայտնաբերված երկաթեդարյան հնամարդաբանական նյութ (Абдушелишвили М. 1988, էջ 56):

Հավաքածու թիվ 5. - Մինգեչաուրի (Արևելյան Անդրկովկաս) մինչվանտոսայան, երկաթեդարյան՝ «կծկված դիրքով» թաղումների հնամարդաբանական նյութ (Касимова Р. 1960, էջ 19):

Հավաքածու թիվ 6. - Մինգեչաուրի ետվանտոսայան՝ «մեջքի վրա պառկած» թաղումների հնամարդաբանական նյութ (Касимова Р. 1960, էջ 20-21):

Անդրկովկասյան նշված հավաքածուներից երկուսը՝ Արևելավրացական հարթավայրից և Մինգեչաուրի «կծկված դիրքով» թաղումներից հայտնաբերված հնամարդաբանական նյութերը, համաժամանակյա են Հայաստանի երկաթեդարյան հավաքածուներին և կարող են Հայկական լեռնաշխարհի և նրան հարակից հյուսիսային և արևելյան տարածքների վաղ երկաթի շրջափուլի (մինչվանտոսայան) էթն-մշակութային կապերի ու ընդհանրությունների շրջանակը համայրել նոր՝ հնամարդաբանական տվյալներով: Ինչ վերաբերում է Մինգեչաուրի «մեջքի վրա պառկած» թաղումներից հայտնաբերված հնամարդաբանական նյութին, ապա այն ժամանակագրական առումով անմիջապես հաջորդում է վանտոսայան հավաքածուներին: Ուստի դրանց համատեղ վերլուծությունը հնարավորություն կտա Անդրկովկասում ուշվանտոսայան և ետվանտոսայան շրջանի պատմա-մշակութային գործընթացներն իրականացրած ազգաբնակչության մարդաբանական տիպի առավել հավաստի պատկերը ներկայացնելու:

Հավաքածու թիվ 7. - Թլիի (Հարավային Օսեթիա) երկաթեդարյան հնամարդաբանական նյութ (Абдушелишвили М. 1988, էջ 56):

Հավաքածու թիվ 8. - Կորանի (Հյուսիսային Կովկաս) երկաթեդարյան համահավաք հնամարդաբանական նյութ (Алексеев В. 1974, էջ 94):

Հավաքածու թիվ 9. - Մերձսևծովյան տափաստանների (Ուկրաինա) սկյութական հնամարդաբանական նյութ (КОНДУКТОРОВА Т. 1979, էջ 71-72):

Հավաքածու թիվ 10. - Միջինմերձդնեպրովյան տարածքի (Ուկրաինա) սկյութական հնամարդաբանական նյութ (КОНДУКТОРОВА Т. 1979, էջ 71-72):

Հավաքածու թիվ 11. - Նիկոլանկա Կազացկոյե և Ջոլոտայա Բալկա հնավայրերի (Ուկրաինա) սկյութական հնամարդաբանական նյութեր (КОНДУКТОРОВА Т. 1979, էջ 71-72):

Հավաքածու թիվ 12. - Մերձսևծովյան տափաստանների քոչվոր սկյութների համահավաք հնամարդաբանական նյութ (Дебед Г. 1948, էջ 161):

Հավաքածու թիվ 13. - Ստորինդնեպրովյան տարածքի (Նիկոպոլ՝ Ուկրաինա) քոչվոր սկյութների հնամարդաբանական նյութ (Дебед Г. 1948, էջ 160):

Հավաքածու թիվ 14. - Միջինմերձդնեպրովյան տարածքի երկրագործ սկյութների համահավաք հնամարդաբանական նյութ (Дебед Г. 1948, էջ 159):

Կենտրոնական և Հյուսիսային Կովկասի (հավաքածուներ թիվ 8 և 9) երկաթե դարյան (մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին քառորդ) հնամարդաբանական գտածոների և Հարավուսական տափաստանների սկյութական հավաքածուների (թիվ 9-11) ներգրավումն այս աշխատության մեջ կարևոր է նրանով, որ վերջիններիս համադրված ուսումնասիրությունն Անդրկովկասի երկաթե դարյան և Հայաստանի վանտոսայան հնամարդաբանական նյութերի հետ, կարող է Անդրկովկասում և Կովկասում սկյութական էթնիկական փոխառնչությունների ու տեղաշարժերի իրագործման կոնկրետ ժամանակ և ուղղություն մատնանշել:

Հավաքածու թիվ 15. - Սիալկ B դամբարանադաշտի (Իրանական սարահարթի արևմտյան հատված) երկաթե դարյան (մ.թ.ա. IX-VIII դարեր) հնամարդաբանական նյութ (Vallois H. - V. 1940):

Հավաքածու թիվ 16. - Հասանլու V-ի (Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմտյան հատված) մինչվանտոսայան, վաղերկաթե դարյան (մ.թ.ա. 1200-1000թթ.) հնամարդաբանական նյութ (Rathbun T. 1972, էջ 162):

Հավաքածու թիվ 17. - Հասանլու IV-ի երկաթե դարյան (մ.թ.ա. 900-800 թթ.) հնամարդաբանական նյութ (Rathbun T. 1972, էջ 162):

Հավաքածու թիվ 18. - Հասանլու III-ի ուշվանտոսայան և ետվանտոսայան (մ.թ.ա. 600-500 թթ.) ժամանակահատվածի հնամարդաբանական նյութ (Rathbun T. 1972, էջ 162):

Իրանական սարահարթի արևմտյան (Սիալկ B դամբարանադաշտ) և հյուսիս-արևմտյան (Հասանլու III-V) հատվածների վերոհիշյալ հնամարդաբանական նյութերի օգտագործումն այս համատեքստում, կարևոր է երկու առումով: Եթե Հասանլու V-ը թրվագրվում է մ.թ.ա. XII-X դարերով, համընկնում է վանտոսայան ցեղախմբերի կազմավորման ու համախմբման ժամանակահատվածին և մշակութային առումով լիովին համադրելի է Հայկական լեռնաշխարհի (մասնավորապես Սևանի ավազանի և Հոռոմի) վաղերկաթե դարյան հնագիտական համալիրներին, ապա Հասանլու IV-ը, Սիալկ B-ն և Հասանլու III-ը ժամանակագրական առումով համապատասխանում են մ.թ.ա. IX-VI դարերին, փաստորեն համաժամանակյա են Վանտոսայի թագավորության իրողություններին և կարող են էթնոմշակութային կապերի ու փոխներգործությունների նոր պատկեր տալ: Այս առումով ավելացնենք նաև, որ մասնագետների կարծիքով Հասանլու IV-ի կործանման պատճառը հենց վանտոսայան գործոնն է հանդիսացել (Bray W., Trump D. 1980, էջ 101):

Հավաքածու թիվ 19. -Նիպպուրի (Հարավային Միջագետք) I-V հնագիտական հորիզոնների երկաթեդարյան և ետվանտոսայան (մ.թ.ա. 900-500թթ) հնամարդաբանական նյութ (Swindler D. 1956, էջ 22):

Այս հավաքածուի ներգրավումը ևս պատահական չէ: Բանն այն է, որ մ.թ.ա. IX-VI դարերում Վանտոսայի թագավորության և Ասսուրական պետության միջև պարբերաբար կրկնվող արյունահեղ ընդհարումները, քաղաքականից գատ, թերևս կարող էին նաև էթնիկական դրդապատճառներ ունենալ, ինչը գուցե ևս հնարավոր լինի նկատել վերջիններիս համաժամանակյա հնամարդաբանական նյութերի ուսումնասիրության ընթացքում: Կա մի ուշագրավ փաստ ևս: Ետվանտոսայան և ետասսուրական ժամանակաշրջանում (մ.թ.ա. VI դարի վերջին քառորդ), արդեն Նոր Պարսկական սկզբնադրյունները (Բեհիսթունյան արձանագրություն), ներկայացնելով Հայկական լեռնաշխարհի (Ուրաշտու-Արմինա) և Աքեմենյան Իրանի բարդ ռազմա-քաղաքական փոխհարաբերությունները, նշում են Միջագետքում (Բաբելոնում) Գարեհ I-ի դեմ ապստամբած ոմն արմեն-ուրարտացի Արախայի մասին, դրանով իսկ կարծես թե հիմքեր տալով ենթադրելու նշված ժամանակահատվածում հայ-արմենական (ուրարտայա) էթնիկ ինչ-որ միավորի ներթափանցումը Միջագետք: Այս հանգամանքը, անշուշտ, կապ ունի Վանտոսայի և Ասսուրական թագավորությունների անկման հետևանքով տարածաշրջանում ստեղծված էթնո-քաղաքական խառն իրավիճակի հետ և, որը գուցե ևս հնարավոր լինի նշմարել քննարկվող համաժամանակյա հնամարդաբանական նյութերի համեմատության համատեքստում:

Հավաքածու թիվ 20. - Ալիշար հույուկի (Փոքր Ասիա) V շերտագրական հորիզոնի (մ.թ.ա. VIII-VII դարեր) հնամարդաբանական նյութ (Angel L. 1951, աղ. 4):

Ուսումնասիրության մեջ փոքրասիական հնամարդաբանական նյութի ներգրավումը միանգամայն բացատրելի է այն նշանակալից դերով, որ խաղացել են խեթական թագավորության անկման հետևանքով անկախացած, ապա և մ.թ.ա. VIII դարից Վանտոսայի թագավորության աշխարհա-քաղաքական սահմանների մեջ ներգրավված՝ ուշ խեթա-լուվիական և արևելափոյուզական (մուշկական) խառը բնակչություն ունեցող տեղի կազմավորումները (մասնավորապես Խաթեն, Ծուպանին, Թեզարաման, Կադմուիփն և այլն): Ավելացնենք նաև, որ ուշ խեթա-լուվիական և վանտոսայան (ուրարտական) մշակութային փոխներգործությունները (խեցեգործության, կնքագործության, զինագործության, հիերոգլիֆային գրի, դիցանունների ու անձնանունների, որոշ տոնածիսական արարողությունների, ճարտարապետության և այլ բնագավառներում) բազմիցս ընդգծվել են արևելագետների կողմից, իսկ փոյուզա-նախավանտոսայան առընչությունների տարբեր ոլորտներն այսօր արդեն աշխույժ քննարկումների առարկա են (Մարգսյան Գ., 1992, էջ 27-48: Ավետիսյան Հ. 1994, էջ 239-245: Քոսյան Ա. 1994, էջ 247-254: Քոսյան Ա. 1996, էջ 207-219: Քոսյան Ա. 1998: Косян А. 1994: Коссян А. 1997, էջ 253-266): Ուստի նկատվող կապերն ու փոխառնչությունները մատնանշող փաստերը հնամարդաբանական օբյեկտիվ տվյալներով համադրելը կարող է առավել արժանահավատ եզրահանգումների նոր հնարավորություն ընձեռել:

Հավաքածու թիվ 21.-Տոսկանայի և Տարքվինիայի (Ապենինյան թերակղզի) էտրուսկյան (մ.թ.ա. VIII-VI դարեր) հնամարդաբանական նյութ (Angel L. 1951, աղ. 4):

Այս նյութի ներգրավումը համեմատական ընդհանուր համակարգի մեջ, ժամանակի գործոնից գատ, պայմանավորված է նաև որոշ արևելագետների, արվեստաբանների ու լեզվաբանների կողմից մի քանի տասնամյակ արդեն մատնանշվող էտրուսկա-վանտոսայան (ուրարտական) մշակութային (ժայռափոր դամբարաններ, ծիսական սպասք,

որմանակարչություն, կնքագործություն, դիցարանության, առասպելաբանության և այլն) ընդհանրությունների ու փոխառնչությունների հանգամանքով (Պետրոսյան Ա. 1997 ա, էջ 44-45: Փիլիպոսյան Ա. 1998, էջ 40-41: Бурхан Я., Мохова Б. 1970, էջ 194: КИЭ 1972, էջ 6-7: Немеровский А. 1983, էջ 11, 13-14: Иванов В. 1988: Bugge S. 1890: Montelius O. 1897, էջ 265: Nogara B. 1933: Brandenstein W. 1937, էջ 37: Piganiol A. 1954, էջ 329: Maxwell-Hislop K. 1956: Pallottino M. 1958, էջ 26-52: Piganiol A. 1959: Muhlestein H. 1969: Merhav R. 1991, էջ 226-235): Ավելացնենք նաև, որ մի խումբ ուսումնասիրողներ մշակութային վերոհիշյալ մմանությունների, լեզվական առանձին զուգահեռների և Հերոդոտոսի «Պատմության» որոշ փաստերի հիման վրա փորձեր են արել «Էտրուսկ» հորջորջվող էթնիկ տարրի նախնական բնակության վայրը՝ Փոքր Ասիան (Փոյուզիան), Անդրկովկասը կամ էլ Սև ծովի հարավ-արևելյան ափամերձը համարել, իսկ նրա տեղաշարժը դեպի Ապենինյան թերակղզի՝ կապել Անդրկովկաս, Հայկական լեռնաշխարհ և Փոքր Ասիա ներխուժած կիմերների և սկյութների բռնի գործողությունների հետ (Модестов В. 1904, էջ 9-15: Март Н. 1933, էջ 100: Богаевский Б. 1933, էջ 233-236: Аптекарь Б. 1935, էջ 214: Мюлештейн Г. 1938, էջ 49-50: Гордещани Р. 1980: Немеровский А. 1983, էջ 7-16: Вогэн А. 1998, էջ 7):

Հավաքածու թիվ 22. - Բալկանյան թերակղզու (Հունաստան՝ Թեսալիայից հարավ) երկաթեդարյան (մ.թ.ա. 1150-650թթ.) հնամարդարանական նյութ (Angel L. 1944, էջ 363)*:

Եվրասիական հնամարդարանական հավաքածուների ընտրություն այս նյութի ներգրավումն ու համակարգված ուսումնասիրությունը կարող է էթնիկական տեղաշարժերի իրագործման հաջորդական փուլերի և ուղղվածության որոշակի դրվագներ պարզաբանել: Առավել ևս, որ որոշ ուսումնասիրողներ Բալկանյան թերակղզու բնակիչների մի մասին առաջավորասիական ծագում են վերագրում, այդ վարկածը հիմնավորելով նյութական և հոգևոր մշակույթի նկատելի զուգահեռներով (Будимир М. 1950: Иванов В. 1975, էջ 12-14: Гиндин Л. 1976: Иванов В. 1979, էջ 1-8: Немеровский А. 1983, էջ 16-28: Бартошек А. 1991, էջ 232):

Մրանք են հնամարդարանական այն հավաքածուները, որոնք ներգրավվել են համեմատական վերլուծության մեջ: Մեկ անգամ ևս նշենք, որ վերոհիշյալ 22 հավաքածուներից կազմված ընտրությամբ ամփոփում է մասնագիտական գրականության մեջ հրատարակված Եվրասիական տարածաշրջանի մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջին քառորդի - մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին կեսի հնամարդարանական տեղեկատվության հիմնական մասը: Վերջինիս հավաքագրման նպատակը՝ վանտոսայան զանգաքանական հավաքածուի ձևաբանական բնութագրի և պատմա-մարդարանական գնահատականի համար համապատասխան պատմա-աշխարհագրական ֆոնի և վիճակագրական մասշտաբի ստեղծումն է:

Նշված հավաքածուների վիճակագրական համադրությունն իրագործվել է կոմպյուտերային մեթոդի կիրառությամբ (մեթոդի մանրամասն նկարագիրը տե՛ս, օրինակ, Алексеев В., Трубникова О. 1984, էջ 33-37), զանգասկավառակի և դիմային կմախքի ութ կարևորագույն հատկանիշներով (1, 8, 17, 9, 45, 48, 55, 54): Վերջիններս բնորոշում են զանգաքանական հավաքածուների ամենաընդհանուր ձևաբանական առանձնահատկությունները: Այս հատկանիշների համեմատական վերլուծությունը հնարա-

* Այսուհետև ուսումնասիրության վիճակագրական աղյուսակների և գրաֆիկական պատկերների մեջ հնամարդարանական հավաքածուների անվանումների փոխարեն կօգտագործվեն դրանց թվային ցուցիչները:

վորություն է ընձեռում տարբերակել զանգվածեղ և նրբակազմ, լայնադեմ և նեղադեմ, երկարադեմ և ցածրադեմ, դուխտկրան և բրախիկրան մարդաբանական տիպերը:

Համեմատական վերլուծությունների համար օգտագործվել են միայն հավաքածուների մեջ մտնող տղամարդկանց զանգերի միջինացված ցուցանիշները: Ութ հատկանիշների միջխմբային համահարաբերակցությունների գործակիցների կոմպոնենտային վերլուծությունից ստացված առաջին ինտեգրալային բնութագիրը (աղ. V)՝ ներկայացված է միայն դրական արժեքներով, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ I կոորդինատային առանցքի մեծ ցուցանիշները համապատասխանում են զանգերի խոշոր չափեր ունեցող խմբերին, և ընդհակառակը, փոքր ցուցանիշները՝ նրբակազմ խմբերին: II կոմպոնենտի հատկանիշների վոլիոխական բնույթից հետևում է, որ II կոորդինատային առանցքի մեծ արժեքները բնութագրում են դուխտկրան, բարձր զանգասկավառակով և դիմային կմախքով, նեղադեմ խմբերի, իսկ փոքր արժեքները՝ ճիշտ հակառակ ձևաբանական նկարագրերը:

Քննարկվող տարածաշրջանի երկաթեդարյան զանգաբանական հավաքածուների տեղադրումը քառաչափ տաքսոնոմիական հարթության I և II կոորդինատային առանցքների տարածքում հնարավորություն չի ընձեռում նյութը խմբավորել ըստ մշակութային և տարածքային ընդհանրությունների: Գրաֆիկական պատկերի (աղ. IX, նկ. 1) չորս հարթություններից յուրաքանչյուրում, համապատասխան I և II ինտեգրալային բնութագրերի՝ բևեռանում են իրար հակադիր ձևաբանական նկարագրեր ունեցող հինգ հավաքածուներ: Գրանք Միսլի B-ի (թիվ 15) խոշորակազմ, բրախիկրան և Հասանլու IV-ի (թիվ 17) չափազանց նրբակազմ, դուխտկրան (-4-ից +4 արժեքների շառավղից դուրս), ապա Հյուսիսային Կովկասի (թիվ 8) երկարադեմ և Ալիշար V-ի (թիվ 20) ու Մինգեչաուրի (թիվ 5) ցածրադեմ (-4, -3 և +3, +4, արժեքների շառավղով) հավաքածուներն են: Համեմատական ընտրությի մնացած 17 խմբերն ընդմիջարկվում են վերը թվարկված դիտարկումների սահմաններում (-2, +2 և -1, +1 արժեքների սահմաններում): Գրաֆիկական պատկերի վրա վանտոսայան զանգաբանական հավաքածուն ամենամոտն է տեղավորված կոորդինատների կենտրոնին (աղ. IX, նկ. 1): Այսինքն իր ձևաբանությամբ, սույն համեմատական տիրույթում, այն զբաղեցնում է միջուկային ամենաչեզոք դիրքը: Նրա շուրջն ամենամոտը (-1-ից +1 արժեքների շառավղով) համախմբվում են սկյութական (թիվ 9, 10, 11, 13), Սևանի ավազանի վաղերկաթեդարյան (թիվ 2), Էտրուսկյան (թիվ 21) և Նիպպուրի (թիվ 19) զանգաբանական ժողովածուները: Նշենք, որ կլաստերացման պարագայում վանտոսայան հավաքածուն խմբավորման այլ տարբերակ է դրսևորում, առավելապես մոտ տեղավորվելով Սևանի ավազանի (թիվ 2) վաղերկաթեդարյան խմբին, ապա միավորվելով Հարավային Օսեթիայի՝ Թլիի (թիվ 7) և Մինգեչաուրի (թիվ 6) համապատասխան նյութերի հետ:

Կլաստերային պատկերի վրա (աղ. IX, նկ. 2) հատուկ ուշադրության է արժանի 14-րդ քայլում առանձնացրած հնամարդաբանական հավաքածուների խումբը, որն իր մեջ ներառում է Հայաստանի տարածքի վաղերկաթեդարյան (թիվ 2, 3), վանտոսայան (թիվ 1), հարավկրացական (թիվ 4), Մինգեչաուրի «մեջքի վրա պառկած» թաղումներով (թիվ 6), ինչպես նաև սկյութական (թիվ 10, 13) հավաքածուները: Այսինքն, ըստ էության, ստացվում է ձևաբանորեն մոտիկ և տարածական առումով աշխարհագրական մեկ միավորի մեջ՝ Անդրկովկասում, խմբավորվող հնամարդաբանական հավաքածուների ընտրությ, որին հարում են սկյութական նյութերը:

Թվարկված զանգաքանական հավաքածուների նմանության ցուցիչների միմիմալ և մաքսիմալ արժեքների տրամաչափը քառաչափ կարգաքանական տարածքում տատանվում է 0,83-ից –8,62-ի միջև: Սա է այն վիճակագրական մասշտաբը, որի սահմաններում կարելի է արժեքավորել համեմատվող միավորների ձևաքանական նմանության կամ տարբերության աստիճանը: Վանտոսայան դամբարաններից հայտնաբերված համահավաք զանգաքանական ժողովածուն (թիվ 1), համեմատվող 21 դիտարկումներից, ամենամոտ նմանության ցուցանիշը (1,20) կազմում է Սևանի ավազանի երկաթեդարյան հավաքածուի (թիվ 2), ապա (1,61; 1,71) մերձսևծովյան տափաստանների սկյութական նյութերի (թիվ 11, 9), Հասանլու 3-րդից (1, 88) հայտնաբերված զանգերի (թիվ 18), Թլիի (թիվ 7) և Հոռոմի (թիվ 3) ժողովածուների (1,92; 1,96) հետ: Այսպիսով, ութ հատկանիշների համակարգում, 21 հավաքածուների տղամարդկանց խմբերի համեմատական վերլուծությունը խնդրո առարկա վանտոսայան զանգաքանական ընտրույթի հետ բացահայտում է վերջինիս և Սևանի ավազանի վաղերկաթեդարյան ժողովածուի նմանությունը վիճակագրական համադրության բոլոր տարբերակներում:

Ուշագրավ է վանտոսայան, սկյութական և էտրուսկյան զանգաքանական հավաքածուների վիճակագրական մոտիկության և ձևաքանական նմանության հանգամանքը:

Տասնչորս հատկանիշների (1, 8, 17, 9, 45, 48, 55, 54, 51, 52, 40, 32, 72, 75/1) համակարգում Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի և Հարավարևմտական տափաստանների 13 զանգաքանական հավաքածուների տղամարդկանց խմբերի համեմատական վերլուծությունն ավելի ցայտուն է դրսևորում ութ հատկանիշների համակարգում վեր հանված, վանտոսայան հնամարդաքանական ժողովածուի վիճակագրական նմանությունը սկյութական հավաքածուների հետ (թիվ 9, 11): Տասնչորս հատկանիշների փոխադարձ տատանման բնույթը I կոմպոնենտում, հետևյալ պատկերն ունի (աղ. IV): Գանգասկավառակի խոշոր չափերին համապատասխանում են դիմային կմախքի լայնության, տանձածն բացվածքի, ակնակապիճների փոքր չափեր, քթուկների խիստ արտահայտված պրոֆիլավորվածություն և հակառակ ձևաքանական փոխհարաբերակցություն՝ գանասկավառակի փոքր չափերի դեպքում:

II կոմպոնենտը, որի հատկանիշները ներկայացված են հիմնականում դրական արժեքներով, կարելի է դիտարկել որպես ընդհանուր զանգվածեղությունը կամ նրբակազմությունը բնութագրող՝ «չափի գործոնի» դրսևորում:

III կոմպոնենտը բացահայտում է գանգասկավառակի, դիմային կմախքի ձևերի և քթուկների պրոֆիլավորվածության աստիճանի կապը: Այսինքն, բրախիկրանության միտումն ուղեկցվում է դիմային կմախքի էվրինիկ կառուցվածքով և քթուկների թույլ պրոֆիլավորվածությամբ: Այսպիսով, հիմնական ինտեգրալային ձևաքանական նկարագրերը հնարավորություն են ընձեռում տարբերակել նրբակազմ և զանգվածեղ, երկարադեմ և ցածրադեմ, դոլիխոկրան և բրախիկրանության միտում ինչպես նաև խիստ ու չափավոր քթուկների պրոֆիլավորվածություն ունեցող զանգաքանական բնութագրերը:

Ուշագրավ է, որ տասնչորս հատկանիշների համակարգում կոմպոնենտային մեթոդով Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի և Հարավարևմտական տափաստանների 13 զանգաքանական հավաքածուների վիճակագրական վերլուծությունը կոորդինատների դաշտում խմբավորում է վերոհիշյալ ընտրույթն ըստ պատմա-տարածքային առանձնահատկությունների: I և II ինտեգրալային նկարագրերի համադրումը (աղ. X, նկ. 1)

հնարավորություն է ընձեռում դրական արժեքների դաշտում իրար բավական մոտ և, այսուհանդերձ, չընդմիջարկվող «կղզյակներով» առանձնացնել Հայաստանի՝ Սևանի ավազանի (թիվ 2) ու Հոռոմի (թիվ 3) խոշորակազմ և Վրաստանի (թիվ 4) ու Հարավային Օսեթիայի (թիվ 7) համեմատաբար նեղադեմ համաժամանակյա երկաթեդարյան հավաքածուները: Վերոհիշյալ հավաքածուների սփռման տիրույթին հարել է նաև ստորին-դնեպրովյան (Նիկոպոլ) սկյութական հավաքածուն (թիվ 13): Ընդհանուր սահմանի մեջ է ամփոփվել նաև սկյութական ընտրույթը (թիվ 9, 10, 11, 12, 14): Իսկ Կոբանի (թիվ 8) դոլիխոմորֆ, Մինգեչաուրի խիստ նրբակազմ (թիվ 5) և ցածրադեմ (թիվ 6) ժողովածուները բևեռացել են:

I և III ինտեգրալային նկարագրերի համադրության դեպքում (ադ. X, նկ. 2), բևեռացված տարբերակների դիրքը մնում է անփոփոխ, իսկ սկյութական և Հայաստանի տարածքի ժողովածուները պարզապես փոխվում են իրենց տարածման դաշտերով: I և II, ապա I և III կոմպոնենտների տարածքում 13 զանգաբանական հավաքածուների տղամարդկանց խմբերի համադրությունը բացահայտում է վանտոսայան (թիվ 1) և սկյութական հավաքածուների (թիվ 9, 11) նմանությունն ըստ ընդհանուր նրբակազմ ձևաբանական նկարագրերի: Երկու դեպքում էլ վանտոսայան հավաքածուն կոորդինատների տարածքում ունի իր կայուն և անփոփոխ դիրքը փոքր չափեր բնութագրող բացասական արժեքների դաշտում՝ I և II գործոնների համադրության ժամանակ խմբավորելով սկյութական, իսկ I և III գործոնների դեպքում՝ Հայաստանի վաղերկաթեդարյան և Թլիի նյութերի հետ: Ձևաբանական նմանության հիմքի վրա վեր հանված այս խմբավորումը ցայտուն արտահայտված է կլաստերային պատկերի վրա (ադ. X, նկ. 3):

Այսպիսով ութ, ապա տասնչորս հատկանիշներով իրագործված մարդաբանական ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս փաստել վանտոսայան զանգաբանական հավաքածուի և նրան անմիջապես նախորդած Սևանի ավազանի վաղերկաթեդարյան հնամարդաբանական նյութի ձևաբանական նմանությունը մի կողմից, և միևնույն ժամանակ վանտոսայանի ու սկյութական հավաքածուներինը՝ մյուս կողմից: Ըստ որում, եթե առաջին դեպքում նմանության փաստն աշխարհա-տարածական միևնույն սահմաններում համատեղ երկարատև բնակության և պատմա-մշակութային իրողությունների ու գործընթացների միևնույն խառնարանում ձևավորվելու արդյունք է, ապա երկրորդ դեպքում, այդ ամենի հետ միասին չի բացառվում նաև հարավից հյուսիս ուղղվածություն ունեցած էթնիկական տեղաշարժի հանգամանքը: Անշուշտ, վերջին ենթադրությունն ունի թեական բնույթ, անմիջականորեն առնչվում է սկյութաբանության ոլորտին և՛ վերլուծական ու ապացուցային հատուկ մակարդակ է պահանջում: Սույն աշխատության մեջ մենք պարզապես հարկ ենք համարում ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել համեմատական վերլուծության արդյունքում, ինքնաբերաբար ճյուղավորված և վերոհիշյալ պատկերը ներկայացնող վիճակագրական տվյալների վրա, որոնք նույն խնդրի քննության աղբյուրագիտական, մշակութաբանական և մասամբ նաև հնամարդաբանական մակարդակներում արդեն, մասնագիտական գրականության մեջ, ունեն իրենց հիմնավորումները (Սկրտչյան Ռ., Փիլիպոսյան Ա. 2001, էջ 383-394: Ельницкий Л. 1949, էջ 18: Артамонов М. 1950, էջ 38: Дьяконов И. 1956, էջ 244: Артамонов М. 1974: Ельницкий Л. 1977, էջ 24: Техов Б. 1980, էջ 18-19: Барцева Т. 1981: Доватур А., Каллистов Д., Шишова И. 1982, էջ 170: Нейхардт А. 1982: Погребова М. 1984: Куклина И. 1985, էջ 55-57: Есаян С., Погребова М. 1985: Агбунов М. 1989: Мкртчян Р., Пилипосян А. 1999, էջ 110-111):

Հ.ՈՍՍԵՐՎԱԲՈՒՄԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ

ԱՂՅՈՒՍԱԿ I

Օգտագործված գանգարանական հավաքածուները

№/№	Հավաքածուի անվանումը Название коллекций Collections	Թվագրություն (մ.թ.ա.) Датировка (до н.э.) Data (B. C.)	Հեղինակ Автор Author
1.	Վանտոսպյան(Ուրարտական) (Հայաստան) Вантоспская (Урартская) (Армения) Vantospian (Urartian) (Armenia)	VIII-VI	Սկրուչյան Ռ., Ավետիսյան Պ. 1995
2.	Սևանի ափագան (Հայաստան) Бассейн оз. Севан (Армения) Lake Sevan basm (Armenia)	XI-IX	Հրատարակվում է առաջին անգամ
3.	Հոռոմ (Հայաստան) Ором (Армения) Horom (Armenia)	XI-IX	Հրատարակվում է առաջին անգամ
4.	Արևելափրսցական հարթավայր Восточногрузинская равнина Eastern lowland Georgia	XI-IX	Абдушелишвили М., 1988
5.	Մինգեչաուր I (Ադրբեջան) Мингечаур I (Азербайджан) Mingechaur I (Azerbaijan)	X-VIII	Касимова Р, 1960
6.	Մինգեչաուր II (Ադրբեջան) Мингечаур II (Азербайджан) Mingechaur II (Azerbaijan)	VII-V	Касимова Р, 1960
7.	Թլի (Հարավային Օսեթիա) Тли (Южная Осетия) Tli (Southern Ossetia)	X-VIII	Абдушелишвили М., 1988
8.	Կոբան (Հյուսիսային Կովկաս) Кобан (Северный Кавказ) Koban (Northern Caucasus)	XI-VII	Алексеев В., 1974
9.	Սկյութներ (Մերձսևծովյան տափաստաններ) Скифы (Причерноморские степи) Scythians (Black Sea Coast Stepps)	VII-VI	Кондукторова Т., 1979
10.	Սկյութներ (Միջին Մերձդնեպրյան շրջան) Скифы (Среднее Приднепровье) Scythians (The middle reaches of Dniepr)	VII-VI	Кондукторова Т., 1979
11.	Սկյութներ (Նիկոլաևկա-Կազաթկոե, Զոլոտայա բալկա) Скифы (Николаевка-Казатское, Золотая Балка) Scythians (Nikolaevka-Kazatskoe, Zolotaya balka)	V-IV	Кондукторова Т., 1979
12.	Քոչվոր սկյութներ (Մերձսևծովյան շրջան) Скифы кочевники (Причерноморье) Nomad Scythians (Black Sea Coast)	VI-IV	Дебеч Г., 1948

Աղյուսակ I

(շարունակություն, продолжение, continuation)

13.	Քոչվոր սկյութներ (Նիկոպոլ) Скифы кочевники (Никополь) Nomad Scythians (Nicopol)	VI-IV	Дебец Г., 1948
14.	Հողագործ սկյութներ (Միջին Մերձդնեպրյան շրջան) Скифы пахари (Среднее Приднепровье) Ploughmen Scythians (Middle reaches of Dnieper)	VI-IV	Дебец Г., 1948
15.	Սիակ В (Իրանական սարահարթ) Сиак В (Иранское плато) Siak B (Iranian plateau)	IX-VII	Vallois H.-V., 1940
16.	Հասանլու V (Իրանական սարահարթ) Хасанлу V (Иранское плато) Hasanlu V (Iranian plateau)	XII-X	Rathbun Т., 1972
17.	Հասանլու IV (Իրանական սարահարթ) Хасанлу IV (Иранское плато) Hasanlu IV (Iranian plateau)	X-VIII	Rathbun Т., 1972
18.	Հասանլու III (Իրանական սարահարթ) Хасанлу III (Иранское плато) Hasanlu III (Iranian plateau)	VII-V	Rathbun Т., 1972
19.	Նիպպուր (Միջագետք) Ниппур (Месопотания) Nippur (Mesopotania)	IX-VI	Swindler D., 1956
20.	Ալիշար (Փոքր Ասիա) Алишар (Малая Азия) Alishar (Asia Minor)	XI-VI	Angel L., 1951
21.	Էտրուսկներ (Ապենինյան թերակղզի) Этрусски (Апеннинский полуостров) Etruscans (Apeninian peninsula)	VII-IV	Angel L., 1951
22.	Հյուսիսային Հունաստան Северная Греция Northern Greece	XII-VII	Angel L., 1951

ԱՂՅՈՒՍԱԿ II

Գեղիովտի դամբարանից հայտնաբերված գանգերի անհատական տվյալները

№ ըստ Մարտինի	Հատկանշի անվանումը	♂	♂	♀
		1	2	3
1	Երկայնական տրամագիծ	191	185	178
8	Լայնական տրամագիծ	142	134	136
17	Բարձրության տրամագիծ	130	136	131
5	Գանգի հիմքի երկարություն	99	97	95
9	Ճակատոսկրի նվազագույն լայնություն	95	95	97
10	Ճակատոսկրի առավելագույն լայնություն	117	116	120
11	Գանգի հիմքի լայնություն	119	123	115
12	Ծոծրակոսկրի լայնություն	114	109	102
45	Այտոսկրային տրամագիծ	125	132	119
48	Դիմային վերին բարձրություն	-	70	-
43	Դիմային վերին լայնություն	100	104	102
46	Դիմային միջին լայնություն	88	87	89
60	Ալվեոլյար ալելի երկայնություն	-	57	-
61	Ալվեոլյար ալելի լայնություն	-	54	-
55	Տնձաձև բացվածքի բարձրություն	48	49	-
54	Տանձաձև բացվածքի լայնություն	27	26	-
51	Ալնակապիճի լայնություն	41.5	41	40
52	Ալնակապիճի բարձրություն	32	31	33
<77	Նազոմայար անկյուն	138	144.2	140.6
< ZM	Ջիգոմաքսիլյար անկյուն	132.5	122.9	-
	Քթարմատ (ըստ Մարտինի)	3	3	0.5
	Վերունքային աղեղ	1	1	0.5
8 : 1	Գանգի գործակից	74.3	72.5	76.5
48 : 45	Դիմային կմաքիսի գործակից	-	53.0	-
54 : 55	Տանձաձև բացվածքի գործակից	56.3	53.1	-
52 : 51	Ալնակապիճի գործակից	77.1	75.6	82.5

ԱՂՅՈՒՍԱԿ III

Գեղիովտի դամբարանի հնամարդաբանական նյութի սեռատարիքային տվյալները

№	Սեռ	Տարիքը	№	Սեռ	Տարիքը	№	Սեռ	Տարիքը
1	♂	50-60	4	♂	30-35	7	-	1-2 ամս.
2	♂	45-55	5	♀	25-30	8	-	1-2 ամս.
3	♀	20-25	6	-	2-2.5	9	-	2-3 ամս.

ԱՂՅՈՒՍԱԿ IV

Եվրասիայի մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջի – մ.թ.ա. I հազարամյակի գանգաբանական հավաքածուների միջինացված տվյալները (Ճ)

Հավաքածուներ Հատկանիշներ	1		2		3		4	
	X	N	X	N	X	N	X	N
1	186.4	9	190.0	34	190.3	18	194.2	26
8	139.3	10	139.4	36	140.8	17	138.5	15
17	133.6	8	133.7	30	136.9	11	138.8	9
9	96.0	9	97.2	34	98.5	17	99.2	27
45	129.4	7	132.3	34	134.4	15	128.1	6
48	75.4	5	74.5	28	74.4	9	70.9	10
55	52.0	6	53.4	31	52.5	10	53.4	11
54	25.2	5	24.9	31	23.8	11	24.4	15
51	41.8	6	41.8	33	41.5	8	42.4	10
52	33.7	6	33.4	32	33.7	10	34.1	11
40	98.2	7	99.3	18	101.3	8	98.7	7
32	77.6	6	80.0	25	76.1	8	83.0	14
72	84.8	5	86.5	24	85.8	6	87.3	9
75/1	32.0	2	34.9	17	36.3	3	30.6	7

Հավաքածուներ Հատկանիշներ	5		6		7		8	
	X	N	X	N	X	N	X	N
1	182.7	3	189.5	10	189.3	10	190.8	10
8	137.0	3	139.3	9	137.7	10	141.6	11
17	125.0	2	137.1	7	133.4	5	139.8	6
9	95.3	3	98.2	9	98.6	7	101.1	11
45	131.0	2	135.3	6	132.3	7	123.6	5
48	68.5	2	73.7	9	75.7	6	75.5	2
55	50.5	2	55.2	10	55.3	6	51.0	4
54	25.0	2	26.5	11	24.0	5	22.8	4
51	43.5	2	43.9	7	41.8	6	40.9	5
52	36.5	2	35.1	8	32.5	6	34.4	5
40	98.5	2	104.7	7	103.0	4	92.1	1
32	79.0	2	79.7	7	78.3	6	81.5	2
72	85.0	2	87.4	5	86.3	7	86.0	2
75/1	31.0	1	29.0	3	35.5	2	36.5	2

ԱՂՅՈՒՄԱԿ IV (շարունակություն, продолжение, continuation)

Հավաքածուներ Հատկանիշներ	9		10		11		12	
	X	N	X	N	X	N	X	N
1	186.9	28	191.6	10	185.5	89	188.2	9
8	140.5	27	135.5	10	139.6	90	142.8	9
17	134.1	18	137.6	6	134.0	72	137.2	9
9	97.7	30	97.3	9	96.2	92	97.9	9
45	135.5	25	133.2	6	133.0	88	137.1	7
48	72.1	26	71.3	6	71.1	89	69.5	8
55	51.8	25	51.2	6	51.2	89	49.4	7
54	25.2	25	25.3	7	24.8	87	25.0	7
51	42.5	19	40.2	6	41.3	89	41.7	8
52	33.3	28	31.5	6	32.9	89	31.1	8
40	97.7	15	96.6	5	96.5	72	97.0	4
32	81.7	20	82.3	6	81.2	83	-	-
72	85.3	21	85.8	6	85.6	79	-	-
75/1	32.7	21	33.2	7	32.5	62	-	-

Հավաքածուներ Հատկանիշներ	13		14		15		16	
	X	N	X	N	X	N	X	N
1	190.9	9	189.2	24	182.1	10	191.3	4
8	139.5	8	136.8	24	150.2	10	138.0	4
17	138.3	6	135.8	18	134.9	7	134.0	2
9	96.5	8	96.0	24	101.0	10	97.0	3
45	136.5	6	132.2	22	137.4	9	133.3	4
48	72.4	8	69.1	22	73.6	9	67.7	3
55	51.3	7	49.6	22	54.3	8	53.0	3
54	24.7	7	25.8	22	26.6	8	28.0	3
51	42.6	8	41.0	22	-	-	-	-
52	32.1	8	31.0	22	-	-	-	-
40	99.2	6	97.5	17	-	-	-	-
32	85.7	6	84.0	21	-	-	-	-
72	86.7	6	86.1	21	-	-	-	-
75/1	34.9	8	32.6	18	-	-	-	-

ԱՂՅՈՒՄԱԿ IV (շարունակություն, продолжение, continuation)

Հավաքածուներ Հատկանիշներ	17		18		19	
	X	N	X	N	X	N
1	188.8	34	187.2	6	193.7	23
8	132.3	28	135.4	5	136.9	22
17	135.9	11	133.3	3	136.7	19
9	90.0	33	93.0	2	96.7	9
45	121.0	18	126.7	3	133.3	22
48	69.6	28	73.8	5	71.3	23
55	51.8	30	53.2	5	53.6	22
54	23.1	29	24.0	2	26.7	24

Հավաքածուներ Հատկանիշներ	20		21		22	
	X	N	X	N	X	N
1	186.5	4	185.0	26	184.0	25
8	132.4	4	143.0	27	141.8	25
17	124.0	1	135.5	19	133.7	22
9	99.7	3	96.6	5	95.3	19
45	127.7	3	133.1	17	132.5	19
48	68.8	2	70.7	17	68.0	19
55	50.5	2	51.5	16	50.3	20
54	26.0	2	24.5	15	24.4	20

ԱՂՅՈՒՄԱԿ V

Եվրասիայի մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջի - մ.թ.ա. I հազարամյակի զանգարանական հավաքածուների I-IV գլխավոր կոմպոնենտների արժեքները ըստ 8 հատկանիշների (Ճ)

Կոմպոնենտ	%	1	8	17	9	45	48	55	54
F I	32.0	0.190	0.743	0.535	0.780	0.613	0.592	0.547	0.231
F II	24.7	0.662	-0.368	0.534	-0.131	-0.600	0.525	0.300	-0.615
F III	16.2	0.645	-0.445	0.073	-0.035	0.179	-0.343	0.242	0.682
F IV	13.2	0.255	0.194	0.559	0.045	0.162	-0.379	-0.662	-0.171

ԱՂՅՈՒՄԱԿ VI

Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի և Հարավարևմտյան տափաստանների մ.թ.ա. II հազ. վերջ – մ.թ.ա. I հազ. գանգարանական հավաքածուների I-IV գլխավոր կոմպոնենտների արժեքները ըստ 14 հատկանիշների (ժ)

Կոմպոնենտ	%	1	8	17	9	45	48
F I	28.3	0.687	0.265	0.768	0.616	-0.436	0.337
F II	21.5	0.562	0.229	0.444	0.077	0.263	0.502
F III	20.3	0.284	-0.613	0.228	0.289	0.368	-0.663
F IV	10.7	0.087	0.200	0.080	0.212	-0.613	-0.236

55	54	51	52	40	32	72	75/1
-0.179	-0.622	-0.745	-0.524	-0.533	0.346	0.199	0.672
0.887	0.103	0.397	0.073	0.731	-0.125	0.775	-0.081
-0.243	0.624	-0.045	-0.535	0.043	0.755	0.424	-0.439
-0.078	-0.116	0.377	0.618	-0.309	0.243	0.311	-0.424

ԱՂՅՈՒՄԱԿ VII

Եվրասիայի մ.թ.ա. II հազ. վերջ - մ.թ.ա. I հազ. գանգարանական հավաքածուների կոորդինատները քառաչափ կարգարանական տարածքում (ժ)

Խմբեր Կոորդ.	1	2	3	4	5	6	7	8
I	-0.012	0.770	1.362	0.707	-2.502	1.956	1.243	1.008
II	0.329	0.665	0.944	1.842	-2.158	0.137	1.344	2.555
III	-0.829	0.017	-0.582	0.919	-0.790	1.204	-0.297	-1.794
IV	-0.916	-0.864	0.307	0.603	-0.894	-1.089	-1.807	0.992

ԱՂՅՈՒՄԱԿ VII (շարունակություն, продолжение, continuation)

Խմբեր Կոորդ.	9	10	11	12	13	14	15
I	0.580	-0.067	-0.436	0.475	0.701	-1.095	3.393
II	-0.821	0.567	-0.738	-1.226	0.344	-0.597	-2.380
III	-0.288	1.084	-0.669	-0.286	0.289	0.783	-1.243
IV	0.064	0.913	0.207	2.111	1.151	1.343	-0.947

Խմբեր Կոորդ.	16	17	18	19	20	21	22
I	0.027	-3.684	-1.466	0.645	-2.600	0.150	-1.156
II	-1.260	2.350	1.421	0.504	-1.479	-0.832	-1.471
III	2.697	-0.267	-0.605	2.292	0.619	-1.141	-1.113
IV	-0.048	0.018	-1.319	0.113	-1.228	0.545	0.972

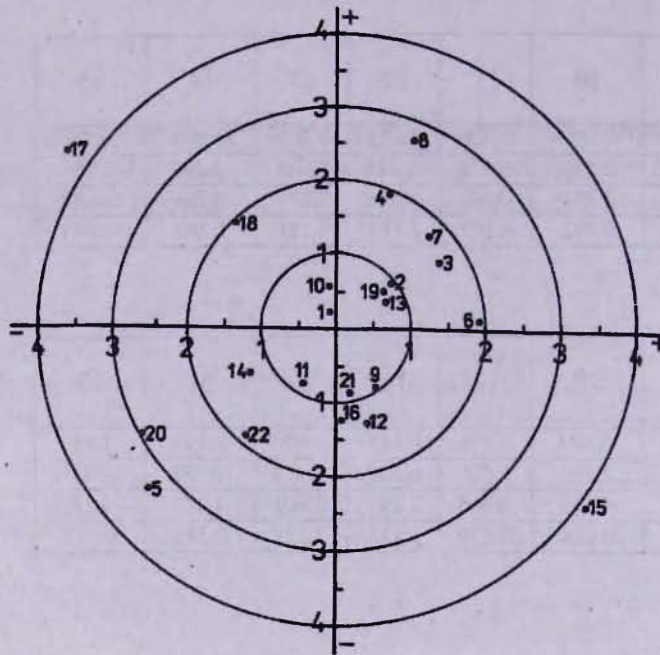
ԱՂՅՈՒՄԱԿ VIII

Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի և Հարավարևմտյան տափաստանների
մ.թ.ա. II հազ. վերջ - մ.թ.ա. I հազ. գանգաբանական
հավաքածուների կոորդինատները քառաչափ կարգաբանական տարածքում (ժ)

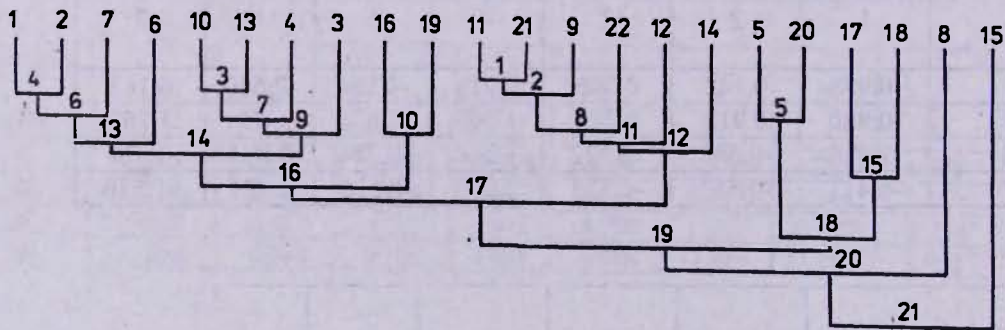
Խմբեր Կոորդ.	1	2	3	4	5	6	7
I	-0.988	0.142	0.796	0.913	-4.184	-2.610	0.188
II	-0.880	0.918	0.789	1.565	-2.676	3.638	1.759
III	-1.716	-0.689	-2.122	1.264	-0.784	0.831	-1.186
IV	-0.413	-0.513	-1.323	2.270	1.216	0.921	-1.526

Խմբեր Կոորդ.	8	9	10	11	13	14
I	4.063	-0.868	1.099	-0.484	0.737	1.198
II	-0.938	-0.626	-1.092	-1.569	0.699	-1.587
III	-2.265	-0.045	2.071	-0.020	1.424	3.238
IV	1.968	-0.295	-1.300	-0.339	-0.509	-0.156

ԱՂՅՈՒՍԱԿ ԸԽ

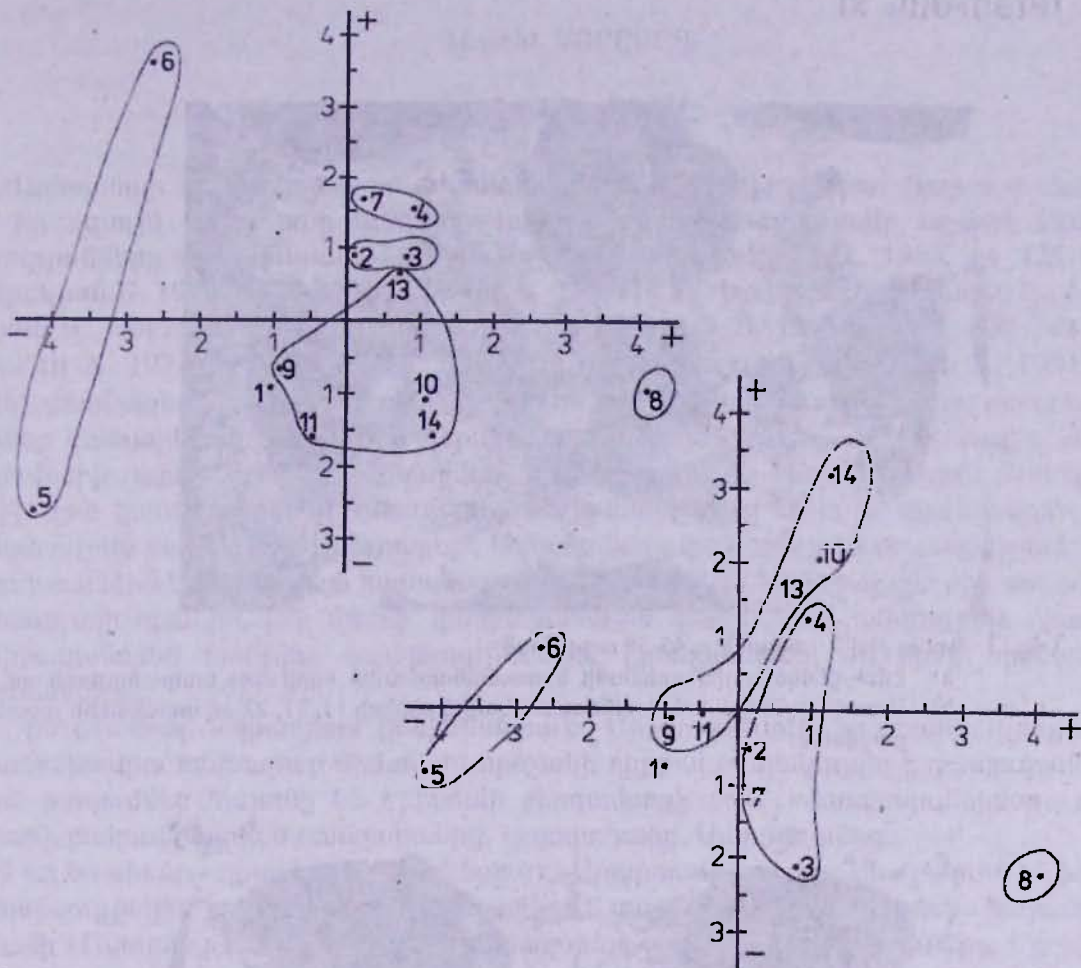

Նկ. 1. Եվրասիայի մ.թ.ա. II հազ. վերջ-մ.թ.ա. I հազ. գանգաբանական հավաքածուների դիրքը I և II կոորդինատային առանցքների տարածքում:

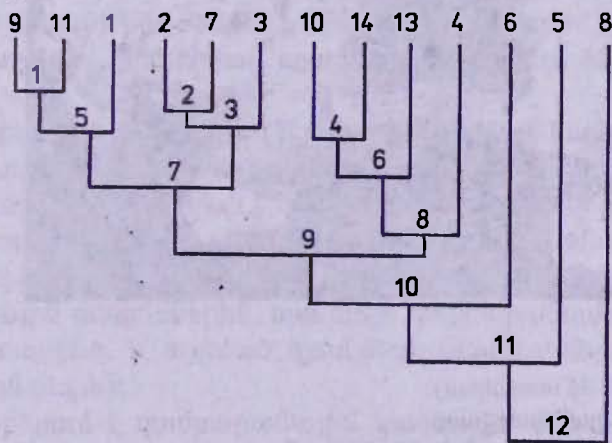

Նկ. 2. Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի և Հարավոտսական տափաստանների մ.թ.ա. II հազ. վերջ-մ.թ.ա. I հազ. գանգաբանական հավաքածուների դենդրոգրամման:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ X

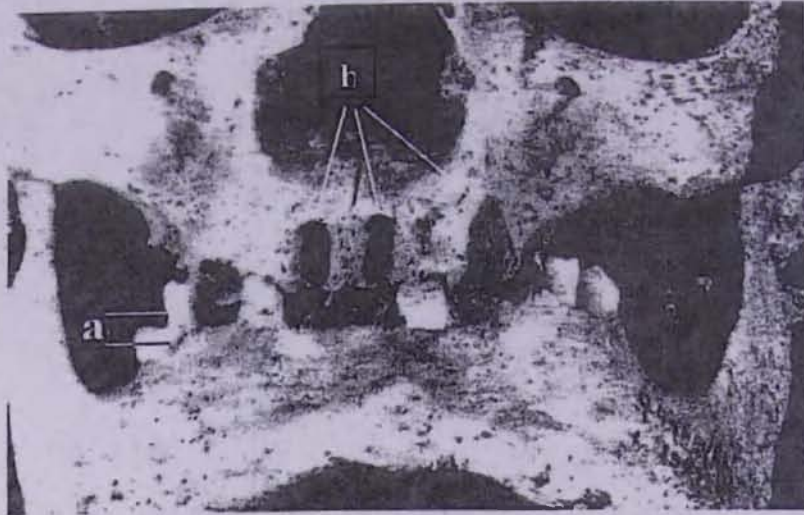

Նկ. 1 Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի և Հարավրուսական տափաստանների մ.թ.ա. II հազ. վերջ - I հազ. զանգարանական հավաքածուների դիրքը I և II, ապա I և III կոորդինատային առանցքների տարածքում:

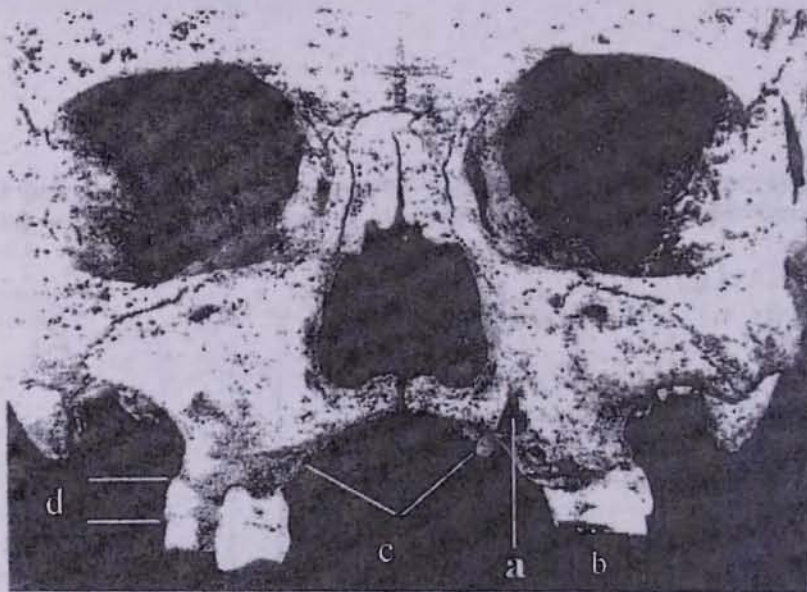
Նկ. 2 Եվրասիայի մ.թ.ա. II հազ. վերջ - մ.թ.ա. I հազ. զանգարանական հավաքածուների դեմոստրացիան:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XI

Նկ. 1 Գանգ թիվ 2 (տղամարդ 45-55 տարեկան):

- a) Էմալ-ցեմենտային սահմանի և ատամնաբնային եզրի միջև տարածության ան:
- b) Ատամնաբնային ոսկրի անդատակային թիթերի 11, 21, 23-րդ ատամների շրջանի բացվածք:

Նկ. 2 Գանգ թիվ 3 (կին 20-25 տարեկան):

- a) 23-րդ ատամի շրջանի բացվածք:
- b) Ատամների ախտաբանական մաշվածություն:
- c) Ատամնաբնային ոսկրի դիմային հատվածի բացվածություն:
- d) Էմալ-ցեմենտային սահմանի և ատամնաբնի միջև տարածության ան:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԹԱՂՄԱՆ ԾԵՍԸ

Վանտոսայի թագավորության ժամանակաշրջանին վերաբերող իրողությունների մեջ իր ուրույն տեղն ունի նաև թաղման ծեսը: Այս ուղղությամբ արված հետազոտությունները (Հմայակյան Ս. 1985, էջ 29-30: Հմայակյան Ս. 1986, էջ 125-129: Հմայակյան Ս. 1990, էջ 78-82: Մելքոնյան Մ. 1995, էջ 28: Եսայան Ս., Բիյագով Լ., Հմայակյան Ս., Վանեցյան Ա. 1995, էջ 58-59: Пиотровский Б. 1959, էջ 223, 230: Мар — тиросян А. 1974, էջ 53: Есаян С., Биягов Л., Амаякян С., Канецян А. 1991, էջ 19-26) մասնագետներին հնարավորություն են ընձեռել դասդասումներ ու տարբերակումներ կատարել այդ երևույթին վերաբերող և առայժմ բացառապես հնագիտական պեղումների արդյունքներով երևակվող իրողությունների համակարգում: Կոնկրետ նյութի վրա կատարված մեր ուսումնասիրությունները թույլ են տվել արձանագրել, որ վանտոսայան թաղման ծեսը ներառել է կանոնակարգված որոշակի գործողությունների երկու առանձին և ինքնուրույն համակարգեր, որոնցից մեկն անմիջականորեն առնչվել է հանգուցյալի դիակին, իսկ մյուսը՝ դամբարանային կառույցին: Հանգուցյալի դիակին անմիջականորեն առնչվող գործողություններն իրականացվել են երեք հիմնական եղանակներով:

1-ին եղանակ. - դիադրում (ինգումացիա): Արարողություն, երբ հանգուցյալի դին անատոմիապես անխաթար վիճակում որոշակի դիրքով տեղակայվել է դամբարանում: Նման թաղումներ հայտնի են Էրեբունի բերդամրոցի մոտ՝ «Հաստոցանորմալ» գործարանի բակում բացված դամբարանից, Նորատուսից, Սարուխանից:

2-րդ եղանակ. - դիակիզում (կրեմացիա): Արարողություն, երբ դամբարան են իջեցվել հանգուցյալի այրված դիակի մնացորդները և աճյունը: Նման թաղումներ հայտնի են Երևանի «Ավտոագրեգատ» գործարանի տարածքում բացված դամբարանից, Իգդիրից, Ալիշարից:

3-րդ եղանակ. - դիամասնատում (դեկարնացիա): Արարողություն, երբ դամբարանի տարբեր հատվածներում, իրարից անջատ տեղավորվել են հանգուցյալի մասնատված դիակի բոլոր կտորները կամ դրանց մի մասը միայն: Նման երևույթ նկատվում է Արտաշավանում և Օշականի թիվ 3, 4, 59 և 62 դամբարաններում:

Վերոհիշյալ երեք հիմնական եղանակներից բխում են կոմբինացված երկու տարբերակներ:

1-ին տարբերակ. - դիադրման և դիամասնատման համատեղ կիրառում: Այն բնորոշ է խմբային թաղումներին: Հանգուցյալներից մեկը կամ մի քանիսը թաղվել են անատոմիական առումով ամբողջական և անխաթար, իսկ մյուսները՝ մասնատված դիակներով: Այդպիսի թաղումներ են արվել Մեծամորի թիվ 4 և Գեղիովտի դամբարաններում:

2-րդ տարբերակ. - դիամասնատման և դիակիզման համատեղ կիրառում: Սա ևս բնորոշ է խմբային թաղումներին, երբ նույն դամբարանում դրված են տարբեր անհատների և՛ մասնատված, և՛ այրված դիակների մնացորդներ: Այս երևույթը նկատվում է Ճմինում (Ալթըն թեփե):

Ինչ վերաբերում է դամբարանային կառույցին միտված որոշակի գործողությունների համակարգին, ապա նրանում մեր ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս առանձնացնել հիմնական վեց ձևեր:

1. Հիմնահողային խցով դամբարաններում կատարված թաղումներ (Էրեբունի, Լիճ, Ներքին Գետաշեն):

2. Քարաշար (քարարկղ կամ սալարկղ) խցով (կամ խցերով) դամբարաններում կատարված թաղումներ (Կարճաղբյուր, Մեծամոր, Օշական, Հակկո, Արգիշթիխիհիլի, Մարուխան, Նորատուս, Գուսանագյուղ):

3. Ժայռափոր և քարանձավային (միախուց կամ բազմախուց) դամբարաններում կատարված թաղումներ (Կայալի դերե, Պալու, Մանագկերտ, Թանրիվերմիշ, Ջոկբելեն, Զյուրդումելիք, Հաջիսելի, Գեղիովիտ, Կալե Հողար և այլն):

4. Դազաղ-սարկոֆագում (կարող են պատրաստված լինել քարից կամ կավից) կատարված թաղումներ (Ճմին- Ալթըն թեփե):

5. Կարասային թաղումներ (Արգիշթիխիհիլի-Արմավիր):

6. Աճյունասափորով թաղումներ (Արգիշթիխիհիլի-Արմավիր):

Վանտոսայան թաղման ծեսին առնչվող դամբարանային կառույցների այս վեց հիմնական ձևերից բխում են ևս վեց կոմբինացված տարբերակներ:

1. Դազաղ-սարկոֆագով թաղում քարաշար խուց (կամ խցեր) ունեցող դամբարանում (Ճմին-Ալթըն թեփե, Օշական՝ դամբարան 25):

2. Դազաղ - սարկոֆագով թաղում ժայռափոր կամ քարանձավային (միախուց կամ բազմախուց) դամբարանում (Տուշպա-Վան, Դեղելի, Արծկե-Աղիլջևազ):

3. Կարասային թաղում աղյուսաշար խցով դամբարանում (Արգիշթիխիհիլի-Արմավիր):

4. Աճյունասափորով թաղում քարաշար խուց ունեցող դամբարանում (Լիճ, Ճմին-Ալթըն թեփե, Արծկե-Աղիլջևազ, Դեղելի, Երևան՝ «Ավտոագրեգատ» գործարան):

5. Աճյունասափորով թաղում ժայռափոր կամ քարանձավային դամբարանում (Ալիշար, Արծկե - Աղիլջևազ, Իգդիր):

6. Աճյունասափորով թաղում դազաղ - սարկոֆագի մեջ (Արգիշթիխիհիլի):

Ահա հանգուցյալի դիակին անմիջականորեն ուղղված արարողությունների երեք հիմնական եղանակների և դրանցից բխող երկու կոմբինացված տարբերակների, ինչպես նաև դամբարանային կառույցին բնորոշ վեց հիմնական ձևերի և դրանցից ածանցված վեց կոմբինացված տարբերակների բազմազան համադրություններով էլ, մ.թ.ա. IX-VI դարերով թվագրվող հնագիտական հուշարձաններում ներկայանում է վանտոսայան թաղման ծեսը: Ըստ այդմ, Գեղիովտի դամբարանային համալիրի ստեղծմանը միտված գործողությունների ու արարողությունների ամբողջությունը համապատասխանում է վանտոսայան թաղման ծեսի՝ քարանձավային կառուցվածք ունեցող դամբարանախցերում դիադրման և դիամասնատման կոմբինացված տարբերակով իրագործված տեսակին:

Գեղիովտի քարայր-դամբարանի կառուցվածքային մանրամասների, ինչպես նաև նրա դամբարանախցերում հայտնաբերված հնագիտական և հնամարդաբանական նյութերի հետազոտությունների արդյունքները հնարավորություն են ընձեռում եզրակացություններ անել նաև վանտոսայան նմանատիպ կոնկրետ թաղումների հետ առնչվող ծիսա-պաշտամունքային ընկալումների, ինչպես նաև վերջիններիս փաստացի դրսևորումը հանդիսացող՝ վերը նկարագրված գործողությունների ու արարողությունների որոշակի համակարգի իմաստային ծանրաբեռնվածության մասին: Այս առումով, առաջին

Կոմբինացված այս տարբերակը թույլ է տալիս ենթադրել վանտոսայան դամբարանային կառույցների ևս մեկ՝ յոթելտրդ հիմնական ձևի գոյությունը, որն առայժմ, որքան մեզ հայտնի է, վկայված չէ համաժամանակյա հնագիտական համալիրներում: Այն պետք է որ ունեցած լինի աղյուսաշար դամբարանախուց, ուր (առանց կարասի կամ աճյունասափորի մեջ նախապես ամփոփվելու) տեղադրվել է հանգուցյալի դին:

հերթին, կարևոր է Գեղիովտի քարայր-դամբարանի թաղման երկու սրահների ներքին դասավորության և մարդկային մնացորդների տեղադրության համայնապատկերի վերականգնումը: Տվյալ դեպքում խնդիրը բարդանում է նրանով, որ երկրորդ ավերված դամբարանասրահի և նրանում գետեղված հնագիտական ու հնամարդաբանական նյութերի ճշգրիտ քանակի ու տեղադրության վերականգնումը գործնականում անհնար է: Լավագույն դեպքում, առանց կոնկրետ տեղն ու դիրքը նշելու, կարելի է միայն փաստագրել, որ 1980 թվականին հայտնաբերված հնագիտական իրերի ողջ հավաքածուն և նորածին (1-2 ամսական, մինչև 2 ամսական և 2-3 ամսական) երեք երեխաների զանգերի մնացորդներն ամփոփված են եղել այս սրահում: Ինչպես նշեցինք վերևում, այս ամենին հնարավոր է ավելացնել մի տվյալ ևս: Կամրջի շինարարների և ականատեսների հաղորդման համաձայն թվարկված նյութերի հետ մեկտեղ, այս սրահի ավերակներում հայտնաբերվել են նաև մեծ քանակությամբ ոսկորներ և հասուն տարիքի մարդկանց չորս զանգեր, որոնք գյուղի բնակիչների կողմից դրվել են կառուցվող կամրջի հիմքերի մեջ, ծածկվել են քարերով և բետոնապատվել (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 83): Որևէ այլ օբյեկտիվ տեղեկություն այս սրահի վերաբերյալ այլևս չունենք:

Քարայր-դամբարանի առաջին՝ առավել անխաթար պահպանված սրահի 1993 թվականի պեղումներն ավելի արդյունավետ եղան: Թեև XX դարի սկզբին այս քարայրը կացարանի վերածած բնակիչներն անզգուշաբար մասնակիորեն քանդել էին սրահի հին մշակութային շերտն ու դուրս թափել հնագիտական նյութի մի մասը, այնուամենայնիվ, վերջինիս չխաթարված մասի պեղումներով հնարավոր եղավ հիմնականում պարզել նրանում ամփոփված հնագիտական և հնամարդաբանական նյութերի նախնական դասավորությունը (աղ. 3): Դամբարանի այս սրահի արևելք կողմնորոշված մուտքից աջ, ժայռախոռոչի հյուսիսային պատի մոտ, դեպի երկրորդ սրահը տանող նեղ անցուղու առջև, մեջքով դեպի վերջինս, կծկված դիրքով, աջ կողքի վրա պառկած էր հասուն տարիքի տղամարդու գրեթե ամբողջապես պահպանված կմախք: Բացակայում էր միայն գանգը: Տղամարդու կմախքն այնպիսի դիրքով էր տեղավորված սրահում, որ ակներևաբար փակում և, հավանաբար նաև, պահպանում էր դեպի երկրորդ՝ հիմնական սրահը տանող միջանցքը: Նրանից քիչ վեր, արևմտյան պատի հյուսիս-արևմտյան անկյունում թափված էին վերը նկարագրված երեք կավանոթների (կարաս, գլանաձև իրանով անոթ, սափոր) բեկորները: Մրանցից մոտ 1.0մ հեռավորության վրա, առաջին սրահի արևմտյան պատի տակ, քարայրի մուտքի անմիջապես դիմաց, իրար վրա, անկանոն ու խառնիխուռն վիճակում գետեղված էին անատոմիական ամբողջություն չունեցող 30-35, 45-55, և 50-60 տարեկան երեք տղամարդկանց, 20-25 և 25-30 տարեկան երկու կանանց և 2,0-2,5 տարեկան մեկ երեխայի զանգեր ու կմախքների որոշ մնացորդներ: Այս սրահում հայտնաբերված խեցեղենի միևնույն, կոնկրետ ժամանակահատվածին պատկանելը, կավանոթների և մարդկային մնացորդների մեկ հարթության վրա հայտնաբերվելու հանգամանքը և վերջիններիս կմախքների դիրքի, դասավորվածության և պահպանվածության մանրամասները թույլ են տալիս ենթադրել, որ քարայրի ներսում (երկու հաղորդակից սրահներում) իրականացվել է միաժամանակյա ակտով արված խմբային թաղում, որի ընթացքում, հիմնական հանգուցյալի մահվան կապակցությամբ՝ սպանվել և նրա հետ միասին նույն քարայր-դամբարանի դամբանասրահներն են տարվել ուղեկցող անձնակազմի անդամները (տղամարդիկ, կանայք, երեխաներ):

Միաժամանակյա ակտով արված խմբային թաղման այս ծեսը լավ հայտնի է Հայկական լեռնաշխարհի (Արթիկ, Զեթի, Ոսկեհասկ, Հոռոմ, Մակարաշեն, Մեծամոր, Մալիսյան, Էլար, Օշական, Եղեգնաձոր, Գոլովինո, Ջրառատ և այլն) և մասնավորապես

Սևանի ավազանի (Լճաշեն, Հայրավանք, Նորատուս, Գավառ, Մոթթի ձոր, Սարուխան, Կարմիրգյուղ, Ներքին Գետաշեն, Չոլաքար, Կարճաղբյուր, Ակունք և այլն) Բրոնզի և Երկաթի դարաշրջանների (մ.թ.ա. III-I հազարամյակներ) հնագիտական համալիրներից (Լալայան Ե. 1910, էջ 59-84: Լալայան Ե. 1931, էջ 67-117: Խանգուղյան Է., Սկրտչյան Կ., Պարսամյան Է. 1973, էջ 175-176: Փիլիպոսյան Ա. 1989, էջ 25-27: Փիլիպոսյան Ա. 1991, էջ 29-31: Փիլիպոսյան Ա., Հովհաննիսյան Վ. 1991, էջ 33-35: Мнацаканян А. 1952: Мнацаканян А. 1957: Мнацаканян А. 1961: Мнацаканян А., Тирацян Г. 1964: Мартиросян А. 1964, էջ 286-288, աղ. XXX, XXXI: Арешян Г. 1986, էջ 427-428: Пилипосян А. 1986, էջ 436: Есаян С., Калантарян А. 1988, էջ 69-70: Петросян Л. 1989, էջ 78-79, աղ. 63: Мкртчян Р., Пилипосян А., Паликян А. 1997, էջ 130-141: Пилипосян А., Мкртчян Р. 1997, էջ 103-105: Пилипосян А., Мкртчян Р. 1998, էջ 101-103):

Սեր ուսումնասիրությունները պարզել են, որ Հայաստանի միաժամանակյա ակտով արված վերոհիշյալ խմբային թաղումները գերազանցապես առնչվում են տվյալ հասարակության վերնախավի մեջ մտնող և տոհմի կամ գերդաստանի ներսում սոցիալական բարձր կարգավիճակ ունեցող, տարեց (40 տարեկանից բարձր) տղամարդու՝ «տիրոջ» (նահապետի) թաղման ծիսակատարության հետ, որի ընթացքում սպանվել (զոհաբերվել) և նույն դամբանախուցն են իջեցվել ուղեկցող անձնակազմի անդամները: Մարդիկ, որոնց մի մասը, ըստ հնամարդաբանական տվյալների, ամենայն հավանականությամբ, նաև որոշակի արյունակցական կապի մեջ է եղել «տիրոջ» հետ: Ըստ որում, «տիրոջ» (նահապետի) վերադաս և նրան ուղեկցող անձնակազմի ստորադաս կարգավիճակը, այս դամբարաններում ընդգծվում է ինչպես դամբանախցի ներսում հանգուցյալների ունեցած դիրքով («տերը» հիմնականում թաղվել է պառկած, իսկ ուղեկիցները՝ նստած կամ անկանոն իրար վրա ընկած վիճակում), այնպես էլ անձնապես «տիրոջը» (նահապետին) պատկանող տարածքի (այն սովորաբար կազմել է խցի ներքին մակերեսի զրեթե կեսը և պարունակել թաղման գույքի գերակշիռ և մեծարժեք մասը) և ուղեկիցների համար առանձնացված հատվածի (որը զրեթե զուրկ է գույքակազմից և հիմնականում նստած կամ խառնիխուռն իրար վրա թափված մարդկային կմախքներ ու դրանց մասնատված անդամներն է պարունակում) առկայությամբ (Փիլիպոսյան Ա., Սկրտչյան Ռ. 1998, էջ 66-67: Мкртчян Р., Пилипосян А., Паликян А. 1997, էջ 130-141: Пилипосян А., Мкртчян Р. 1997, էջ 103-105: Пилипосян А., Мкртчян Р. 1998, էջ 101-103): Հայաստանում և մասնավորապես Սևանի ավազանում Բրոնզի և Երկաթի դարաշրջաններում (մ.թ.ա. III-I հազարամյակներ) տարածված միաժամանակյա ակտով խմբային թաղումների վերոհիշյալ երևույթի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում այս առումով որոշակի ենթադրություններ անել նաև Գեղիովտի քարայր-դամբարանում իրականացված խմբային թաղման վերաբերյալ:

Խնդրո առարկա դամբարանում իրար հետ հաղորդակցված երկու սրահների գոյության փաստը, սրահներից երկրորդում հնագիտական նյութի գերակշիռ մասի տեղադրությունը, իսկ առաջինում՝ մուտքն ու սրահներն իրար կապող անցուղին հսկող տղամարդու և նրանից քիչ հեռու խառնիխուռն իրար մոտ ընկած մարդկային գանգերի մնացորդների առկայությունը թույլ են տալիս ենթադրել, որ այս դեպքում ևս գործ ունենք տվյալ հասարակության մեջ սոցիալական ընդգծված կարգավիճակ ունեցող անհատի թաղման երևույթի հետ, որի ժամանակ սպանվել և ժայռափոր դամբանասրահներն են տարվել անդրաշխարհի նրա ուղեկիցները: Ցավոք, ավերված երկրորդ սրահից հայտնաբերված հասուն տարիքի անձանց կմախքների մասերի և չորս գանգերի կորուստն անհնարին է դարձնում այդ սրահում ամփոփված անհատների սեռա-տարիքային բն-

րոշումների իրականացումը: Կարելի է միայն ենթադրել, որ վերոհիշյալ չորս անձանցից մեկը, ամենայն հավանականությամբ, հանդիսացել է քարայր-դամբարանի տերը, իսկ նույն սրահի փլատակներից հայտնաբերված երկանիվ մարտակառքի, կապարճի, ակինակ-դաշույնի, երկաթե նիզակների, ձիասանձերի և շքեղ կահույքի մնացորդներն ակներևաբար վկայում են, որ վերջինս եղել է հասուն տարիքի տղամարդ և անկասկած՝ տվյալ հասարակության սոցիալական սանդղակի վերին աստիճանին կանգնած անձնավորություն: Վերը նշված նյութական մշակույթի գտածոներից զատ, այստեղ հասուն տարիքի տղամարդու՝ «տիրոջ» գոյությունն է վկայում նաև երեք նորածին երեխաների զոհաբերման փաստը: Մանրամասների թերևս ոչ պատահական զուգադիպությամբ, զրեթե նույն տարիքի երեք նորածիններ են զոհաբերվել նաև Սևանի ավազանի Ներքին Գետաշեն գյուղի, մ.թ.ա. XVI-XV դարերի սահմանագծով թվագրվող թիվ 21 դամբարանի խմբային թաղման «տիրոջ» մոտ 50-ամյա տղամարդու (նահապետի) ոտքերի մոտ (Мкртчян Р., Пилюпосян А., Паликян А. 1997, էջ 130-141): Հանգամանք, որ գալիս է մեկ անգամ ևս հաստատելու Գեղիովտի քարայր-դամբարանում սոցիալական բարձր կարգավիճակ ունեցող հասուն տարիքի տղամարդու՝ «տիրոջ» ու նրան ուղեկցող անձնակազմի միաժամանակյա ակտով արված խմբային թաղման փաստը և մատնանշելու ծիսա-պաշտամունքային ընկալումների ու դրանց փաստացի դրսևորումը հանդիսացող արարողությունների վաղուց մշակված որոշակի այն համակարգի երկարակեցությունը, որ նկատվում է այս տարածաշրջանում:

Եթե թվարկված հնագիտական համալիրները, որպես նյութական մշակույթի կոնկրետ դրսևորումներ, թույլ են տալիս փաստագրելու Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. III-I հազարամյակներում իրագործված միաժամանակյա ակտով խմբային թաղումների և մասնավորապես Գեղիովտի քարայր-դամբարանի արարողակարգի առանձնահատկությունները, ապա գրավոր սկզբնաղբյուրներն ու ժողովրդական բանավոր զրույցները, իրենց հերթին, հնարավորություն են ընձեռում վերհանելու այդ երևույթի հետ կապված ծիսա-պաշտամունքային ընկալումների ու պատկերացումների համակարգն, ինչպես նաև պարզաբանելու նրանցից յուրաքանչյուրի (կամ ամեն դեպքում զոնե դրանց մի մասի) բովանդակությունն ու իմաստային ծանրաբեռնվածությունը: Այս առումով, կոնկրետ Գեղիովտի քարայր-դամբարանի թաղման ծեսի ուսումնասիրության համար առավել տեղեկատվական ու կարևոր են հայոց դյուցազնավեսայում Փոքր Սիերի և հայ պատմիչների (Մովսես Խորենացի, Եզնիկ Կողբացի, Վարդան Վարդապետ, Վանական Վարդապետ, Գրիգոր Խլաթեցի, Կիրակոս վարդապետ Արևելցի, Գրիգոր Անավազցի և այլոք) մոտ բազմիցս հիշատակվող Արտավազդ-Շիրարի մասին առասպելները: Ըստ որում, երկու առասպելների միջև նկատվող ակնառու մմանությունները վաղուց արդեն ընդգծվել և ուսումնասիրության աղբյուր են հանդիսացել հայ առասպելաբանության մեջ (Մասնա ծեռ 1936: Երնջակյան Ն. 1980, էջ 35-36: Հարությունյան Ս. 1981, էջ 645: Աբեղյան Մ. 1985, էջ 185 - 197: Հարությունյան Ս. 1987, էջ 40-42, 75-76: Պետրոսյան Ա. 1997, էջ 112-116: Պետրոսյան Ա. 1997ա, էջ 32-33: Հարությունյան Ս. 2000, էջ 178: Ղազիյան Ա. 2001, էջ 134-138: Орбелъ И. 1956: Арутюнян С. 1992, էջ 106: Арутюнян С. 1992а, էջ 160):

Չանդրադառնալով վերոհիշյալ երկու առասպելների, ինչպես նաև դրանցից յուրաքանչյուրի բազմաթիվ տարբերակների համակողմանի ուսումնասիրությանը, որն, ըստ էության, դուրս է այս աշխատանքի շրջանակներից, կանգ առնենք միայն առասպելների այն դրվագների ու մանրամասների վրա, որոնք զրեթե նույնական են և՛ Փոքր Սիերի, և՛ Արտավազդ - Շիրարի համար, ու, մեր կարծիքով, ընդհանրության եզրեր են մատնանշում մի կողմից վերջիններիս կերպարների ու վարքագծի, մյուս կողմից՝ Գեղ-

հովտի քարայր-դամբարանի (և ընդհանրապես Հայկական լեռնաշխարհի մյուս ժայռակերտ դամբարանական կառույցների) հետ առնչվող ծիսա-պաշտամունքային ընկալումների միջև: Այս առումով, եթե ի մի բերենք Փոքր Միերին և Արտավազդ-Շիդարին վերաբերվող տեղեկատվությունը, կարելի է արձանագրել, որ երկուսն էլ ուժեղ ու քաջ, բայց միևնույն ժամանակ բարդ ու հակասական, իրենց մեջ բարու և չարի երկվությունը կրող հերոսներ են (երկվորյակների առասպելական կերպարներին բնորոշ վարքագիծ, որ պահպանվել է նաև հայոց ավանդության մեջ՝ Մեծ Միեր-Փոքր Միեր, Արտավազդ-Շիդար), որ հակադրվում են ու մարտնչում իրենց ծնողների հետ (դարձյալ բնորոշ վարքագիծ, որ հանդիպում է եվրասիական և մասնավորապես հայկական առասպելություններում (Արտաշես-Արտավազդ, Դավիթ-Փոքր Միեր) և արդյունքում՝ ծնողական անեծքի հետևանքով դառնում են ամուլ և անմահ, և նույն անեծքի համաձայն, երբ ձին հեծած գնում են Վանա լճի մոտ կամ Մասիսի շամբուտներում (այսինքն՝ Արաքս գետի ափին) որս անելու (մի դեպքում ագռավ, մյուս դեպքում՝ վարագ-կինճ որսալու), չարքերի կողմից բռնվում կամ պատահաբար մտնում ու փակվում են բարձր լեռան (Վանի քարաժայռ, Ագռավաքար, Սև քար, Մութ սար, Փոքր Մասիս, Ազատն Մասիս) մեջ գտնվող անլույս քարայրում: Այս սյուժեում, ըստ էության, եվրասիական և մասնավորապես նաև հայկական առասպելաբանական համակարգերից լավ հայտնի Արևի (իր ծագելու և մայր մտնելու՝ նաև լեռան կամ լճի «մեջ մտնելու» հատկությամբ), Հողմի-Ռագմի և Մեռնող-Հառնող աստվածությունների զուգորդված, անձնավորված և վիպականացված կերպարն է, իրեն բնորոշ կենդանական կող-խորհրդանիշներով (ագռավ-Անգուղ-Ֆեմիքս, կինճ-վարագ-Նինշուրուր, ձի-Քուռկիկ Ջալալի -Աշվիններ), բնավորության երկվությամբ (բարություն-չարություն, հանցանք-զղջում) և երկհակադիր լուծումներում (ջուր-ցամաք, լույս աշխարհ-մութ քարայր) գոյատևելու կարողությամբ:

Վերոհիշյալ երկու ինքնուրույն առասպելների նույնական դրվագների այս համադրված շարադրանքում առանձնակի դեր ունի քարայրը: Խտոցնիկ աշխարհի ինքնատիպ այս դրսևորումը կարևոր բաղկացուցիչ է եվրասիական առասպելաբանական համակարգերի համար (տե՛ս Ուլլիկունմիի մասին խոռոհական, Պոլիփեմոսի, Պանի, Էնդիմիոնի, մանուկ Ջևի, Պրետոսի երեք դուստրերի մասին հունական, Պանիի և Վալալի մասին հնդկական, Ագաթյուրոսի, Գելոնոսի և Սկյութեսի մասին հունա-սկյութական, Կուրախանի և Այնգեղի քարայրների մասին կելտական, Ամիրանի մասին քարթվելական, Բադիանի և Բադիանկոյի մասին չերքեզական, Ջնած ոչխուհու մասին ռուսական, Ալի Բաբայի մասին արաբական և այլ առասպելները) և միջնադարյան Եվրոպայի որոշ ավանդությունների (տե՛ս՝ արքա Արթուրի մասին կելտական, Հենրիխ Բարբարոսայի մասին գերմանական և Գոզամի մասին աստվածաշնչյան ավանդությունները) ու առանձնակի դեր ունի դյուցազուն հերոսների պատասպարման, հասակ առնելու կամ վերակենդանանալու գործում (ԴԲ 1985, էջ 70-72, 81, 181-183, 205: Հերոդոտոս 1986, էջ 222-226: Иванов В., Топоров В. 1974, էջ 43-44: ЛУНДЛМА 1977, էջ 125-140: Темкин Э., Эрман В. 1985, էջ 21-22: Агбунов М. 1989, էջ 20-21: Домезиль Ж. 1990, էջ 188-198, 202: АСАГДР 1990, էջ 17-23, 85-87, 236-238: Топоров В. 1992, էջ 311-312: Грейвс Р. 1992, էջ 183: Комей Дж. 1998, էջ 100, 275: Рис А., Рис Б. 1999, էջ 346):

Մեր պարագայում, քարայրը՝ փաստորեն ապաշխարելու, մեղքերը քավելու և մաքրագործվելու համար անհրաժեշտ, մարդկային աչքից լավ թաքնված, այն մութ, սահմանափակ տարածքն է՝ անդրաշխարհը (ըստ էության՝ երկրի արգանդը), ուր անպայման պետք է տեղափոխվի մեռնող որսորդ-հերոսը՝ կրկին վերածնվելու համար:

Ահա այս համատեքստում, թերևս, բացատրելի է նաև Գեղիովտի ժայռախոռոչը դամբարանի վերածելու վանտոսայան ծեսի իմաստային ծանրաբեռնվածությունը: Վերջինիս համաձայն, հանգուցյալը՝ բարձր սոցիալական կարգավիճակ ունեցող հասուն տարիքի տղամարդը (ի դեպ՝ բարձր կարգավիճակ ունեն և բացառապես արական սեռին են պատկանում նաև եվրասիական առասպելաբանական համակարգերի համանման հերոսները), ուղեկիցների շքախմբով ամվտփվել է քարայր - դամբարանում, անդրաշխարհ գնալու և այնտեղից ետ վերադառնալու (վերածնվելու) մտայնությամբ: Ուստի կարելի է արձանագրել, որ Հին Արևելքում և մասնավորապես Հայկական լեռնաշխարհում հնագույն ժամանակներից հայտնի վերոհիշյալ առասպելությքը, որպես ծիսա-պաշտամունքային որոշակի ընկալումների ամբողջություն և վերջինիս արարողակարգի կոնկրետ դրսևորում, իր արտահայտությունն է գտել տեղի մ.թ.ա. III-I հազարամյակների յուրահատուկ թաղումներում: Ավելացնենք նաև, որ և՛ Փոքր Սիերի, և՛ Արտավազդ-Շիդարի առասպելների առանձին դրվագներ նույնիսկ մանրամասների մակարդակում իրենց զարմանալի զուգահեռներն ունեն Գեղիովտի քարայր-դամբարանի թաղման արարողակարգի և նրա բաղկացուցիչը կազմող գույքակազմի որոշ օրինակներում: Այսպես: Ըստ հայոց դյուցազնավեպի չորրորդ ճյուղի, հերոսը՝ Փոքր Սիերը, հոր անեծքից հետո հեծնում է ձին և գնում Վանա լճի մոտակայքում որսի: Տեսնելով կյոթ, մեծ քարի վրա թառած ագռավին, նետ ու աղեղով փորձում է որսալ նրան և, երբ վերջինս թաքնվում է քարայրում, ինքն էլ ձիով մտնում է քարայր և փակվում այնտեղ:

Գեղիովտի դամբարանի տերը ևս թաղվել է զառիվեր քարայրում, Սևանա լճից ոչ հեռու, Գեղիովտ գյուղի միջով հոսող գետակի ափին: Նրա հետ դամբանասրահ են դրվել երկանիվ մարտակառք, ձիու ասպազեն և կապարձ: Պատահական չէ թերևս մեկ այլ զուգահեռություն: Դամբանասրահի ավերակներում հայտնաբերված ձիասանձերից մեկի վերին եզրին (աղ. 15, նկ. 1) կա կյոթ (հավանաբար քարաժայռ խորհրդանշող) պատվանդանի վրա թառած ագռավ-սնդոկի, իսկ ստորինին՝ թևավոր ձիու արձանիկ: Հանգամանք, որ ավելի ևս ընդգծում է Փոքր Սիերի առասպելի և Գեղիովտի քարայր-դամբարանի թաղման արարողակարգի որոշ մանրամասների համադրելիությունը:

Ակնառու են զուգահեռները նաև Արտավազդ-Շիդարի առասպելի և քննարկվող դամբարանի ծիսակարգի որոշ մանրամասների միջև: Ահա դրանք:

Ըստ ավանդության, Արտավազդ-Շիդարը, սկզբում հոր՝ Արտաշեսի հրամանով արշավում ու ավերում է վիշապագույնների աշխարհն ու սպանում նրանց թագավորին՝ Արգավանին (այսինքն՝ դրսևորում է Հողմի-Ռագմի աստծուն բնորոշ վարքագիծ): Այնուհետև, Արտաշեսի մահվան ու թաղման արարողակարգի ժամանակ, որն ուղեկցվում է բազմաթիվ մարդկային ինքնակամ զոհաբերություններով, նախանձում է հոր փառքին և անիծվում վերջինիս կողմից: Անեծքի համաձայն, Արտավազդ-Շիդարն անցնում է Արաքս գետն ու գնում դեպի Ագատն ի վեր Մասիսը՝ կինճեր որսալու, ուր գերվում է վիշապագույնների կողմից և շղթայվում Մասիսի մութ քարայրում (այսինքն՝ հանդես է բերում ծագող ու մայր մտնող Արևի և Մեռնող-Հառնող աստվածություններին հատուկ վարքագիծ): Հավատարիմ երկու շները շարունակ լիզում են նրա շղթաները, որպեսզի մաշեն դրանք և հնարավորություն տան Արտավազդ-Շիդարին դուրս գալու լույս աշխարհի, սակայն քարայրն աչալուրջ հսկող դարբիններն ամեն անգամ, վերջին պահին, մուրճով հարվածում են մետաղյա կապերին և կրկին ամրացնում դրանք:

Գեղիովտի դամբարանի տերը ևս թաղված է գետափին գտնվող քարայրում: Ըստ որում, այս տարածքը ևս որոշակի կապ ունի վիշապների ու վիշապագույնների հետ:

* Այս առումով ուշադրության արժանի են ագռավի և քարայրի ծիսական կապը մատնանշող հայ ժողովրդական ավանդույթները (Ղազիյան Ա. 2001, էջ 134-138):

Այստեղ են գտնվել Հայկական լեռնաշխարհում հնուց հայտնի վիշապ-կոթողների զգալի մասը և նույն տեղում է գտնվում նաև վիշապագուններից ամենանշանավորի՝ Ածի Դահակուի հետ անվանապես առնչվող Ածդահակ (կամ Ածդահա յուրտ) լեռնագագաթը: (Ատրպետ 1926, էջ 38-62: Արեղյան Մ. 1941: Ղափանցյան Գ. 1945, էջ 111-154: Մնացականյան Ա. 1952, էջ 88-93: Բարսեղյան Լ., Խաչատրյան Ժ., Քալանթարյան Ա. 1964, էջ 85 - 88: Շահինյան Ա. 1976, էջ 286-289: Պետրոսյան Ա. 1984, էջ 33-34: Խնկիկյան Օ. 1997, էջ 148-158: Марр Н., Смирнов Я. 1931, էջ 61-104: Пиотровский Б. 1939, էջ 5-38: Меликсет—Беков А. 1947, էջ 27-37): Ինչպես Արտաշես թագավորին, Գեղիովտի դամբարանի տիրոջը ևս անդրաշխարհ ուղեկցում են զոհաբերված մարդիկ: Թեև Գեղիովտի դամբարանի երկրորդ սրահի ավերակներում չեն գտնվել շան ոսկորներ, այսուհանդերձ, մեր կողմից Սևանի ավազանի վանտոսայան այլ հուշարձաններում, մասնավորապես Մարուխան գյուղի մոտ պեղված դամբարանում Գեղիովտի քարայր-դամբարանի գույքակազմի (տարողության չափի չորս նշաններով սափորի ճիշտ մմանակի) առանձին մնուշների զուգահեռների հետ զույգ գամփռների ամբողջական կրմախքների հայտնաբերումը, թույլ է տալիս եզրակացնել, որ նույնատիպ կենդանիներ կարող էին տեղավորված լինել նաև քննարկվող դամբարանում և կորչել վերջինիս ավերման ժամանակ: Ավելացնենք նաև, որ նախաբազուկներին չորս բրոնզե ապարանջաններ կրող, 5-6 տարեկան շան կմախք է հայտնաբերվել նաև Ներքին Գետաշենի արդեն վերը ներկայացված, մ.թ.ա. XVI-XV դարերի սահմանագծով թվագրվող, խմբային թաղումով այն դամբարանում (թիվ 21), որի «տիրոջ»՝ մոտ 50-ամյա տղամարդու ոտքերի մոտ, Գեղիովտի քարայր-դամբարանի թաղման արարողակարգի մման՝ զոհաբերվել են երեք երեխաներ (Мкртчян Р., Пилипосян А., Паликян А. 1997, էջ 130-131):

Գեղիովտի քարայր-դամբարանի տիրոջ և Հողմի-Ռագմի աստծո կերպարի համադրության մի ուշագրավ փաստ էլ մատնանշում է թաղման երկրորդ՝ հիմնական սրահի ավերակներից հայտնաբերված և, ըստ ամենայնի, դամբարանի տիրոջը պատկանող «սկյութական տիպի» երկաթե ակինակ-դաշույնը: Բանն այն է, որ ըստ Հերոդոտոսի հաղորդման, սկյութների մոտ մման երկաթե դաշույնները (կամ կարճ սրերը) համարվում էին ռազմի աստծո՝ Արեսի խորհրդանշանը: Սրան ձոնվում էին հատուկ արարողություններ, որոնց ընթացքում հակառակորդի գերված ռազմիկների որոշակի մասի (հարյուրից՝ մեկի) խմբովին զոհաբերման ժամանակ՝ մորթվող մահապարտների դիակներից հավաքված արյունով ցողվում էր Արեսի խորհրդանիշ հանդիսացող ծիսական ակինակը, ապա հանգուցյալների արդեն անկենդան մարմինները դիամասնատվում էին (Հերոդոտոս 1985, էջ 241: Нейхардт А. 1982, էջ 202-203: Агбунов М. 1989, էջ 82: Дюмезиль Ж. 1990, էջ 190-192): Այլ խոսքով, ակինակ-դաշույնին (ասել է, թե ռազմի աստված Արեսին) ձոնված ծիսական արարողությունների ժամանակ ևս կատարվում էին այնպիսի զոհաբերություններ (ըստ որում դիամասնատման ակտով), որպիսիք արձանագրվել են սոցիալական ընդգծված կարգավիճակ ունեցող և, թերևս ռազմական բարձրաստիճան պաշտոնյա հանդիսացող (ինչը մասնավորապես մատնանշում է մարտակառքի մասերի հայտնաբերման փաստը) անձնավորության Գեղիովտի քարայր-դամբարանի պեղման ժամանակ:

Գեղիովտի վանտոսայան դամբարանի տիրոջ և Արտավազդ-Շիդարի կերպարային մմանության մեկ դրսևորում էլ, մեր կարծիքով, կապված է վերջինիս զուգանվան երկրորդ բաղադրիչի մեկնաբանության հետ: Ըստ որում, եթե քարայր-դամբարանի տերը, ինչպես նշեցինք վերևում, վանտոսայան իրականության մեջ բարձր կարգավիճակ ունեցող անհատ է, և հուղարկավորվել է Ռագմի և Մեռնող-Հառնող աստվածություն-

ներին ձևաված ծիսական արարողակարգի համաձայն, ապա Արտավազը, ըստ առասպելաբանական պատկերացումների, հենց Ռազմի և Մեռնող-Հառնող աստվածությունների անձնավորված և պատմականացված կրկնակն է, որ հայ առասպելաբանության մեջ վերածվել է արքայորդու կամ արքայի (այսինքն՝ դարձյալ ընդգծված բարձր կարգավիճակ ունեցող անհատի): Այս պարագայում ո՞վ է վերջինիս անձնանվան երկրորդ բաղադրիչը կազմող Շիդարը, և ի՞նչ իմաստային ծանրաբեռնվածություն է կրում իր անվան մեջ: Զննարկվող առասպելական կերպարի անձնանվան այս երկրորդ բաղադրիչը հայ սկզբնաղբյուրներում կիրառվել է և՛ որպես հատուկ անուն, ե՛ որպես հասարակ գոյական: Ըստ որում, որպես հատուկ անուն, այն փորձել են կապել «Աշխադար», «Իշթար» և «Աժդահակ-Աժդահար» անձնանունների և դիցանունների հետ (Աճառյան Հ. 1977, էջ 516: Աբեղյան Մ. 1985, էջ 185-197: Հարությունյան Ս. 1987, էջ 70-76: Арутюнян С. 1992, էջ 625: Арутюнян С. 1992, էջ 106): Ինչ վերաբերում է որպես հասարակ գոյական կիրառելուն, ապա սկզբնաղբյուրներում ու հայերենի բարբառներում (հատկապես Ալաշկերտի և Ակնի) այն հանդիպում է «շիդար, շիթար» ձևերով և նշանակում է «խենթուկ»: Հ. Աճառյանն այս բառարմատը մեկնաբանում է՝ 1. «խենթ, խելագար, դիվահար», 2. «դև, չար ոգի» իմաստներով և կապում ասորերեն «šāṭar» - «խենթուկ, ապուշ», արաբական «šāṭir»- «ուրախ, համարձակ, անամոթ, խաբեբա» և «šāṭarat» - «զվարճություն, խեղկատակություն», իրանական «šida» - «խենթ» և «šajda» - «հիմար» բառարմատների հետ (Աճառյան Հ. 1977, էջ 516):

Մեր կարծիքով, անվանական և վարքագծային որոշ նմանություններ, կարծես թե թույլ են տալիս ընդհանրության եզրեր գտնել նաև «Շիդարի» և շումերական դյուցազնավեպերից հայտնի «Սիդուրի» կամ «Աիրտուր» դիցուհու (երբեմն կրում է նաև «Շերիթու» և «Էրեդու» անվանումները) կերպարների միջև: Առավել ևս, որ Աիդուրի-Սիրտուրը դյուցազնավեպում երբեմն համարվում է ստորգետնյա քաղցրահամ ջրերի աստված Էնկի-Հայայի կինը և մեռնող-հառնող աստված Դումմուզիի մայրը (Белицкий М. 1980, էջ 255), որով առավել ևս մոտենում է Արտավազ-Շիդարին (նաև Փոքր Սիերին)՝ որպես մեռող-հառնող հերոսի, ինչպես նաև ջրի (Վանա լիճ, Արաքս գետ) հետ առնչվող նրա գործունեության միջավայրին:

Չի բացառվում, որ շումերական Սիդուրի-Աիրտուրի և հայոց Արտավազ-Շիդարի առասպելական կերպարների անվանական և վարքագծային ընդհանրությունների ուսումնասիրության համակարգում կարող են ներառվել ինչպես քառսի և խտոնոսի լոկուսային մակարդակներում գործող՝ աքադական Իշթար դիցուհին, այնպես էլ վերջինիս էպոնիմային դրսևորումները կրող, իշթուգուլիսյան Շազա-Աշթարա (Փիլիպոսյան Ա. 1998, էջ 17-18) և վանտոսայան Սարդուրի (ասսուրական տարբերակը՝ Սիդուրի, Սիդուր) արքաների անձնանունները: Ըստ որում, եթե առաջինը (Իշթար դիցուհին) Սիդուրի-Սիրտուրին և Արտավազ-Շիդարին համադրվում է անվան, վարքագծի և գործունեության միջավայրի որոշ մանրամասներով, ապա հաջորդ երկուսը (Շազա-Աշթարան և Սարդուրին)՝ անձնանունների կառուցվածքով և ընդգծված բարձր կարգավիճակի առկայությամբ: Հատկանշական է, որ «Աարդուրի» անձնանունը վանտոսայան սեպագրերում ներկայանում է «^{1D}sar₃-du-ri» վանկակապակցությամբ, որտեղ «sar₃»-ը Իշթար դիցուհու անվան, ասսուրերենից փոխառյալ, գաղափարագիրն է: Ուստի արքայի անունը կարող է ընթերցվել նաև «Իշթարդուրի» ձևով: Այսինքն, որպես հատուկ անուն, քննարկվող անվանումը («Սարդուրի-Իշթարդուրի») մի կողմից ուղղակիորեն զուգորդվում է շումերական Սիդուրի-Սիրտուր, իսկ մյուս կողմից՝ աքադական Իշթար դիցանունների հետ: Նշվածը, մեր կարծիքով, մեկ անգամ ևս վկայում է միջագետքյան որոշ առասպելների ու դիցանունների, իշթուգուլիսյան և վանտոսայան արքայանունների,

գեղիովիտյան քարայր-դամբարանի թաղման ծեսի և Փոքր Միերի ու Արտավազ-Շիրարի մասին հայոց ավանդապատումների նշմարվող ընդհանրություններն ու կապը:

Այս համատեքստում, թերևս, անհրաժեշտություն կա անդրադառնալ նաև հայերեն արմատական բառարանի «այր» և «անձավ» արմատներին և վերջիններից կազմված «քարայր» և «քարանձավ» բառերին: Մրանց հոմանիշները հայերենում բազմաթիվ են (քարախոռոչ, քարախորշ, ժայռախորշ, վիմախոռոչ, վիմախորշ, լեռնախոռոչ, լեռնախորշ, ծերայ, ժայռածերայ, որմնածերայ, քարածերայ, ժայռաճեղք, քարաճեղք, որմնաճեղք և այլն): Թեև դատելով հրապարակի վրա առկա մասնագիտական գրականությունից, քննարկվող երկու բառերի և մասնավորապես «անձավ» բառարմատի նախնական ձևն ու ստուգաբանությունն առ այսօր ներկայացվում է հարցականով (Ջահուկյան Գ. 1987, էջ 112): Ինչ են մատնանշում և իմաստավորում «քարայր» և «քարանձավ» բառերը: Բանն այն է, որ նշված երկու բարդ բառերի և՛ «-այր», և՛ «-անձավ» բաղադրիչները նաև ինքնուրույն բառեր են և որոշակի (ըստ որում հոմանիշ) իմաստային ծանրաբեռնվածություն կարող են դրսևորել: Այսպես. «այր» նշանակում է նաև «տղամարդ» և «քարայր» երկարմատ բառային գոյացությունը հնարավոր է նախապես ընկալվել է «քարի, ժայռի մեջ բնակվող այր՝ տղամարդ» իմաստով: Թերևս, նմանատիպ կազմություն են նաև «այրուձի»՝ «ձիու վրա նստած այր՝ տղամարդ», «այրասեր»՝ «ամուսնու սիրող, տղամարդ սիրող», «այրընտիր»՝ «ընտիր տղամարդ, աչքի ընկնող այր՝ տղամարդ», «սկեսրայր»՝ «ամուսնու հայր, սկեսրոջ այր, ամուսնու մոր այր՝ տղամարդ» և այլ բարդ բառակազմությունները:

Նմանօրինակ մեկնաբանություն կարելի է առաջադրել նաև «քարանձավ» բարդ բառի «-անձավ» բաղադրիչին: Վերջինս, հնարավոր է, «անձն»՝ «մարդ» բառի հետագա հոլովական դրսևորման մի տարբերակն է, որը, ըստ երևույթին, գոյացել է բառավերջի «ն» բաղաձայնի սղման հետևանքով (օրինակ՝ ոտն-ոտ, մատն-մատ, ձեռն-ձեռ, որմն-որմ, լեռն-լեռ, նաև՝ անձն-անձ, որտեղից էլ անձնամբ-անձամբ և անձնաւ-անձաւ): Եթե առաջարկվող ենթադրությունը չի հակասում հայերենի քերականական օրենքներին, ապա «քարանձավ» երկարմատ բառային գոյացությունը ևս նախապես, հնարավոր է, ընկալվել է «անձով (անձաւ)՝ տղամարդով, բնակեցված քար, ժայռ, քարախոռոչ» իմաստով: Ավելացնենք նաև, որ «-այր» և «-անձավ» բաղադրիչները՝ քննարկվող բարդ բառերը կազմում են միայն «քար» արմատի հետ («քար-այր», «քար-անձավ») և չեն միանում նրա հոմանիշներին («ժայռ», «ծերայ», «որմն», «վեմ» և այլն): Եվ սա հատկանշական է, քանի որ բերված հոմանիշներից միայն «քար»-ն՝ «ամուր, կարծր, պինդ, կոշտ» իմաստներից զատ հնդեվրոպական որոշ լեզուներում ունի նաև «ընկույզ, ընկույզի կեղև. կոկոսի ընկույզ» և «խեցգետին» իմաստները (համեմատիր. սանսկրիտի «karka»՝ «կոկոսի ընկույզ», «karkata»՝ «խեցգետին», հունարեն «χαρχινοζ»՝ «խեցգետին», լատիներեն «carina»՝ «ընկույզի կճեպ», «carcro-cancer»՝ «խեցգետին», ինչպես նաև հայերենի «քարժանկ»՝ «խեցգետին» և բարբառային «կակալ» (զուցե «կարկար, կարկառ՝ քար» նախնական ձևից)՝ «ընկույզ, պնդուկ» բառագոյացությունները (Աճառյան Հ. 1979, էջ 558-561): Այսինքն «քար» արմատն իմաստավորում է նաև կարծր մակերես և համեմատաբար փուխր կամ դատարկ միջուկ ունեցող առարկա կամ գոյացություն, որի միջից կարող է ծլարձակվել ընձույղ կամ դուրս սողոսկել կենդանի արարած: Երևույթ, որ մեկ անգամ ևս իր էությանը համադրվում է քարայրում ամփոփված և վերածնման ունակ Մեռնող-Հառնող աստծո (նաև էպիկական հերոսի) վարքագծին: Այս ամենը թույլ է տալիս ենթադրել, որ «քարայր» և «քարանձավ» հասկացությունների տակ նախապես ընկալվել են բնական կամ ձեռակերտ այն ժայռախոռոչները, որտեղ ըստ վաղնջական առասպելաբանական պատկերացումների, փակվել են մեռնող-հառնող դիցազունները, կամ վերջիններիս ձոնված արարողակարգի համաձայն ամփոփվել են նրանց

հավասարեցված և սոցիալական բարձր կարգավիճակ ունեցող հասուն տարիքի տղամարդկանց (հաճախ նաև նրանց անդրաշխարհյա ուղեկիցների) դիակներն ու աճյունները:

Ի մի բերելով առասպելաբանության, հնագիտության, լեզվաբանության և հնամարդաբանության ընձեռած տվյալները, կարելի է արձանագրել, որ Գեղիովտի վանտոսայան քարայր-դամբարանում իրականացված քաղման ծեսը շատ հին ու խոր արմատներ ունի Հայկական լեռնաշխարհում: Ըստ որում, եթե հազարամյակների ընթացքում, աստիճանաբար, փոխվել է նրանում ներգրավված իրերի քանակն ու գույքակազմը, ապա անփոփոխ է մնացել բուն էությունը կազմող աշխարհընկալումը, գաղափարախոսությունն ու ծիսակարգը, որն էլ վկայում է կոնկրետ տարածքի (Հայկական լեռնաշխարհ և հարակից շրջաններ) և կոնկրետ ժամանակահատվածի (մ.թ.ա. III հազարամյակի սկզբից մինչև մ.թ.ա. I հազարամյակի վերջերը) սահմաններում էթնոմշակութային իրողությունների ու գործընթացների անժխտելի փոխկապակցվածությունը, հաջորդականությունն ու անընդհատականությունը:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԻ ԹՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գեղիովտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված փաստացի հնագիտական նյութի մանրակրկիտ ուսումնասիրության արդյունքների զուգորդումը Եվրասիական առասպելաբանական համակարգերից հայտնի, հինարևելյան գրավոր սկզբնաղբյուրներով վկայված և որոշակի ժամանակագրական սահմաններ մատնանշող տվյալներին, մեր կարծիքով, հնարավորություն է ընձեռում անդրադառնալ նաև Գեղիովտի քարայր-դամբարանի կոնկրետ թվագրման խնդրին: Այս առումով էապես աշխատում են երկու տվյալ.

ա) դաշույն - ակինակի հայտնաբերման պարագան,

բ) բրոնզե սափորի վրա խեթական հիերոգլիֆային գրի սկզբունքով արված նշանագրի առկայության փաստը:

Դաշույն-ակինակները, ինչպես նշեցինք վերևում, լայն տարածում ունեին Հայկական լեռնաշխարհի, Կովկասի, Հարավոսական տափաստանների, Դրիմի, Միջին Ասիայի և Իրանական սարահարթի համաժամանակյա հնագիտական համալիրներում: Դրանց վաղագույն օրինակները հանդես են եկել մ.թ.ա. VIII դ. վերջին քառորդից (Техов Б. 1980, էջ 58: Πορρεβοва М., Раевский Д. 1992, էջ 204 - 205, նկ. 32) և կիրառության մեջ մնացել են մինչև մ.թ.ա. I հազարամյակի վերջերը:

Իր հերթին, խեթական հիերոգլիֆային գիրը, ըստ էության հայտնի է արդեն մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսերից և առանց ընդհատման օգտագործվել է Խեթական թագավորությունում, ապա և ուշխեթական քաղաքական կազմավորումներում և իշխանություններում ընդհուպ մինչև մ.թ.ա. VII դարի առաջին քառորդը: Ուստի դաշույն-ակինակների հանդես գալու ստորին (մ.թ.ա. VIII դարի վերջին քառորդ) և Մերձավոր Արևելքում խեթական (լուվիական) հիերոգլիֆային գրի կիրառման վերին (մ.թ.ա. VII դարի առաջին քառորդ) ժամանակագրական սահմաններն էլ հանդիսանում են Գեղիովտի քարայր-դամբարանի թվագրության համար առավել ընդունելի ժամանակահատվածը: Ասվածից հետևում է, որ քննարկվող քարայր-դամբարանի բարձրաստիճան տերն, ամենայն հավանականությամբ, եղել է Վանտոսայի թագավորության գահին իրար հաջորդած

երկու արքաների՝ Ռուսա I-ի (մ.թ.ա. 735-714 թթ.) և Արգիշթի II-ի (մ.թ.ա. 713-685թթ.) կամ թերևս նրանցից մեկն ու մեկի ժամանակակիցը և, ըստ այդմ էլ, հնարավոր է նաև անմիջական մասնակիցը ռազմա-քաղաքական այն իրողությունների մի մասի, որ ծավալվել են Սևանի ավազանում և հարակից շրջաններում նշված ժամանակահատվածում (Գայսերյան Վ. 1985, էջ 67-79: Меликишвили Г. 1960, էջ 328-329: Арутюнян Н. 1983, էջ 195-220):

ՎԵՐՁԱԲԱՆ

Դատելով սեպագիր սկզբնաղբյուրների հաղորդումներից, Սևանի ավազանը, որպես տնտեսական և ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող շրջան և մարդկային ու նյութական (հումքային) նկատելի ռեսուրսներ պարունակող աշխարհագրական տարածք, մ.թ.ա. VIII դարից դարձել է Վանտոսպի թագավորության ռազմա-քաղաքական ձեռնարկումներում ամենից հաճախ ընդգրկվող շրջաններից մեկը: Ըստ որում, այդ միջոցառումները ոչ միայն ներառել են ռազմական արշավանքների ու բնակչության որոշ մասի տեղահանման ընդունված եղանակները, այլև զուգորդվել նշված տարածքում գտնվող հին բնակավայրերի վերակառուցման ու անվանափոխման («Խալդի աստծո քաղաք», «Թեյշերա աստծո քաղաք»), նոր ամրոցների ու պահակակետերի հիմնման, ինչպես նաև ռազմական համակազմի տեղաբաշխման միջոցառումներով: Նշված պատմա-քաղաքական համայնապատկերի ամենատարբեր մանրամասները ներկայացնում են ինչպես տեղի հնագիտական հուշարձաններից ի հայտ եկած բազմազան նյութերն, այնպես էլ Վանտոսպի թագավորության տիրակալների (Արգիշթի I, Սարդուրի II, Ռուսա I) կողմից Լճաշենում, Գավառում, Վարդաձորում, Ծովինարում և Ծովակում թողած, ապա և իրենց տարեգրությունների մեջ վերստին արձանագրած սեպագիր տեքստերը (УКН – 127, I, 21-22: УКН – 127, II, 25 – 26: УКН-128, А2, 1-13: УКН-155, А, 13-21: УКН-155, D, 45-53: УКН-155, F, 15-32: УКН-156, D1+D11, 1-30: УКН – 160, УКН-161: УКН – 265: УКН – 266): Ըստ որում, վերջիններում հիշատակվում են ինչպես Սևանի ավազանի արևմտյան ու հարավային ափամերձ շրջաններում տեղաբաշխված բազմաթիվ բնակավայրերի, ցեղախմբերի ու քաղաքական կազմավորումների անվանումները (Կիեխունի-Քիխունի, Վելիքուխի-Վելիկունի, Իշտիկունի, Լիքի, Քամանի-Կամանի, Աղախունի, Տուլիխու-Թուլիխու, Լուերունի-Լուիպրունի, Արքուքինի և այլն), անպես էլ նրանց համադաշնակցության հավաքական անունը՝ Ուրուրի-Էթիունի (Բարխուդարյան Ս. 1935, էջ 164: Արոնց Ն. 1972, էջ 206-207: Պետրոսյան Ս. 1976, էջ 191: Հմայակյան Ս. 1996, էջ 46-47: Պողոսյան Վ. 1996, էջ 32-46: Капанцян Г. 1941, էջ 62: Пиотровский Б. 1944, էջ 84: Меликишвили Г. 1954, էջ 56: Пиотровский Б. 1959, էջ 80: Меликишвили Г. 1960, էջ 444: Арутюнян Н. 1970, էջ 200: Арутюнян Н. 1985, էջ 198-199):

Ահա Սևանի ավազանում Վանտոսպի թագավորության տիրակալների այս բազմաբնույթ ձեռնարկումների մի կոնկրետ դրվագի վերհանմանն էլ նպաստում են Գեղիովտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված հանգիտական նյութերն ու դրանց հիման վրա արված մշակութային, հնամարդաբանական, առասպելաբանական և լեզվական մեկնաբանումներն ու վերակազմությունները:

Խնդրո առարկա տարածքի հետազոտումն ու Սևանի ավազանում թողած սեպագիր արձանագրությունների ուսումնասիրությունը թույլ են տալիս եզրակացնել, որ Գեղիովտի քարայր-դամբարանի տեղի ընտրությունը պատահական չէ: Այս տարածքի կարևո-

րության ու նրա մշտապես վերահսկման անհրաժեշտության մասին է խոսում նաև վան-տոսպցիների կողմից Գեղիովտում, քննարկվող քարայր-դամբարանի հարևանությամբ, ռազմական տեսանկյունից անչափ հարմար տեղադրություն ունեցող բլրի վրա կառուցված ամրոց-հենակետը, որը հայկական միջնադարյան ձեռագրերում (մասնավորապես Ստ. Ասողիկի մոտ) հիշատակվում է «Ալրերդ» անվամբ (ՀՀՇՏԲ, հ. 1, 1986, էջ 71):

Արված դիտարկումները, ինքնաբերաբար, առաջադրում են մեկ հարցի քննարկում ևս. Սևանի ավազանում տեղաբաշխված Ուղտրի-էթիունի համադաշնության մեջ մտնող ցեղային կամ վաղպետական կազմավորումներից որի՞ տարածքում են կառուցվել Ալրերդ ամրոցն ու Գեղիովտի քարայր-դամբարանը:

Այս առումով առավել կարևոր տեղեկատվություն է ամփոփում Սարդուրի II-ի (մ.թ.ա. 764-735թթ.) Սևանի ավազանում թողած և, ըստ նրա սեպագիր տարեգրության տվյալների, մ.թ.ա. 753-752 թվականների իրադարձությունները ներկայացնող արձանագրությունը: Սկզբնաղբյուր, որի նախնական տեղադրության կոնկրետ վայրի մասին տեղեկությունները որոշ հակասական տվյալներ են պարունակում:

Այսպես. արքեպիսկոպոս Մեսրոպ Մմբատյանցը հայտնում է, որ արձանագրությունը հայտնաբերել է 1863 թվականին Նոր Բայազետից 20 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Աղամխան գյուղի մոտակայքում, այնտեղ գտնվող ժայռից ինչ-ինչ պատճառով պոկված և գետնին ընկած մի քարաբեկորի վրա: Այս փաստը հաստատում է նաև պատմաբան Բ. Պատկանյանը, ավելացնելով, որ 1866 թվականին արձանագրությունը տեղափոխվել է Թիֆլիս՝ թանգարան (Патканов К. 1883, էջ 11, նկ. II): Մ. Նիկոլսկու տվյալների համաձայն, արձանագրությունը փորագրված է եղել Աղամխան գյուղի մոտ գտնվող ժայռի վրա, որտեղից պոկվել է Գուստավ Ռադդեի կողմից և տեղափոխվել Թիֆլիս (Золка, т. 1, 1875: Раdde Г. 1891, էջ 21: Пиотровский Б. 1959, էջ 12): Ըստ որում, Մ. Նիկոլսկին պախարակում է այդ արարքը և հայտնում, որ արձանագիր հուշարձանները տեղեկատվական առումով առավել արժեքավոր են, երբ պահպանվում են իրենց նախնական տեղում (Никольский М. 1896, էջ 111-116): Մ. Նիկոլսկին ավելացնում է, որ այդ արարքից շատ տարիներ անց քննարկվող տարածքն է այցելել նաև Անդրկովկասն ուսումնասիրող արևելագետ Ա. Իվանովսկին, և Աղամխանի տարեց բնակիչները նրան ցույց են տվել այն ժայռերը, որոնցից մեկի վրայից իբրև թե հանվել է վերոհիշյալ արձանագրությունը (Никольский М. 1896, էջ 115):

Այսպիսով, XIX դարի երկրորդ կեսին վերաբերող տեղեկատվությունների մեջ հակասական է այն, որ դրանցից վաղերում նշվում է քննարկվող արձանագրության բեկորային վիճակն ու գետնին ընկած լինելու պարագան, իսկ համեմատաբար ուշերում՝ ժայռի վրա փորագրված լինելն ու Գ. Ռադդեի կողմից իր նախնական տեղից հատվելը: Եթե 1863 թվականին արձանագրությունն արդեն բեկորային վիճակում էր, ինչպես կարող էր 1866 թվականին վերստին հայտնվել ժայռի վրա և հատվել Գ. Ռադդեի կողմից...

Վերոհիշյալ տեղեկատվություններում ընդհանուր է Աղամխան-Ատամխան (ներկայիս՝ Վարդաձոր) գյուղի մոտ սեպագիր արձանագրության հայտնաբերման փաստն ու հետագա փոխադրումը Թիֆլիս: Ահա այն էլ հիմք ընդունելով, Սարդուրի II-ի խնդրո առարկա արձանագրությանն աղամխանյան տեղորոշում են վերագրել հետագա ուսումնասիրողների հիմնական մասը (Միքայելյան Գ. 1968, էջ 31, հանույթ 55: Ադոնց Ն. 1972, էջ 179, 207: Հ. Կարազետզեան 1998, էջ 227-228: Церетели Г.В. 1939, № 21: Пиотровский Б. 1944, էջ 28, 82: Пиотровский Б. 1959, էջ 12: Мещанинов И. 1978, էջ 372-374: Арутюнян Н. 1985, էջ 131-132, 187-188: Diakonoff I., Kashkai S. 1981, էջ 85-86 և այլոք):

Թերված փաստերի համատեքստում անհասկանալի են և անծանոթ այն դրոշմապատճառները, որոնց հիման վրա, արևելագետ-սեպագրագետ Գ.Ա. Մելիքիշվիլին խնդրո առարկա արձանագրությունը տեղադրել է Ադամխան (ներկայիս՝ Վարդաձոր) գյուղից մոտ 15 կմ հարավ, Սևանա լճի հարավ-արևմտյան ափին գտնվող Ադիաման (ներկայիս՝ Ներքին Գետաշեն) գյուղի մերձակայքում (YKH—160): Իրարից ոչ այնքան հեռու տեղավորված այս երկու բնակավայրերի հետ կապված պրոբլեմը, թերևս կարող էր առաջանալ Ադիաման (Ատիաման) և Ադամխան (Ատամխան) տեղանվանումների որոշ մնանության ու դրանից բխող պատահական շփոթմունքի հետևանքով...

Սարդուրի II-ի վերոհիշյալ արձանագրությունն ունի հետևյալ բովանդակությունը:

^Dhal - di - ni - ni ba - ú - ši - ni
¹sar - du - ri - še ¹ar - giš - te - hi - ni - še
a - li ^{URU}tú - li - hu - ni URU · LUGÁL - nu - si
¹si-na-li-bi-i ¹Lu - e - [ri] - hi - ni - i
gu - nu - šá ha - u - bi ¹Si-na-li-bi-i
LUGÁL UKU^{MEŠ} - ra - ni ^{SAL}lu - tú - bi
ku-tu-be pa - ri ^{KUR}u - du - ri - e ti - ni

Իր գրելաձևով (սեպանշանների ընտրության սկզբունքով), ինչպես նաև քերականական կառուցվածքով (այս արձանագրությունը որոշակիորեն տարբերվում է Վանտոսպի թագավորների և մասնավորապես Սարդուրի II-ի մյուս սեպագիր տեքստերից և անվանաձևերի ու դարձվածքների մի քանի ուշագրավ (և անսովոր) դրսևորումներ է պարունակում: Ուստի, մինչև տեքստի թարգմանությունը տալը, կարիք կա անդրադառնալ վերջիններիս քննարկմանն ու մեկնաբանությանը:

1. Այժմ է զարմում այն հանգամանքը, որ վանտոսպյան արձանագրությունների մեջ առաջին (և միակ) անգամ Սարդուրի անձնանվան առաջին վանկը տրված է ոչ թե ընդունված ^{sar}₃ - 𐎶𐎠 (Իշթար դիցուհու անունը ներկայացնող) գաղափարագրով, այլ ^{sar}- 𐎶𐎠 սեպանշանով, ինչի պատճառով էլ անվանումից առաջ օգտագործվել է ոչ թե “ID” - 𐎠𐎶 (անձնանվան+դիցանվան), այլ “I” - 𐎠 (անձնանվան) բացահայտիչը:

Այս ամենի հետևանքով Սարդուրի II-ի անվանումը քննարկվող արձանագրության երկրորդ տողում վանտոսպյան սեպագրով ներկայացվել է ոչ թե տարածված ^{ID}sar₃-du-ri, այլ անսովոր ^{sar}- du - ri վանկակապակցությամբ (Патканов К. 1983, արձանագրություն II: YKH-160): Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ արքայի անձնանունից, կարծես թե միտումնավոր կերպով զատվել են աստվածային խորհրդանիշն ու իմաստը...

2. Տեսքի չորրորդ տողում, նվաճված ցեղամիության անվանումը ներկայացնող սեպանշաններից երրորդը վնասված է: Այս փաստն արձանագրված է ինչպես Բ. Պատկանյանի կողմից արված զծանկարում (Патканов К. 1883, արձանագրություն II, տող 4), այնպես էլ Մ. Նիկոլսկու հրատարակած լուսանկարում (Никольский М. 1896, ադ. XXVIII): Երկու արևելագետներն էլ վնասված վանկը կարդում են - 𐎶𐎠 -ri, իսկ ողջ երկրանունը ^{KUR}Lue[ri]hi - «Լուե[րի]իսի երկիր» կամ «Լուե[րի] տոհմի երկիր»: Գր. Մելիքիշվիլին, ըստ Սարդուրի II-ի տարեգրության համապատասխան հատվածի (YKH - 156, DI + DII, 5 - 6) վնասված սեպանշանը վերականգնում է որպես - 𐎶𐎠 «hu» և համապատասխանաբար արձանագրված երկրանունն ընթերցում ^{KUR}Lue[hu]hi-

«Լուե[խու] տոհմի երկիր»: Ըստ ամենայնի, Սարդուրի II-ի վերոհիշյալ տարեգրության մեջ, ու և հս վանկերի սեպանշանների նմանության պատճառով, փորագրող վարպետի կողմից թույլ է տրվել տեխնիկական սխալ -**Վ** - ու վանկի փոխարեն, ուղղահայաց մեկ սեպի բաց թողնման պատճառով արձանագրվել է -**Վ** -**հ**ս: Ուստի մենք հավանական ենք համարում Զ. Պատկանյանի վերականգնումը, առավել ևս, որ քննարկվող երկրանունը, գրեթե նույն ձևով (^{KUR}Lueruhi - «Լուերուխի երկիր» կամ «Լուերու տոհմի երկիր») հանդիպում է նաև Սարդուրի II-ի հաջորդ՝ Ռուսա 1-ի Ծովինարում (Սևանա լճի հարավային ափ) թողած արձանագրության մեջ (YKH - 266₄):

3. Դարձյալ առաջին (և միակ) անգամ տեքստի 6-րդ տողում օգտագործված է ^{SAL}lu - tu - bi արտահայտությունը, որը կազմված է «^{SAL}lu-tu -» - «կին» արմատից և բայի առաջին դեմքի, եզակի թվի, անցյալ ժամանակի «-bi» վերջավորությունից: Նմանատիպ հոլովում ունեցող վանտոսայան մի խումբ բառերի (օրինակ՝ «a-gu-bi»՝ «անցկացրի, տարա», «a-nia-ás-tu-bi»՝ «այրեցի», «ha-ú-bi»՝ «նվաճեցի», «ka-ru-bi»՝ «հաղթեցի», «ku-tu-be»՝ «ուսղություն վերցրի, հասա», «ši-di-iš-tu-bi»՝ «կառուցեցի, շինեցի», «te-ru-bi»՝ «դրեցի, տվեցի, շնորհեցի», «za-du-bi»՝ «արեցի, կատարեցի», «za-ás-gu-bi»՝ «սպանեցի» և այլն) համադրությունը թույլ է տալիս «^{SAL}lu-tu-bi» արտահայտության համար հավանական համարել «կին դարձրի» այսինքն «ամորձատեցի» իմաստը: Վանտոսայան սեպագիր տեքստերում հանդիպում է այս արտահայտության հոմանիշը՝ «uediadubi», որը կազմված է «uediani»՝ «կին» և «dubi»՝ «արեցի» բառարմատներից (YKH - 128, B1_{15,39}: YKH - 156C₁₄: YKH, էջ 410): Ի դեպ, նման վերծանության կողմնակիցն էր նաև Գ. Ծերեթեյին (Церетейн Г. 1939, տեքստ 21):

Արված մեկնաբանությունները մեզ հնարավորություն են ընձեռում մերժել Գր. Մելիքիշվիլու այն ենթադրությունը, թե իբր քննարկվող տեքստը փորագրող վարպետը «^{SAL}lu-tu»բառի և bi վանկի միջնամասում մոռացել է արձանագրել «pa-ru»՝ «քշել» երկվանկ բայը և, դրանով իսկ խաթարել «pa-ru-bi»՝ «քշեցի» արտահայտությունը (YKH - 160, ծանոթություն 1):

4. Տեքստի 7-րդ տողում արձանագրված «^{KUR}udurietini» երկրանունը Գր. Մելիքիշվիլին ընթերցում է «^{KUR}uduri eti[ն]ni» ձևով, գտնելով, որ փորագրող վարպետի կողմից ti և ni վանկերի միջնամասում սխալմամբ բաց է թողնվել ս սեպանշանը և, որ տեքստում, փաստորեն, խոսվում է Սևանի ավազանի արևմտյան ու հարավային ափամերձ շրջանում տեղակայված ցեղամիությունների համադաշնության՝ Ուդուրի-Էթիունի երկրի մասին, առավել ևս, որ նույն արքայի սեպագիր տարեգրության մեջ (YKH - 155D₄₈) քննարկվող երկրանունը հանդիպում է հենց այնպես՝ «^{KUR}udurietiu» («Ուդուրիէթիունի երկիր»):

Քննարկվող արձանագրության (YKH - 160) համապատասխան հատվածի ընթերցման մի այլ տարբերակ է առաջարկել Գ. Ծերեթեյին: Ըստ նրա «^{KUR}udurietini» անվանումը կարող է բաղկացած լինել «^{KUR}udurie»՝ «Երկիրն Ուդուրիի» և «tini»՝ «անուն» ինքնուրույն հատվածներից և բառացիորեն նշանակի «Երկիրն Ուդուրիի անվան»՝ այսինքն «Ուդուրիի անունը (կրող) երկիրը» (Мещанинов И. 1978, էջ 387):

Արված քննարկումներն ու մեկնաբանությունները թույլ են տալիս Վարդաձորի (Ադամխանի) արձանագրությունը թարգմանել հետևյալ կերպ.

Խալդյան հրամանով
Սարդուրի Արգիշթորդին
ասում է. «Թուլիխուն՝ արքայական քաղաքը
Ծինալիբիի՝ Լուե[րի] ցեղի առաջնորդի,
կռվով գրավեցի: Ծինալիբի

թագավորին ժողովրդի առջև կին դարձրի («ամորձատեցի»):

Հասա մինչև Ուղուրի - Էթի(ու)նի երկիրը (կամ՝ Ուղուրի անվամբ երկիրը):

Արձանագրության մեջ հիշատակվող Ծինալիբի թագավորի Լուերիսի երկիրը, ինչպես նշեցինք վերևում, Սարդուրի 2-րդի սեպագիր տարեգրության մեջ հանդիպում է մ.թ.ա. 753-752 թթ. իրադարձությունների նկարագրության մեջ Լուեխու(ուխի) (УКН — 156 DI + DII₅₋₆), մ.թ.ա. 744 — 741 թթ. իրադարձությունների ժամանակ՝ Լուերունի (УКН — 155D₄₈) և մ.թ.ա. 741-739 թթ. դեպքերի առնչությամբ՝ Լուիպրունի (Լուիբրունի) (УКН — 155F₂₃) ձևերով: Արևելագետների միահամուռ կարծիքով Վարդաձորի արձանագրության մեջ և Սարդուրի II-ի տարեգրության տարբեր հատվածներում հանդիպող այս տեղանունները, միևնույն երկրի կամ ցեղամիության անվանական տարբերակներն են (Ադոնց Ն. 1972, էջ 207: Կարագեոզեան Յ. 1998, էջ 263-265: Церетели Г. 1939, № 21: Капанцян Г. 1941, էջ 11: Пиотровский Б. 1959, էջ 80: УКН, էջ 433: Арутюнян Н. 1970, էջ 264-265: Мещанинов И. 1978, էջ 384-387: Арутюнян Н. 1985, էջ 127, 131-132 և այլն): Նույն երկրանունը Լուերուխի ձևով հիշատակվում է նաև Ռուսա I-ի (մ.թ. ա. 735-714 թթ.) կողմից Սևանա լճի հարավային ափին գտնվող Ծովինար (նախկին՝ Քյուլադրան) գյուղի մոտ թողած արձանագրության մեջ (УКН — 266₄):

Սևանի ավազանում տեղաբաշխված ցեղախմբերի և նրանց համադաշնության՝ Ուղուրի-Էթիունիի վերաբերյալ Վանտոսայի թագավորների արձանագիր տվյալները թույլ են տվել արևելագետներին այդ համադաշնության մեջ մտնող Լուերունի (Լուերիսի-Լուիբրունի-Լուերուխի) ցեղամիությունը (երկիրը) տեղորոշել Սևանա լճի հարավ-արևմտյան անկյունում: Ըստ որում, նրանից արևելք՝ Սևանա լճի հարավային ափի երկայնքով տեղաբաշխված են եղել Քամանի, Արքուքինի և դեպի Արցախ՝ Ուրտեխինի, իսկ հյուսիս՝ Ադախունի և Վելիքուխի երկրները: Դատելով այս տվյալներից Լուերու(խի/նի) երկիրը, ամենայն հավանականությամբ, զբաղեցրել է Արգիճի, Ծակքար և Վարդաձոր գետերի ավազաններն ու վերջիններիս միջնամասը ներառող տարածքը: Այս սահմաններում ներկայումս, հյուսիսից հարավ հաջորդականությամբ տեղաբաշխված են Վարդաձոր (Ադամխան), Ծակքար, Լիճք (Գյուլ), Ներքին Գետաշեն (Ներքին Ադիաման), Վերին Գետաշեն (Վերին Ադիաման), Գեղիովիտ (Վերին Դարանյուղ) և Քարաձի (Մադինա) բնակավայրերը: Ուստի «Ալբերդ» ամրոց-պահակակետն ու քննարկվող քարայր-դամբարանը, ամենայն հավանականությամբ, կառուցվել են իրենց հպատակեցված Լուերու(խի/նի) երկրի տարածքում:

Մեկ անգամ ևս նշենք, որ Գեղիովտի քարայր-դամբարանի, ինչպես նաև «Ալբերդ» ամրոց-պահակակետի Լուերու(խի/նի) երկրի տարածքում կառուցելու հանգամանքը պատահական չէ, ինչը, մեր կարծիքով, հնագիտական և աշխարհագրական մի շարք փաստերին զուգահեռ, անուղղակի կերպով վկայում են նաև քննարկվող երկրի և նրա մայրաքաղաքի անվանումների, ինչպես նաև դրանց տիրակալի անձնանվան ստուգաբանությունները: Այս ուղղությամբ արդեն արված աշխատանքներն ավարտուն և ամբողջական չեն, որի պատճառով էլ նպատակահարմար ենք գտնում քիչ ավելի մանրամասն ներկայացնել քննարկվող խնդրին առնչվող մեր նկատառումները:

Սկսենք Լուերու(խի/նի) երկրի տիրակալ՝ Ծինալիբի(նի)ի անվան ստուգաբանությունից: Դեռևս ժամանակին Ն. Ադոնցն անդրադառնալով վանտոսայան (ուրարտական) Ծինուիարդի (տարբերակ՝ Ծինույարդի) դիցանվան ստուգաբանությանը, վերջինս դիտարկել է որպես «ծինուի-» և «-արդի» (ըստ նրա՝ «արև») բաղադրիչներից կազմված բարդ բառ և թեականորեն առաջարկել համանման վերաբերմունք հանդես բերել նաև Ծինալիբի (Ծինա-լիբի) անձնանվանը (Ադոնց Ն. 1972, էջ 228): Գ.Ջահուկյանի կարծիքով ևս Ծինուիարդի դիցանունը կազմված է «Ծինուի» (հայերեն՝ «ծին, զարմ, սերմ,

սերունդ» իմաստով, վաղագույն տարբերակը՝ «ծինո») և «-արդի» (ըստ Գ. Ջահուկյանի հավանաբար «աստված») բաղադրիչներից (Ջահուկյան Գ. 1987, էջ 444):

Շարունակելով Ն.Ադունցի ենթադրությունը, մենք նպատակ ունենք հիմնավորել Ծինալիբի(նի) անվան «ծինա-» և «-լիբի(նի)» բաղադրիչներից կազմված լինելու վարկածը: Նախ նշենք, որ ինչպես Ծինուլիարդի դիցանունը, այնպես էլ Ծինալիբի(նի) անձնանունը սոսկ վանտոսայան տեքստերում «ծինա-», «ծինուլի-» բաղադրիչներով հանդիպող եզակի դրսևորումներ չեն: Որպես բառարմատային համանման բարդ գոյացություններ, թերևս, վերջիններիս խմբին են դասվում Իգանի երկրի տիրակալ Դիուծինիի (Diasini) անձնանունը, ինչպես նաև վանտոսայան արձանագրություններում հիշատակվող Տուարածինի երկրի (^{KUR}Tuarasini) և ասսուրական սեպագիր սկզբնաղբյուրներում հանդիպող Արմարիլի երկրի Ծինունակ և Ծինիշպալա բաղադրիչների անվանումները (УКН—155С₅₁: Арутюнян Н.: 1985, էջ 16, 38, 40, 59, 196, 233, 235, 238, 239): Այս շարքն առավել ներկայացուցչական կլինի, եթե վերջիններիս ավելացնենք նաև Սանգիրուսու երկրի (Ուրմիա լճից հյուսիս) Շադիշծինա, Կիծուվատնա երկրի տարածքում՝ Խեթական պետության սահմանի մոտ տեղաբաշխված Ծինծիլուվա, ինչպես նաև բուն Խեթական տերության մաս կազմող Պարպածինա, Ծինիբնուվա և Ծինխուրուս բաղադրիչների անվանումները (Хачатрян В. 1971, էջ 91: Ардзихба В. 1982, էջ 32-33, 75: Арутюнян Н. 1985, էջ 238):*

Վերը բերված բոլոր հատուկ անուններում իսկապես աչք են զարնում «ծին-», «ծինու-», «ծինա-» և «-ծինի-» բաղադրիչները, որոնք, ինչպես դիպուկ նկատել է պրոֆ. Գ. Ջահուկյանը, իմաստով իրոք կարող են առնչվել հնդեվրոպական «g'en-»՝ «ծին, զարմ, սերունդ» բառարմատին: Եթե առաջարկված ենթադրությունը ճիշտ է, ապա հետևում է, որ D¹iasini անձնանունը պետք է որ նշանակած լինի «դիվածին, աստվածածին, դյուցազն, դյուցընկեց» կամ «լուսածին, շողածին», քանի որ նրա «diu-» առաջին բաղադրիչի մեջ ևս նշմարելի է հնդեվրոպական «*dei-» (1. «շողալ, օր, տի, լոյս», 2. «աստված, դի» իմաստներով) բառարմատի գոյությունը (Ջահուկյան Գ. 1987, էջ 84): Նույն տրամաբանությամբ ^{KUR}Tuarasini («Երկիր Տուարածինի») անվանումն իր «tuara-» (համապատասխանում է հնդեվրոպական «tur» և հայերեն «տուար > տավար» բառարմատներին) բաղադրիչի շնորհիվ պետք է որ ստուգաբանվի «Տավար (տուր, ցուլ) ծնող երկիր», այսինքն, ըստ էության, համահունչ է Մեծ Հայքի Տուրուբերան աշխարհի (բառացիորեն՝ «Տուր (տավար) բերող-ծնող երկրամաս») և Վասպուրական աշխարհի Առբերանի գավառի (բառացիորեն՝ «Առ-արու (նակ՝ ցուլ, տավար) բերող-ծնող տարածք») անվանումներին: Ըստ երևույթին նույն սկզբունքով են մեկնաբանվում նաև ասսուրական տեքստերում հանդիպող «Ծինունակ» (թերևս «ծին» և «ունակ, կարող» բառարմատներից) և «Ծինիշպալա («ծին» և «իշպալա»՝ գուցե «ասպ, ձի» բառարմատներից) տեղանունները:

* Այս համատեքստում ավելորդ չէ հիշատակել խեթական տարբեր ծիսակատարություններում հանդես եկող «ծինթուխի» կարգավիճակ ունեցող աղջիկների, ինչպես նաև արարողակարգերի ժամանակ կիրառվող «ծինար» («ծինիր») և «խանծինարա» առարկաների անվանումները (Ардзихба В. 1982, էջ 27, 71, 72, 75, 113, 129-132, 134, 202, 209):

** Այս առումով տե՛ս Գր. Ղափանցյանի և Ս. Հարությունյանի հրապարակումները (Հարությունյան Ս. 2000, էջ 95: Капанцян Г. 1956, էջ 222-223):

*** «Ծին-» բաղադրիչով տեղանունները բազմաթիվ են նաև պատմական Հայաստանի գավառներում: Մասնավորապես, Ծնառիճ գյուղ (նաև՝ Ծնառի վանք) գոյություն ունեի Բարձր Հայքի Դարանաղյաց գավառում, Ծնավոր գյուղ՝ Էրզրումի նահանգի Թորթումի գավառակում, Թորթում գետի ափին, Ծնավտկոս (Ծնտոկոյս) գյուղ՝ Այրարատ աշխարհի Գաբրեղյան գավառում, Ծնի անվամբ գյուղ՝ Վանի նահանգի

Այս համատեքստում, մեր կարծիքով, հնարավոր է մեկնաբանել նաև Լուերու- (խի/նի) երկրի թագավոր Ծինալիբի(նի)ի անձնանունը: Ինչպես նշեցինք վերևում, մենք համամիտ ենք Ծինալիբի(նի) անձնանվան՝ Ն. Ադունցի կողմից արված, «Ծինա-» և «-լիբի(նի)» մասնատմանը: Ըստ որում, եթե «ծինա-» բաղադրիչը, այստեղ ևս, ըստ ամենայնի, կրում է «ծին, զարմ, սերունդ, ազգ» իմաստն, ապա «-լիբի(նի)» բաղադրիչի համար, մեր կարծիքով, առավել համադրելի են հայերենում հանդիպող «լիբս» կամ «լիփս» և «լիբանոտոս» կամ «լիանոտոս» բառարմատները, որ բառացիորեն նշանակում են «հարավ-արևմտյան քամի»: Հր. Աճառյանի կարծիքով վերոհիշյալ բառերը կարող են փոխառնված լինել հունարեն «λιφ» և լատիներեն «libis»՝ «հարավ-արևմտյան քամի», ինչպես նաև եբրայերեն «lebānōn» «սպիտակ» (ավելի ուշ նաև՝ «խնկաբույր ծառ, կնդրուկ») բառարմատներից (Աճառյան Հ. 1973, էջ 280, 287): Թերևս ավելի հավանական է, որ «-լիբի(նի)» բաղադրիչն անմիջական կապ ունենա հնդեվրոպական «*alb^[1]o»՝ «սպիտակ, լուսավոր» արմատի հետ, այնպես ինչպես խեթերեն «alpa-» «ամպ», հունարեն «αλωφός»՝ «մաշկի վրա սպիտակ նշան, հետք», լատիներեն «albus»՝ «սպիտակ, ճերմակ», ումբրերեն «alfu»՝ «սպիտակ, ճերմակ», ռուսերեն «олово»՝ «անագ (բառացիորեն՝ սպիտակ, փայլուն մետաղ)» և հնդեվրոպական այլ լեզուներում հանդիպող բառերը (Топоров В. 1975, էջ 81: Гамкрелидзе Т., Иванов В. 1984, էջ 783): Եթե բերված զուգահեռները համապատասխանում են իրականությանը, ապա Լուերու(խի/նի) երկրի տիրակալի անվան երկրորդ բաղադրիչը պետք է որ նշանակած լինի «սպիտակ, ճերմակ» կամ «քամի, հողմ»: Այսինքն՝ «Ծինալիբի(նի)» անձնանունը հնարավոր է «Ճերմակածին, Լուսածին» կամ էլ «Հողմածին, Փոթորկածին, Քամուց ծնված» իմաստներն արտահայտած լինի:

Այս մեկնաբանությունն ուշադրության արժանի մեկ այլ եզրահանգման է բերում: Բանն այն է, որ Մերձավոր Արևելքի մի շարք պետություններում հնամենի սովորույթ կար, ըստ որի թագավորների, թագաժառանգների և արքայազների մի զգալի մասի անձնանունները կամ անմիջապես կրկնում էին հողմի և տարերքի աստծո անվանումը, կամ էլ իրենց մեջ ներառում էին այնպիսի բառարմատներ, որոնք ուղղակի նշանակում էին քամի, հողմ, փոթորիկ: Այս առումով մերձավորարևելյան Բել (Բալու, Բաալ, Վաալ) աստծո (հողմի-տարերքի աստված) անունը հանդիպում է Ասորեստանի (Բելու, Բելուբանի, Աշշուր-Բել-Նիշեշու, Աշշուր-Բել-կալա), Բաբելոնի թագավորության (Մարդուկ-Բել-գերի, Բել-իբնի) և Տյուրոսի թագավորության (Բաալ) արքայանուններում (Бижер — ман Э. 1976, էջ 184-188: Шифман И. 1987, էջ 157, 221): Հողմի և տարերքի արքայական աստված Ադադի (Ադդու) անվանումը մեկ հազարամյակից ավել (մ.թ.ա. XIX-VIII դդ.) ժամանակահատվածում 13 անգամ կրկնվում է ասսուրական արքայացուցակներում. այդ թվում 5 անգամ՝ Շամշի-Ադադ, 2 անգամ՝ Շարմա-Ադադ, 3 անգամ՝ Ադադ-Ներարի, 2 անգամ՝ Էրիբա-Ադադ և 1 անգամ՝ Ադադ-Շալուլու համադրությանը (Бижерман Э. 1976, էջ 187-188): Նույն աստծո անունը Նուր-Ադադ, Ծիլի-Ադադ, Ադադ-շում-իդդին, Ադադ-շում-ուծուր, Ադադ-ափլա-իդդին անձնանվանական տարբերակներով վկայված է նաև Բաբելոնի թագավորության մ.թ.ա. XIX-XI դարերի արքայացուցակներում (Бижерман Э. 1976, էջ 182-184): Ըստ որում, այս անվանումների հետ միասին, հատկապես Կասսիտական հարստության շրջանում (մ.թ.ա. 1742-1155 թթ.), Բաբելոնում հանդիպում են նաև հնդեվրոպական Բորեաս աստծո (դարձյալ Հողմի-տարերքի աստված) անվանումից ածանցված արքայանուններ

Շատախի գավառակում, Ծնիկ (Ծնկագեղ) անվամբ գյուղ Խարբերդի մահանգի Ակնի գավառակում և այլն (ՀՀՇՏԲ, 1988, էջ 858):

(Բուրնա-Բուրաշ կամ Բուրնա-Բուրարիաշ, Ուլամ-Բուրաշ կամ Ուլամ-Բուրարիաշ) (Бихерман Э. 1976, էջ 183): Հանգամանք, որ առանձին և խորն ուսումնասիրության խնդիր է: Ավելացնենք նաև, որ Կասսիտական հարստության վերջում և հատկապես Իսսինի II հարստությունից (մ.թ.ա. 1150-1027թթ.) սկսած ընդհուպ մինչև Նորբարելոնյան թագավորության վախճանը (մ.թ.ա. 626-539), այս տերության արքայանուններում մոտ երկու տասնյակ անգամ, տարբեր համադրումներով, սկսվում են գործածվել հողմի և փոթորկի հետ առնչվող մեկ այլ աստծո՝ Մարդուկի անվանումը (Մարդուկ-ափլա-իդդին, Մարդուկ-կաբիտ-ախխետշու, Իտտի-Մարդուկ-բալատի, Մարդուկ-նադին-ախխետ, Մարդուկ-շապիք-գերի, Մարդուկ-ախխետ-էրիբա, Մարդուկ-գաքիր-շունի, Մարդուկ-բալասու-իքքի, Մարդուկ-ապլա-ուծուր, Էրիբա-Մարդուկ, Մուշեգիր-Մարդուկ, Ամել-Մարդուկ, Լաբաշի-Մարդուկ և այլն) (Бихерман Э. 1976, էջ 183-185):

Մերձավոր Արևելքի մ.թ.ա. II-I հազարամյակների մի շարք տերություններում լայն տարածում ունեին խեթա-խուտիական Թեշուր աստծո (դարձյալ Հողմի-Տարերքի աստված) անվանումից ածանցված արքայանունները: Մասնավորապես խեթական թագավոր Մուվաթալի (մ.թ.ա. XIV-XIII դարերի սահմանագիծ) որդին կրում էր Ուրխի-Թեշուր անունը (Генри О. 1987, էջ 27, 35, 44, 47, 60 և այլն):

Այս առումով տարբերակներն ավելի մեծաթիվ էին Արրապիսայի արքայանուններում (Շիլվա-Թեշուր, Կիպի-Թեշուր, Իթխի-Թեշուր, Խիշմի-Թեշուր, Մուշ-Թեշուր և այլն) (Вильхельм Г. 1992, էջ 84-85, 89):

Վերոհիշյալ խեթա-խուտիական դիցանունն իր տարբերակներն ուներ նաև Հայկական լեռնաշխարհի հարավում տեղաբաշխված Շուբրիայի արքայանուններում: Վերջինիս թագավորը կոչվում էր Նիք-Թեշուր, եղբայրը՝ Խու-Թեշուր (հին ընթերցումը՝ Բագ-Թեշուր), արքայազները՝ Շերփի-Թեշուր և Լիզի-Թեշուր (Саркисян А. 1989, էջ 28—29, 61—62): Զննարկվող խնդրի շրջանակներում, առաջին հայացքից այն տպավորությունն է ստացվում, որ Մերձավոր Արևելքի վերոհիշյալ տերություններից կարծես թե առանձնանում էր Վանտոսայի (Ուրարտու) թագավորությունը: Վերջինիս դիցարանում թեև կար խեթա-խուտիական Թեշուրին և՛ անվանապես, և՛ ֆունկցիայի առումով համարժեք Թեյշերա աստված (ի պատիվ որի անվանակոչվում էին նույնիսկ քաղաքներ և ամրոցներ), սակայն վանտոսայան արքաների անձնանվանական համակարգում, վերջինս որպես անվանակերտ բաղադրիչ չէր կիրառվում: Թերևս պատճառն այն էր, որ «հողմ, քամի, փոթորիկ» հասկացությունները անուղղակի կերպով ամփոփվում և ներկայացվում էին վանտոսայան մեկ այլ արքայանվան մեջ: Խոսքը վերաբերում է «Արզիշթի» (տարբերակներ՝ «Արզիշտի, Արզիստի, Արզիսթի, Արզիշթե, Արզիշտե, Արզիսթե») անձնանվանը: Այն կրում էին Վանտոսայի թագավորության գահին բազմած երկու արքաներ՝ Արզիշթի I-ը (մ.թ.ա. 786-764 թթ.) և Արզիշթի II-ը (մ.թ.ա. 713-685 թթ.): Այս անձնանունը վանտոսայան սեպագիր տեքստերում հանդիպում է «Ar-gi-iš-ti», «Ar-giš-ti», «Ar-giš-te» տարբերակներով (УКН, էջ 418-419): Վաղուց արդեն արևելագետների մեջ շրջում է այն տեսակետը, որ «Արզիշթի» անվան հիմնամասը «'argi-» կամ «'argiš-» բաղադրիչը կարող է լինել: Սրան ամենից ավելի համապատասխանում են հնդեվրոպական «*arg-» կամ «*ar(e)g-»՝ «սպիտակ, փայլուն», կոկորդայինների հաշվառմամբ «*Hark'-»՝ «սպիտակ, փայլուն, արծաթ» և թերևս «(a)rg^{h1}a-»՝ «արժեք, զին, հարգ» (հմմտ. հայերեն «արկաթ»>երկաթ», «արծաթ», «արծաթագին», «յարգեն», «յարգուն», «անարգ» բառերի հետ) բառարմատները (Աճառյան Հ. 1971, էջ 301-302: Ջահուկյան Գ. 1987, էջ 56-57: Պետրոսյան Ա. 1997, էջ 12-15: Гамкрелидзе Т., Иванов В. 1984, էջ 217, 229, 713, 919, 925): Այսինքն՝ Argisti անձնանունը, ըստ վերը

բերված զուգահեռների ստուգաբանվում է «սպիտակ, փայլուն» իմաստով: Այս համատեքստում ուշագրավ է ¹Argisti անվան մի այլ զուգահեռ ևս: Բանն այն է, որ «*arg'-» հնդեվրոպական արմատից հայերենում ունենք նաև «արգեստես»՝ «հյուսիս-արևմտյան քամի» և «արգիտես»՝ «արագ անցնող կայծակ» բառերը: Ըստ Հ. Աճառյանի, դրանցից առաջինը կապված է հունարեն «αργεστος»՝ «արևելյան կամ հյուսիս-արևմտյան քամի», իսկ երկրորդը՝ «αργητεζ»՝ «փայլող, փայլատակող» բառազոյացությունների հետ: Սրանք երկուսն էլ, մեծամուն լեզվաբանի կարծիքով ածանցված են «*arg'-» հնդեվրոպական բառարմատից և, ըստ էության, խորհրդանշում են մի գործողություն կամ երևույթ, որի ընթացքում քամին ու հողմը կայծակների օգնությամբ քշում են ամպերն ու բացում լուսափայլ երկինքը (Աճառյան Հ. 1971, էջ 305): Միակ ավելացումն այն է, որ հայերենի և հունարենի վերոհիշյալ նույնիմաստ բառերը, հանձին վանտոսայան «¹argisti»-ի, թերևս ունեն դարձյալ հնդեվրոպական «*arg'-» կամ «*ar(e)g'-» արմատից սերող, իրենից առավել վաղ հոմանիշը:

Շարադրանքից հետևում է, որ «Արգիշթի» անձնանվան հիմքում ընկած «argi-» կամ «argis-» բաղադրիչը կարող էր ունենալ 1. «սպիտակ, փայլուն» և 2. «քամի, հողմ» իմաստները, որոնք միաժամանակ ներառվելով մեկ ամբողջության (տվյալ դեպքում հատուկ անվան) մեջ, ամենայն հավանականությամբ խորհրդանշել են վերջինիս կրողին՝ թագավորին անցնող, վանտոսացիների Հողմի-Տարերքի և Արևի աստվածների (Թեյշեբա+Շիվինի) զուգորդված ֆունկցիան: Նույնպիսի իմաստային ծանրաբեռնվածություն աստուրական արքայացուցակներում կրում է Շամշի-Ադադ (Արևի աստված+Հողմի-Տարերքի աստված) անձնանունը:

Ահա այս համատեքստում առավել քան խոսուն է Լուերու(խի/նի) երկրի թագավոր Ծինալիբի(նի)ի անվան «Ծինա-»՝ «ծին, ծնունդ» և «-լիբի(նի)»՝ 1. «սպիտակ, փայլուն, լուսավոր», 2. «քամի, հողմ» բաղադրիչների ստուգաբանությունը: Ամբողջապես քրննարկվող անձնանունը հավանաբար ընկալվել է «(Արևի) լույսից և հողմից ծնված» իմաստով, ինչը միանգամայն համարժեք է աստուրական «Շամշի-Ադադ» և վանտոսայան «Արգիշթի» արքայանուններին:

Եթե արված եզրահանգումները մոտ են իրականությանը, ապա թեականորեն կարելի է ենթադրել նաև, որ Ծինալիբի(նի) արքայանվան մեջ, «-լիբի(նի)» բաղադրիչի տեսքով առկա է ոչ միայն «հողմ, քամի, փոթորիկ» իմաստավորող բառարմատը, այլ թերևս հենց Լուերու(խի/նի) երկրի (և միգուցե ոչ միայն նրա) Հողմի-Տարերքի աստծո անունը՝ Լիբի (կամ Լիբինի)*: Գուցե հենց այս ենթադրվող դիցանվան արձագանքներն են կրում Հայկական լեռնաշխարհի մի շարք շրջաններում հանդիպող տեղանունները. այդ թվում Լիբի (Լիբ) անվամբ գյուղը Կարսի մարզի Օլթիի շրջանում, Լիբանոս գյուղը Էրզրումի նահանգի Բաբերդ գավառակում՝ Ճորոխ գետի վերին հոսանքում, Լիվանա (Լիվանե, Լիվանիա) քաղաքը Բաթումի մարզում, Լիվանա անվամբ դաշտը Ճորոխի ավազանում, Լիվանա գավառը Ախլախայի փաշայությունում, Լիվան գյուղը Բիթլիսի նահանգի Մդերդ գավառում և այլն (ՀՀՇՏԲ, 1988, էջ 584, 591):

Ոչ պակաս հետաքրքրական է նաև Լուերու(խի/նի) երկրի մայրաքաղաք Թուլիխուի (տարբերակ՝ Տուլիխու) անվանական ստուգաբանությունը: Մեր կարծիքով այս քաղաք-

*Այս առումով, համեմատության համար կարելի է բերել դարձյալ վանտոսայան արձանագրություններում հիշատակվող Պուլուադի երկրի (Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմտյան հատվածում) ^{UR1}Li-ib/ip-li-u-wa բնակավայրի անվանումը, որում հնարավոր է «Li-ib/ip-»-ը ներկայացնում է վերոհիշյալ Հողմի-Տարերքի աստծո անունը, «-li-»-ն՝ հոգնակիակերտ ածանց է, իսկ «-ու»-ն՝ երկրակերտ վերջածանց: Ուստի ^{URU}Lib/pluա բառացի կարող է նշանակել «Քաղաք (ուր) բնակվում են հողմերը», կամ ավելի ստույգ՝ «Հողմաշատ քաղաք»:

անունը համադրելի է հայերեն արմատական բառարանում առկա և, ըստ Հր. Աճառյանի հնդեվրոպական «stol-» արմատից ծագող «տող», «տիլ», «տղիղ», «տղխ»՝ «տոլ, տիլ, տիղմ, ցեխ» (Աճառյան Հր. 1979, էջ 414, 418), ինչպես նաև «ղեղեխ»՝ «քամուց, ալեկոծությունից պղտորված, ապականված ջուր» (Աճառյան Հր. 1971, էջ 650-651) և «տաղախ»՝ «տիղմ, ցեխ» (Ջահուկյան Գ. 1987, էջ 591, 596) բառարմատներին: Եթե առաջադրված հիմնավորումները մոտ են իրականությանը, ապա պետք է ենթադրել, որ Լուերու(խի/նի) երկրի մայրաքաղաքն իր մասն իմաստային մեկնաբանություն ունեցող անվանումը պետք է որ ստացած լինի Սևանա լճի առավելապես հատվածում՝ քամոտ, տղմոտ և ալեծուփ մի տեղ կառուցված լինելու պատճառով: Այն հանգամանքը, որ Թուլիխու-Տուլիխուն իմաստաբանորեն կարող էր կապված լինել ջրի, տիղմի ու ճահճուտի հետ անուղղակի կերպով կարծես թե վկայում են նաև հայերեն գրավոր սկզբնաղբյուրները: Վերջիններումս Թուլիխու-Տուլիխուի տեղանվանական զուգահեռները կամ գետեր են, կամ էլ բնակավայրեր, որ անմիջականորեն կառուցված են ծովեզրին կամ գետափին (այսինքն՝ երկու դեպքում էլ այս կամ այն չափով առնչվում են ջրի և տիղմի հետ): Այսպես. Թուլխ անվամբ գետ և վերջինիս մոտ գտնվող Թուլխ անվամբ գյուղ հայտնի էր Բիթլիսի նահանգի Բիթլիս գավառում՝ Վանա լճի հարավ-արևմտյան ափին (ՀՀՇՏԲ 1988, էջ 491): Դելեք անվամբ գյուղ գտնվում էր Փոքր Հայքում, Գյումուշխանեի գավառում, Սև ծովը թավալող վտակներից մեկի ափին (ՀՀՇՏԲ 1988, էջ 73): Խարբերող լճի շրջակայքում տեղորոշվող Տլուք գավառն ու նրանում գտնվող Ծով կամ Ծովք կաթողիկոսական բերդն է հիշատակում Մատթեոս Ուռհայեցին, ըստ որում, ուղղակիորեն կարծես հուշելով նաև ջրի ու ճահճուտների հետ վերջիններիս կապը (Մատթեոս Ուռհայեցի 1973, էջ 143, 189, 239, 249, 292, 346, ծանոթություն 56): Հավանաբար այս գավառի հետ ինչ-որ առնչություն ունի նաև հայկական պատմական սկզբնաղբյուրներում Կիլիկիայի և Սիրիայի սահմանագծին հիշատակվող Դուլիսե (տարբերակներ՝ Դելուկ, Դելուք, Դուլիքե, Տլուք) բնակավայրը (ՀՀՇՏԲ 1988, էջ 132): Թվարկված տեղանունների շարքը, թերևս, կարող են դասվել նաև Երևանի արվարձանում հիշատակվող Տուք տեղամասի և Սյունիքում գտնվող Տուրքս բնակավայրի անվանումները: Պատկերն առավել ամբողջական կլինի, եթե վերոհիշյալ տեղանուններին ավելացնենք նաև Դիարբեքիի նահանգի Արդանա-մադենի գավառում հանդիպող Թլխըձոր գյուղի և Դիարբեքիի քաղաքի մոտ գտնվող Թլխաս գյուղի, Չորրորդ Հայքում վկայված Թլխե (տարբերակներ՝ Թլխում, Թլխուտ՝ հավանաբար «ճահճոտ») բնակավայրի, Էրզրումի նահանգի Երզնկայի գավառով հոսող Թլխասջուր գետի և նրա ափին գտնվող Թլխաս գյուղի և Կիլիկիայում՝ Այնթապ-Մարաշ ճանապարհի վրա տեղաբաշխված Թլխում իջևանի անունները (ՀՀՇՏԲ 1988, էջ 455-456): Այն հանգամանքը, որ Թուլիխու-Տուլիխուի անվանական զուգահեռները միայն հայկական տեղանուններում հանդիպող պատահական զուգահեռություններ չեն, այլ թերևս հնդեվրոպական հնագույն հիմք և որոշակի իմաստ ունեցող «stol-» բառարմատի կոնկրետ դրսևորումներ, կարելի է հիմնավորել Հոմերոսի, Մովսես Խորենացու և Անանիա Շիրակացու փաստացի վկայություններով: Հոմերոսն իր «Իլիականում» հիշատակում է Իթակե կղզուց ոչ հեռու գտնվող Դուլիքիոն անունով (այսպես է կոչվել, հավանաբար, տղմոտ ափ ունենալու պատճառով) մի կղզի (Հոմերոս 1987, էջ 484), որի տեղադրությունն առ այսօր կոնկրետացված չէ: Ավելի ստույգ են Մովսես Խորենացին, Անանիա Շիրակացին և Հովհաննես Դրասխանակերտցին: Մի Խորենացին, ներկայացնելով Պասպ թագավորից հետո Հայոց աշխարհում բյուզանդացիների կողմից գահ բարձրացված Վարազդատ Արշակունու ժամանակաշրջանը, նշում է, որ անհնազանդության պատճառով նույն բյուզանդացիների կողմից վեր-

ջինս արքայությունն Երվանդունի Թուրխ* կողմն (Մովսես Խորենացի 1968, էջ 277-278): Նույն փաստերը կրկնում է նաև Հովհաննես Գրասխանակերտցին (Հովհաննես Գրասխանակերտցի 1996, էջ 54-55): Օվկիանոսում գտնվող Թուրխ կողմն կարծես թե Բրիտանական կղզիների մերձակայքում է տեղորոշում վաղ միջնադարի հայ մեծամունդ աշխարհագրագետը (Անանիա Շիրակացի 1979, էջ 258, 266, 270): Այս համատեքստում հարկ է հիշատակել նաև Էզեյան ծովի Ռոդոս կղզուն և բնակիչներին Ստրաբոնի կողմից տրվող «Տելխինիդա» և «Տելխիններ» անվանումները, որոնք, թերևս, նույնպես կարող էին ձևավորված լինել տեղանքի (տիղմ, ջուր, ալեկոծություն) առանձնահատկություններից (Стpабоп 1964, էջ 443, 449, 611, 612, 924): Չի բացառվում, որ նախապես նման բովանդակություն ամփոփված լինի նաև Տուլիսար (գտնվում է Տաջիկստանում, Չիլուչոչաշմա գետակի ավազանում) կոչվող վայրի և հայտնի հնագիտական հուշարձանի անվան հիմքում (Мандельштам А. 1968, էջ 6): Թվարկված բոլոր տեղանուններն էլ, ըստ էության, գտնվում են հնդեվրոպական ցեղերի տարածման աշխարհագրական սահմաններում և, հնարավոր է, որ իսկապես վերջիններիս նախալեզվին պատկանող մեկ ընդհանուր բառարմատից սկզբնավորված լինեն:

Բերված տվյալներն ու մեկնաբանությունները մեզ թույլ են տալիս չհամաձայնվել արևելագետ Հ. Կարազյոզյանի այն կարծիքին, ըստ որի Թուրխուն տեղանունը կազմված է «թուլ-» (իմաստն անհայտ) և հյուսիսկովկասյան (դադստանյան) «-իխու» «գետ» բաղադրիչներից: Վերջինս իբր վկայում է Հայկական լեռնաշխարհում (մասնավորապես Սևան և Վան լճերի ավազաններում) հյուսիսկովկասյան եկվոր ցեղային միավորումների առկայությունը: Բնակչություն, որն, արևելագետի կարծիքով, տեղի հոծ հնդեվրոպական զանգվածների մեջ հարատևելու հնարավորություն չի ունեցել (Կարազեոզեան Յ. 1998, էջ 227-228):

Այս ենթադրությունն առավել քան անընդունելի է, քանի որ Թուրխուն անհնար է բաժանել «թուլ-» և «-իխու» բաղադրիչների հենց միայն այն պարզ պատճառով, որ կազմված է Թ-ի-ս երեք սեպանշաններից: Սրանցից յուրաքանչյուրը մեկ ամբողջություն կազմող ինքնուրույն վանկ է և կարող է խմբավորվել «Թ-ի-ս»՝ «Թու-իխու» կամ «Թու-իս»՝ «Թուլ-իխու», բայց ոչ երբեք «Թու-իս»՝ «Թուլ-իխու» ձևով, քանի որ այդ դեպքում ստիպված կլինենք կամայականորեն կիսել մեկ ամբողջություն կազմող «li»- ^{ԳՎ} վանկը, ինչը՝ նախ սեպագրության հանրահայտ օրենքների խախտում է, բացի այդ նույնիսկ նման մոտեցման դեպքում անզամ չի վերածվի «l» և «i» առանձին հնչյունների, այլ նայած երկատման ձևից, առաջ կբերի նոր վանկեր (օրինակ ^{ԳՎ} -la, ^{ԳՎ} -še,

^{ԳՎ} -ma և այլն), որոնք ոչ մի կապ չունեն Թուրխուն քաղաքանվան, առավել ևս Թուրխուն արհեստական և կամայական արմատաբաժանման հետ:

Գեղհովտի վանտոսայան քարայր-դամբարանի և Ալբերդ ամրոց-պահակակետի Լուերու(խի/նի) երկրի տարածքում կառուցված լինելու հանգամանքը հիմնավորելու գործում, մեր կարծիքով, կարևոր դեր ունի նաև վերոհիշյալ երկրանվան ստուգաբանությունը: Այս առումով ուշադրության է արժանի Լուերու(խի/նի) երկրանվան «Լուերու-» (տարբերակ՝ «Լուերի-») հիմնամասի համադրությունը հայերենի արմատական բառարանում պահպանված և հազվադեպ կիրառվող «լարա» (հանդիպում է նաև «լոռայ», «լոռա» ձևերով) «բնակավայր, վանք» իմաստով բառարմատին (Աճառյան Հ. 1973, էջ 269): Ավելորդ չէ հիշատակել նաև էտրուսկյան առասպելաբանության մեջ նախնյաց հոգիների տեր հանդիսացող Լարենտա (Լարունդա) աստծո և լարերի (դեպի անդրաշխարհ գնացող հոգիների պահապան և ուղեկից դիցեր), կելտական

* Կիրառված է հավանաբար հոգնակի թվի սեռականով, ուղղականը կլինի՝ Թուրխք, որն էլ, թերևս, ծագել է նախնական Թուրխիս ձևից:

աստվածային նահապետ Լլիրի (Լեր, Լէյր) ու հռոմեական Լար աստվածության (ընտանեկան օջախի պահապան դից) անվանումները, որոնք հնարավոր է անվանականից զատ նաև իմաստային ծանրաբեռնվածության և գործելակերպի առումով մոտ են քննարկվող նյութին (Словарь мифов 1999, էջ 174, 179: Наговицын А. 2000, էջ 368-370, 382-388, 399-400, 486): Ըստ վաստակաշատ լեզվաբանի, այն ծագում է հին հունարեն «λαυρα»՝ «փողոց, նեղ ճանապարհ» բառից, որը միջին հունարենում նաև «վանախցերի շարք» իմաստն է ձեռք բերել: Այս բառարմատին համադրելի են անգլոսաքսոնական «lar», հին գերմաներեն «gilāri», իռլանդերեն «larach» (բոլոր լեզուներով էլ «բնակություն, բնակավայր» իմաստով) բառերը (Աճառյան Հ. 1973, էջ 269): Բացառված չէ, որ վանտոսայան (ուրարտական) սեպագրերում հանդիպող «lueru-» (տարբերակ՝ «lueri-») բառարմատը, հին հունարենում հանդիպող «λαυρα»՝ «փողոց, նեղ ճանապարհ, արահետ, շառավիղ» բառի, Հայկական լեռնաշխարհում (մասնավորապես Սևանի ավազանում) կիրառված՝ հնդեվրոպական ծագում ունեցող առավել հին նույնիմաստ դրսևորումը լինի: Այս ենթադրության համար միգրացիոն անուղղակի հիմնավորում կարող է ծառայել հայերենի արմատական բառարանում «աղուրայ», «աղուրայնոյ», «աղոր» տարբերակներով պահպանված և «շառավիղ, սերունդ» իմաստն արտահայտող բառը (Աճառյան Հ. 1971, էջ 135), որը թերևս հին «lueru-» արմատի յուրօրինակ դրսևորումն է հայերենում: Որպես հնդեվրոպական նախալեզվի բառարմատ, չի բացառվում, որ այն պահպանված լինի նաև գալլերի երկրում (Ժամանակակից Ֆրանսիայի տարածքում) գտնվող Լուարա և բասկերի (այրում են Ժամանակակից Իսպանիայի հյուսիսում) ավանդազրույցներում հանդիպող Լառաուն (Բասկյան ավանդազրույցներ, 1996, էջ 15) գետերի անվանումներում: Առավել ևս հավանական է, որ նույն արմատից ծագած լինի նաև Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում՝ Ճորոխ գետի ավազանում, Շավշեթ գետի Արդանուճ վտակի մեջ թափվող Լոռի գետակի անունը (ՀՀՇՏԲ 1988, էջ 599):

Ուստի վանտոսայան արձանագրություններում հանդիպող ^{KUR} Lueru(hi)ni երկրանունը տեղաբնիկների լեզվով բառացիորեն պետք է որ նշանակած լինի գետի (գետերի) երկայնքով՝ ինչ-որ կարևոր «ճանապարհի շրջանում տեղաբաշխված երկիր» կամ ինչ-որ կարևոր «ճանապարհի մերձակայքում բնակվող ցեղամիություն», իսկ ավելի կարճ՝ «ճանապարհի երկիր»:

Եթե Լուերու(խի/նի) երկրի և նրա Թուլիխու մայրաքաղաքի տեղանվանական, ինչպես նաև տիրակալ Ծինալիբի(նի)ի անձնանվանական ստուգաբանությունները հավաստի են, ապա վերջիններիս հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ տվյալ դեպքում գործ ունենք Սևանի ավազանի հարավ-արևմտյան անկյունում տեղաբաշխված և, թերևս, հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանող ինչ-որ լեզվով խոսող ցեղամիության հետ: Ըստ որում, եթե վերջինիս տիրակալ Ծինալիբի(նի)ի անձնանվան մեկնությունը հնարավորություն է ընձեռում կցկտուր տեղեկություններ քաղել խնդրո առարկա երկրի կրոնի, տոնա-ծիսական պատկերացումների ու սովորույթների մասին, ապա տեղանվանական ստուգաբանություններն անմիջականորեն վկայում են աշխարհագրական միջավայրից դրանց սերված լինելը և տեղանունների ենթադրվող բովանդակության մեջ կողավորված ձևով ներկայացնում են այն կոնկրետ տարածքը, որն իր ռելիեֆի առանձնահատկությունների, բնակլիմայական պայմանների և առևտրա-տնտեսական համակարգում ունեցած կարևոր դերի շնորհիվ պատճառ է դարձել Լուերու(խի/նի) երկրանվան ու Թուլիխու քաղաքանվան ձևավորմանը:

Հատկապես վերջին մեկնաբանությունները հույժ կարևոր են և հատկանշական, քանի որ Լուերու(խի/նի) երկրի և նրա Թուլիխու մայրաքաղաքի անվանումներում, մեր կարծիքով, կողավորված տեղեկատվությունն այսօր էլ միանգամայն համապատաս-

խան է Սևանա լճի հարավ-արևմտյան անկյունում՝ Վարդաձոր, Ծակքար, Ներքին Գետաշեն, Մարտունի, Գեղիովիտ, Վերին Գետաշեն և Քարաձի բնակավայրերի միջնամասն ընդգրկող տարածքի բնակլիմայական պայմաններին և ռելիեֆին:

Բանն այն է, որ Վարդաձոր, Ծակքար, Լիճք, Ներքին Գետաշեն և Մարտունի բնակավայրերի մոտ ընկած ավիամերձ ցածրադիր շրջանները ժամանակին մշտապես ողողվել են Սևանա լճի ջրերով: Ըստ որում, այսօր էլ վերոհիշյալ տարածքների մի մասում տեղումներով առատ տարիներին նկատվում են ցեխից և տիղմից կազմված ճահճանման գոյացություններ (մասնավորապես Լիճքից Մարտունի տանող ներկայիս մայրուղու մերձակայքում): Այս ամենին եթե ավելացնենք նաև Ներքին Գետաշեն գյուղի մոտով հոսող Արգիճի գետի վերին հոսանքում երկրաբանների ու աշխարհագրագետների կողմից ֆիքսված և այժմ էլ գոյություն ունեցող՝ Արգիճիի ճահճապատ գոգավորությունը (Գրիգորյան Տ., Հովհաննիսյան Գ. 1981, էջ 352), ապա, ըստ մեզ, պատկերն առավել քան ամբողջական և համադրելի կլինի Թուլիխու քաղաքանվանն ու նրա ստուգաբանությանը:

Ոչ պակաս ուշագրավ է նաև Lueru(hi/ni) երկրանվան մեջ կողավորված և ինչ-որ ճանապարհ կամ ճանապարհներ մատնանշող տեղեկատվությունը: Բանն այն է, որ մոտավորապես Լուերու(խի/նի) երկրի հյուսիսային սահմանի մոտից (ներկայիս Վարդաձոր և Երանոս գյուղերի միջնամասով, ապա Վարդաձոր և Ծակքար գետերի հովիտներով) դեպի արևմուտք, ինչպես նաև նույն երկրի հարավային սահմանի երկայնքով (Ներքին Գետաշեն→Մարտունի→Գեղիովիտ→Սելիմի լեռնանցք→Սյունիք ուղղությամբ) դեպի հարավ ձգվում էին հնագույն ժամանակներից գործող այն ճանապարհները, որոնք Սևանի ավազանը կապում էին Հայկական լեռնաշխարհի հարակից շրջաններին: Վարդաձոր և Երանոս գյուղերի միջնամասով, ապա Վարդաձոր և Ծակքար գետերի հովիտներով դեպի արևմուտք ձգվող ճանապարհը, հավանորեն նշված գետերի վերին հոսանքում երկատվում էր և ուղիներից մեկը՝ շրջանցելով Աժդահակ լեռնագագաթը, Գեղամա լեռների այդ հատվածում գտնվող լեռնահովիտներից մեկով դուրս էր գալիս ներկայիս Կոտայքի մարզի տարածքը, ապա Հրազդան գետի ավազանը և շարունակվում դեպի արևմուտք (թերևս նաև հյուսիս), իսկ մյուսը՝ Գեղամա լեռներին զուգահեռ իջնում էր հարավ, շրջանցում դրանք և, մոտավորապես ներկայիս Խոսրովի արգելոցի շրջանում մուտք գործելով Արարատյան դաշտ, հավանաբար ուղղություն վերցնում դեպի հարավ կամ հարավ-արևմուտք: Զննարկվող ճանապարհի և նրա երկու ճյուղավորումների գոյությունը, թերևս կարելի է հիմնավորել վերջիններիս շրջանում հնագույն ժամանակներից գոյություն ունեցող պաշտամունքային երկու կարևոր համալիրներով, որոնցից առաջինն իր մեջ ներառում էր բուն Աժդահակ լեռն ու նրա լանջերին տեղակայված վիշապ-կոթողների համակարգը, իսկ երկրորդը՝ հնագույն ժամանակներից հայտնի և Մովսես Խորենացու մոտ հիշատակվող Մոսիների ծիսական անտառն ու նրանից ոչ հեռու՝ գտնվող Գվին հնավայրի վաղերկաթեդարյան պաշտամունքային խոշորագույն կենտրոնը: Ավելացնենք նաև, որ Վարդաձոր և Երանոս գյուղերի միջնամասից սկիզբ առնող և դեպի Հրազդանի ավազանն ու Արարատյան դաշտը զնացող ճանապարհն, իր երկու ճյուղավորումներով հնարավորություն էր ընձեռում Սևանի ավազանի արևմտյան ավիին գտնվող ցեղային և վաղաքառական կազմավորումներին գործնական կապեր պահպանել վերոհիշյալ շրջանների առավել զարգացած կենտրոնների հետ և, որ ամենակարևորն է, ամենակարճ ճանապարհով հասնել Հրազդանի ավազանի (մասնավորապես Մարմարիկ գետի հովտում տեղավորված և շահագործվող) պղնձի և ոսկու հանքերին: Այս առումով, Լուերու(խի/նի) երկրից սկիզբ առնող և նշված ուղղությամբ ձգված ճանապարհի գոյության թերևս մի յուրօրինակ վկայություն կարող է հանդիսանալ Աղվերան բնակավայրի անվանումը, որի և Լուերու(խի/նի) երկ-

րանվան հնարավոր զուգահեռներն արդեն անց են կացվել հայ պատմագրության մեջ (Պետրոսյան Ս. 1976, էջ 190): Այստեղ ավելորդ չէ ավելացնել, որ դեպի արևմուտք և հյուսիս ճյուղավորված այս ենթադրյալ առևտրական ճանապարհի գոյության անուղղակի վկաները կարող են հանդիսանալ «lueru-» (տարբերակ՝ «lueri-») վերը քննարկված արմատից թերևս բխող Լոռի միևնույն անվամբ չորս գյուղերը Կարսի մարզի Արդահանի շրջանում, Էրզրումի նահանգի Բաբերդ գավառում, Տրապիզոնի մարզի Գյումուշխանեի գավառակում և Ճորոխ գետի ավազանում (ՀՀՇՏԲ 1988, էջ 599), ինչպես նաև Ալուարցա (հմմտ. Սյունիքի Աղուերծ, Ըղուերծ և Աղուերց տեղանվանական տարբերակներին) գյուղն Արածանի գետի մերձակայքում (ՀՀՇՏԲ 1986, էջ 103), ապա և հանրահայտ Լոռի (տարբերակներ՝ Լոռե, Լորե, Լորի) բերդամրոցը, քաղաքը, գավառը, գետը և նշանավոր հնագիտական հուշարձանը Հյուսիսային Հայաստանում (ՀՀՇՏԲ 1988, էջ 597-600):

Այսուհանդերձ, եթե Լուերու(խի/նի) երկրի հյուսիսով անցած այս ճանապարհի և նրա երկու ճյուղավորումների մասին եզրակացություններն առայժմ, մեծավ մասամբ, ենթադրելի են ու թեական, ապա նույն երկրի հարավային սահմանով՝ մոտավորապես ներկայիս Ներքին Գետաշեն գյուղից ոչ հեռու, Արզիճի գետի գետաբերանից սկիզբ առնող ու ժամանակակից Մարտունի և Գեղիովիտ բնակավայրերի միջով դեպի Սելիմի լեռնանցքը տանող ճանապարհը գործում է առ այսօր: Մա այն կարևոր և, ըստ էության, առավել հարմար, կարճ և համեմատաբար անվտանգ միակ ուղին էր, որը Սևանի ավազանից տանում էր դեպի Սյունիքի պղնձի հարուստ հանքավայրերը, այնուհետև հասնում Ուրմիա լճի ավազանում շահագործվող ոսկու կենտրոններին և վերջապես միանում քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի համար առաջնահերթ նշանակություն ունեցող, պարսիցծոցյան առևտրական ճանապարհին: Ահա թե ինչու, ռազմավարական առումով առանձնակի նշանակություն ունեցող այս ճանապարհի երկայնքով էր տեղաբաշխվել իրար հետ փոխկապակցված և, հավանաբար, քննարկվող ժամանակահատվածում Լուերու(խի/նի) երկրի կազմի մեջ մտնող ամրոցների (Կոթավանք, Սթնաձոր, Ջոջ կող, Գեղիովիտ 1, Գեղիովիտ 2, Ալբերդ, Վերին Գետաշեն, Քարաձի և այլն) լավ հաշվարկված ու արդյունավետ պաշտպանական համակարգը: Հենց Լուերու(խի/նի) երկրից (բառացիորեն «ճանապարհի երկրից») սկիզբ առնող և դեպի հարավ գնացող այս ուղու տեղանվանական արձագանքները թերևս կարելի է նշմարել միջնադարյան Հայաստանի Սյունիք աշխարհի Ծղուկ գավառի Ըղուերծ (Ըղուերծ, Ըղվերծ, Ըղվերծ) և Հաբանդ գավառի Աղուերծ (Աղուերծ, Աղվերց, Աղվերծ) գյուղերի անվանումներում, ինչի վրա արդեն ուշադրություն է հրավիրել արևելագետ Հ. Կարազյոզյանը (Մտեփանոս Օրբելյան 1986, էջ 199, 236, 237, 394, 400, 466, 479: ՀՀՇՏԲ 1986, էջ 201: ՀՀՇՏԲ 1988, էջ 377: Կարագեղոզեան Յ. 1998, էջ 125-126):

Կարծում ենք, որ այս տեղանուններին կարելի է ավելացնել նաև Սյունիք աշխարհի Ծղուկ գավառի Լորու ձոր գավառամասի, Որոտան գետի աջակողմյան վտակ Լոր (տարբերակ՝ Լորաձոր) գետի, Միսիան քաղաքի մոտ գտնվող Լոր լեռնագագաթի, ինչպես նաև Լոր (տարբերակներ՝ Լար, Լորա գյուղ, Լորաձոր) գյուղի և Լորադարա ձորի (Արաքս գետի ավազանում, հավանաբար Արփա գետի վերին հոսանքում) անվանումները (ՀՀՇՏԲ 1988, էջ 601-602):

Ուստի միանգամայն հասկանալի է, որ ^{KUR}Lueru(խի/նի) «ճանապարհի երկիր»՝ որոշակի իմաստային ծանրաբեռնվածություն ունեցող, անվամբ երկրի հպատակեցումն անկասկած կարևոր նշանակություն պետք է ունենար ողջ Սևանի ավազանում (նաև հարակից շրջաններում) ռազմաքաղաքական գերիշխանություն հաստատելու համար:

Այստեղ արժե ընդգծել, որ ինչպես Սևանի ավազանի, այնպես և Սելիմի լեռնանցքի վերահսկումը Վանտոսայի թագավորության համար հատկապես կարևոր էր մ.թ.ա. 735

թվականի ծանր դեպքերից հետո: Բանն այն է, որ Ասորեստանի հետ մ.թ.ա. 743 և 735 թվականներին ունեցած անհաջող բախումներից հետո, Վանտոսայի թագավորությունն ամբողջապես կորցրել էր գերիշխանությունը դեպի արևմուտք և հարավ-արևմուտք տանող մերձավորարևելյան բանուկ առևտրական ճանապարհների նկատմամբ և, ըստ էության, գրկվել Ադձնիքի մետաղի հարուստ հանքերից օգտվելու և նույն տարածքով անցնող ոսկու տարանցիկ առևտրին հաղորդակից լինելու հնարավորությունից: Այս ամենի պատճառով Վանտոսայի թագավորության համար առաջնային սլլան պետք է մղվեր առևտրական կապերի ու մշակութային փոխառնչությունների, տվյալ պահին խոչընդոտներից գրեթե զերծ ճանապարհը, որն ապահովում էր գերիշխանություն Սևանի ավազանից հարավ-արևելք ընկած (Ուշկիանի լեռներ՝ «Ոսկու լեռներ», Սյունիք) և Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող (Համադանի շրջան) պղծնի և ոսկու հարուստ հանքավայրերի նկատմամբ և հնարավորության ընձեռում, շրջանցելով Ասորեստանը՝ Թալիշի, Գիլանի, Լուրիստանի և Խուզիստանի վրայով, դուրս գալ առևտրական գործառնությունների այնպիսի բանուկ մի շրջան, ինչպիսին Պարսից ծոցն էր: Թերևս սա էր հիմնական պատճառը, որ արևմուտքում Ասորեստանից պարտություն կրելուց հետո, Վանտոսայի տիրակալներն անընդհատ պայքարում էին Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմտյան հատվածում գտնվող Մանա երկրի և վերջինիս հովանավորող Ասորեստանի դեմ, վերը նշված տարածքներում գերիշխանություն պահպանելու համար:

Մեկնաբանությունների այս համատեքստում միանգամայն հասկանալի են մ.թ.ա. VIII դարի երկրորդ կեսի և մ.թ.ա. VII դարի առաջին կեսի Վանտոսայի արքաների ջանքերը Ներքին Գետաշեն-Մարտունի-Գեղիովիտ-Սելիմի լեռնանցք-Եղեգնաձոր-Սյունիք ճանապարհի վրա ամեն կերպ գերիշխանություն պահպանելու գործում, ինչը լավ փաստագրվում է Ներքին Գետաշենում, Գեղիովտում, Եղեգնաձորում, Մալիշկայում, Հարժիսում և Արևիսում (Միսիան քաղաքից 17կմ արևմուտք) հայտնաբերված վանտոսայան բազմաթիվ և բազմաբնույթ հնագիտական նյութերով (Գայսերյան Վ. 1985, էջ 67-79: Փիլիպոսյան Ա., Հովհաննիսյան Վ. 1991: Ենգիբարյան Ն. 1991, էջ 69: Խնկիկյան Օ. 1998, աղ. СІХ-СХІ: Арутюнян Н. 1985, էջ 195-229: Esayan S. 1984, էջ 136-138, աղ. 27, նկ. 86 և այլն):

Այս ճանապարհի վրա առաջնային դեր պիտի վերապահված լիներ հատկապես Գեղիովտին, քանի որ այն, ըստ էության, պահպանում և վերահսկում էր ռազմա-քաղաքական կարևոր հանգույցի՝ Սելիմի լեռնանցքի հյուսիսային մատույցները: Այդ են մատնանշում այս տարածքում գոյություն ունեցած ամրոցների վերակառուցումները վանտոսայցիների կողմից և հատկապես Գեղիովտի տարածքում ռազմական ամրոց-հենակետի հիմնումը:*

Առայժմ դժվար է հաստատապես փաստել, եղե՞լ է արդյոք Գեղիովտի քարայր-դամբարանում ամփոփված բարձրաստիճան անձնավորությունը, քննարկվող հուշարձանից մի քանի հարյուր մետր հեռավորության վրա կառուցված, Ալբերդի վանտոսայան ամրոց-պահակակետի տերը կամ ղեկավարը: Այդ մասին ավելի հիմնավոր ու հավաստի տեղեկություններ կարող են տալ քննարկվող ամրոցում 1994 թվականից սկսված և մինչև օրս շարունակվող հայ-իտալական հնագիտական արշավախմբի հետազա աշխատանքները (Հակոբյան Հ. 1996, էջ 39-40: Հակոբյան Հ., Վարդանյան Ս., Պարմե-

* Ավելացնենք նաև, որ ռազմավարական առումով եզակի այս ճանապարհն իր դերը չէր կորցրել նաև Ամտիկ դարաշրջանում, ինչի մասին է վկայում հենց քննարկվող շրջանում (այսինքն՝ վանտոսայան տեքստերի Լուերու(սի/նի) երկրի տարածքում)՝ Ծակքար գյուղի մոտ հայտնաբերված Արտաշես I-ի (մ.թ.ա. 189-160 թթ.) արամեատառ սահմանաքարը:

ջիանի Ն. 1996, էջ 40-42): Սակայն այսօր արդեն, հենց նույն արշավախմբի ձեռք բերած տվյալներից պարզ է, որ ռազմավարական առումով բացառիկ դեր ունեցած այս ամբողջ ու նրա մերձակայքն իրենց նշանակությունը պահպանել են Վանտոսայի թագավորության անկումից հետո էլ և, դատելով քննարկվող տարածքում պեղումների ընթացքում հայտնաբերված ու որոշակի ժամանակագրական սահմաններ ցուցանող նյութերից, նշանակալի դեր խաղացել և՛ Երվանդունիների թագավորության տարիներին, և՛ արեմենյան գերիշխանության ընթացքում, և՛ հելլենիստական ժամանակաշրջանում, և՛ Արտաշեսյանների հարստության օրոք:

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՄԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 1

Մերձավոր Արևելքի քարտեզը (մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 1-ին կես):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 2

1. Գեղիովտի վանտոսայան (ուրարտական) քարայր-դամբարանի ընդհանուր տեսքը: 2. Հատակագիծը: 3. Ուղղահայաց կտրվածքը:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 3

Գեղիովտի քարայր-դամբարանի առաջին սրահի ընդհանուր պատկերը պեղումներից հետո:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 4

1. Վան: Խորխորյան մեծ քարայրի հատակագիծն ու կտրվածքը (Пиотровский Б. 1959, էջ 210, նկ. 58):

2. Վան: «Նավթ-քույու» քարայրի հատակագիծն ու կտրվածքը (Пиотровский Б. 1959, էջ 212, նկ. 60):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 5

1. Վան: Խարխարյան փոքր քարայրի հատակագիծն ու կտրվածքը (Пиотровский Б. 1959, էջ 211, նկ. 59):

2. Վանի ժայռի հյուսիսային քարայրի հատակագիծն ու կտրվածքը (Пиотровский Б. 1959, էջ 216, նկ. 64):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 6

1. Պալու: Քարայր I (Charlsworth M. 1980, էջ 91-97):

2. Պալու: Քարայր II (Koroğlu K. 1996, էջ 38-39, նկ. 6):

3. Պալու: Քարայր III (Sevin V. 1994, էջ 58-67):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 7

1. Վան: «Ձինանոցին» կից քարայրի հատակագիծն ու կտրվածքները (Казнаков А. 1917, էջ 28-32, աղ. I և II):

2. Վանի ժայռի վերին հարթակի հատակագիծն ու կտրվածքը (Пиотровский Б. 1959, էջ 213, նկ. 61):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 8

Վան: «Իշկալա» քարայրի հատակագիծն ու կտրվածքը (Пиотровский Б. 1959, էջ 214, նկ. 62):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 9

1. Թանրիվերմիշ (Խարբերդի շրջան): Քարայր I (Koro g lu K. 1996, էջ 44, նկ. 8):
2. Թանրիվերմիշ: Քարայր II (Koro g lu K. 1996, էջ 43-45, նկ. 8):
3. Թանրիվերմիշ: Քարայր III (Koro g lu K. 1996, էջ 43-45, նկ. 8):
4. Մանազկերտ (Կալեքոյ) (Ö g un B. 1978, էջ 639, նկ. 2):
5. Ջյոկրեյեն (Քերանի ջրամբարի մոտ) (Sevin V. 1989, էջ 456, նկ. 14):
6. Զյուրդումեյիք (Էյազղդի մոտ) (Sevin V. 1987, էջ 10, նկ. 32):
7. Հաջիսեյի (Խարբերդի մոտ) (Sevin V. 1987, էջ 287, նկ. 18):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 10

Վանի ժայռի հարավ-արևմտյան կողմի «մեծ քարայրի» հատակագիծն ու կտրվածքը (Пиотровский Б. 1959, էջ 215, նկ. 63):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 11

1. Մակու: Մանգարի գյուղի մոտ գտնվող քարայրի հատակագիծն ու կտրվածքը (Kleiss W. 1976, էջ 28-43, նկ. 6):
2. Կալե Հոդար քարայրի հատակագիծն ու կտրվածքը (Հովհաննիսյան Կ. 1996, էջ 152, աղ. 35, նկ. Բ):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 12

1. Դոդուբայազետ (Пиотровский Б. 1959, էջ 238, նկ. 76, UMCFM 1991, էջ 124, նկ. 6)
2. Ալիշար (Пиотровский Б. 1959, էջ 218, նկ. 66)

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 13

Կայալիդերեի քարայրի (Մշո դաշտ, Վարդո քաղաքի մոտ) հատակագիծն ու կտրվածքները (Burney C. 1996, էջ 55-111; Հովհաննիսյան Կ. 1996, էջ 152, աղ. 35, նկ. Ա, էջ 180-181):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 14

Գեղիովտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված սպառազինության նմուշներ: 1. Երկաթե ակինակ: 2,3. Երկաթե նիզակներ: 4. Բրոնզե կապարճի մնացորդներ (վերակազմություն): 5. Երկմետաղյա ճարմանդ՝ զլխարկաձև վերնամասը բրոնզից, մերակը՝ երկաթից:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 15

1-4. Գեղիովտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված ձիասանձերի մնացորդներ (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 88, աղ. 2, նկ. 1-3):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 16

1-5. Մարտակառքի անիվների անուրաձև բրոնզե ամրակներ Գեղիովտի քարայր-դամբարանից (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 89, աղ. 3, նկ. 3):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 17

1-4. Մարտակառքի անիվների անուրաձև բրոնզե ամրակներ, յուրաքանչյուրը երկուական երկաթե զամերով (պատահական գտածո) (Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 64-65, նկ. 3a-b):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 18

Մարտակառքի անիվները սոնուն ամրացնող պահանակներ:

1. Արևմտյան Հայաստան (պատահական) (Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 58, նկ. 6):
2. Գեղիովտի քարայր-դամբարան (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 89, աղ. 3, նկ. 2): 3,5. Պատահական (Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 66): 4. Մալամիս (դամբարան 79) (Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 57, նկ. 5): 6-9. Պատահական (Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 60-61, նկ. 7): 10,11. Գեղիովտի քարայր-դամբարան (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 97, աղ. 11, նկ. 5):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 19

Գեղիովտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված մարտակառքի մասեր:

1,2. Առեղի եղջուրաձև բրոնզե հարմարանքներ (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 90, աղ. 4, նկ. 1,3): 3. Փականաձև բրոնզե հարմարանք մարտակառքի առեղը թափքին ամրացնելու համար (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 89, աղ. 3, նկ.1): 4,5. Առեղի կիսազլանաձև բրոնզե մասեր (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 90, աղ. 4, նկ. 4):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 20

Վանտոսայան (ուրարտական) և ասսուրական մարտակառքերի օրինակներ:

1. Կալախ (Նիմրոդ): Ասսուրական արքայական մարտակառք (Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 55, նկ. 3): 2. Անուրաձև զույգ ամրակներով վանտոսայան (ուրարտական) մարտակառքի անիվ (վերակազմություն) (Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 62-63, նկ. 8/2):
3. Վաղ վանտոսայան (ուրարտական) մարտակառք (Merhav R., Seidl U. 1991, էջ 54, նկ. 2): 4. Ասսուրական մարտակառքի ձիեր (Merhav R. 1991, էջ 78-79, նկ. 10):
5. Վանտոսայան (ուրարտական) մարտակառքի թափք, անիվներին անուրաձև զույգ ամրակներով (Taşyürek O. 1975, աղ. 32): 6-8. Վանտոսայան (ուրարտական) մարտակառքեր (Wartke R.-B. 1993, էջ 78, նկ. 31-32, էջ 97, նկ. 42):

ԱՂՅՈՒՄԱԿՆԵՐ 21-22

Գեղիովտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված գահավորակների բրոնզե ոտքեր (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, աղ. 6)

ԱՂՅՈՒՄԱԿՆԵՐ 21-23

Վանտոսայան (ուրարտական) և ասսուրական կահույքի նմուշներ:

1. Ասսուրական գահավորակի մաս (Hrouda B. 1965, նկ. 145 f): 2. Թոփրաք-կալե (Վան) (Akurgal E. 1968, նկ. 55): 3. Ալթըն-թեփե (Ozguç T. 1969, 15 65-72, աղ. XIX): 4. Ադանա (Taşyürek O. 1975, աղ. 21): 5. Պատահական (Merhav R. 1991, էջ 248-249, նկ. 2/2): 6. Ալթըն թեփե (Пиотровский Б. 1962, էջ 54, նկ. 25): 8,10. Աղիլջևազ (Արծկե) (Işık C. 1986, նկ. 7,8): 9. Ալթըն թեփե (դամբարան III) (Kyrieleis H. 1969, նկ. 3):

ԱՂՅՈՒՄԱԿՆԵՐ 24-27

Գեղիովտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված կահույքի բրոնզե տարրեր մասեր (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, աղ. 7-8):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 28

Վանտոսայան (ուրարտական) և ասսուրական աշտանակներ:

1,2. Գեղիովտի քարայր-դամբարանից (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, աղ. 8, նկ. 1): 3. Կարմիր բլուր (Թեյշերաիմի) (Пиотровский Б. 1950, նկ. 4): 5. Վան (Пиот – ровский Б. 1959, էջ 174, նկ. 35):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 29

Վանտոսայան (ուրարտական) գահավորակների օրինակներ:

1. Պատկեր գոսու վրա (Miyashita S. 1983, աղ. 1): 2. Պատկեր կիսալուսնաձև կախիկի վրա (Kellner H.-J. 1991, էջ 166, նկ. 2): 3. Վան: Պատկեր արծաթե կիսալուսնաձև կախիկի վրա (Meyer G. 1995, էջ 209): 4. Պատկեր գոսու վրա (Calmeyer P. 1991, էջ 317, նկ. 4): 5. Պատկեր արծաթե մեդալիոնի վրա (Kellner H.-J. 1991, էջ 167, նկ. 3): 6. Պատկեր բրոնզե քիթեղի վրա (Barnett R. 1954, աղ. XI): 7,8. Պատկերներ բրոնզե քիթեղների վրա (Meyer G. 1995, էջ 210, Merhav R. 1991, էջ 247, 249):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 30

1-7. Գեղիովտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված անոթների մնացորդներ (1-6. կավ, 7. բրոնզ) (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 90, աղ. 4, նկ. 6, էջ 97, աղ. 11, նկ. 3,4):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 31

Վանտոսայան (ուրարտական) խեցանոթների մնուշներ:

1. Արգիշթիխիմի (Аветисян Г. 1992, էջ 98, աղ. II, նկ. 6): 2. Կարմիր բլուր (Թեյշերաիմի) (Аветисян Г. 1992, էջ 98, աղ. II, նկ. 2): 3. Կարմիր բլուր (Թեյշերաիմի) (Есаян С. 1964, էջ 62, աղ. X, նկ. 5): 4. Կարմիր բլուր (Թեյշերաիմի) (Аветисян Г. 1992, էջ 154, աղ. LVIII, նկ. 2): 5. Արին բերդ (Էրերունի) (Аветисян Г. 1992, էջ 154, աղ. LVIII, նկ. 2): 6. Երևան (պատահական) (Есаян С. 1964, աղ. VIII, նկ. 7): 8-10. Կարմիր բլուր (Թեյշերաիմի) (Есаян С. 1964, աղ. IX, նկ. 1,2,4):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 32

Խեթական աստվածությունների հիերոգլիֆային անվանումները (Masson E. 1981: Güterbock H. 1982):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 33

Աստվածությունների հիերոգլիֆային անվանումները:

1-12. Խեթական: 13. Վանտոսայան (ուրարտական):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 34

1. Նորբաբելոնյան կնիքի արտատպություն (Brentjes B. 1983, էջ 156): 2. Կարմիր բլուրից գտնված կնիքի արտատպություն (Пиотровский Б. 1962, էջ 106, նկ. 71): 3. Միջինբրոնզեդարյան կավանոթ Մեծամորից (դամբարան 83) (Khanzadian E. 1995, էջ 26, նկ. 11): 4. Եգիպտական Կա աստվածը (Луркер М. 1998, էջ 81): 5. Կնիք-կախիկ

Չարմիր բլուրից (Пиотровский Б. 1962, էջ 105, նկ. 69): 6. Շիվինի ասածո պատկերը (Пиотровский Б. 1959, էջ 225, նկ. 70): 7. Հագոր: Քանանական ծիսական կառույցի մնացորդներ (Pritchard J. 1975, նկ. 103):

ԱՂՅՈՒՄՄԿ 35

Գեղեկության քարայր-դամբարանից հայտնաբերված պեղմանքի առարկաներ: 1, 2. Բրոնզե ապարանջաններ (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 97, աղ. 11, նկ. 1): 3-8. Ուլունքներ (կավ, ապակի, ոսկոր): 9. Ոսկրե վզնոց (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 97, աղ. 11, նկ. 2):

А. С. Пилипосян Р. А. Мкртчян

ВАНТОСПСКАЯ (УРАРТСКАЯ) ПЕЩЕРНАЯ ГРОБНИЦА ГЕХОВИТА (Резюме)

ВВЕДЕНИЕ

В истории и культуре Армении последняя четверть II – середина I тыс. до н.э. представляет собой период, в течении которого сложившиеся в отдельных областях Армянского нагорья и уже проявляющие ростки государственности племенные образования постепенно объединялись в прочные и боеспособные союзы (Наири, Уруатри, Шубрия, Этиуни и др.). Тем самым была подготовлена основа создания нового военно – политического образования, которое выступило на историческую арену в середине 9 в. до н.э., за короткое время став одной из наиболее могущественных держав Ближнего Востока.

Специалисты по истории, письму и культуре древнего Востока, взяв за основу разноязычные свидетельства ряда первоисточников, дали рассматриваемому государству разные (но, по существу и синонимичные) названия – Урарту – Урашту – Ванское царство – Биайнили (Биайнеле) – Арарат.

С целью избежать подобного разнобоя, мы находим целесообразным ввести в научный оборот для обозначения упоминаемой на Армянском нагорье с последней четверти II тыс. до н.э. и достигшей в IX-VI вв. до н.э. государственности страны термин "Вантоспское (Ван – Тоспское) царство".

Около полутора столетий вопросы материальной культуры, истории, пантеона, архитектуры и градостроительства, письма и языка, быта и пр. Вантоспского царства находятся в центре внимания многочисленных востоковедов, историков, искусство – ведов, языковедов и археологов.

Настоящая работа посвящена изучению чрезвычайно своеобразного и имеющего важное значение для исследования истории и культуры Вантоспского царства археологического памятника – пещерной гробницы Геховита.

МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ И КОНСТРУКЦИЯ ПАМЯТНИКА

Исследуемый археологический памятник был случайно открыт в 5 км к югу от юго-западной прибрежной черты оз. Севан (табл. 1), с правой стороны дороги, ведущей к Селимскому перевалу, на левом берегу протекающей через современное село Геховит реки, во время строительства моста.

Исследование местности и изучение ассортимента раскопанных археологических материалов позволяет заключить, что находящаяся на высоте 15–20 м над уровнем реки на ее крутом берегу образовавшаяся в результате выветривания в базальтовой скале естественная ниша была подвергнута частичной обработке и превращена в состоящую из двух смежных залов пещерную гробницу (табл. 2). Она имела подчеркнутую ориентацию по оси юг-север и открытый на восток полуовальный естественный вход, который, вероятно, был немного обработан строителями погребения (табл. 2, рис. 1). На основании сделанных наблюдений, обмеров и предположений в настоящем исследовании восстановлены возможные вертикальный (табл. 2, рис. 3) и горизонтальный (табл. 2, рис. 2) разрезы пещерной гробницы Геховита.

Подобные пещерные погребальные сооружения – распространенное явление в вантоспском погребальном строительстве; они известны в археологических комплексах Тушпы – Вана, в частности, Большая и Малая Хорхорские пещеры (табл. 4, рис. 1, табл. 5, рис. 1), Нафткую (табл. 4, рис. 2), пещера под верхней площадкой Ванской скалы (табл. 7, рис. 1–3), Ичкала (табл. 8, рис. 1–2), пещера Арсенала (табл. 7, рис. 1), Большая пещера на юго-западной стороне Ванской скалы (табл. 10, рис. 1–2), а также пещерные комплексы Палу (табл. 6, рис. 1–3), Танривермиша (табл. 9, рис. 1–3), Маназкерта (Калекей) (табл. 9, рис. 5), Кюрдумелика (у Элязыга) (табл. 9, рис. 6), Хаджисели (табл. 9, рис. 7) Маку – Сангара (табл. 11, рис. 1), Кале Ходер (табл. 11, рис. 2), Алишара (табл. 12, рис. 2), Каяли дере (табл. 13, рис. 1–3), Эски Догубаязита (табл. 12, рис. 1), Бостан Кая, Айкаберда (Чавуш тепе) и Адилджеваза (Арцке).

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ НАХОДКИ

Коллекция археологических предметов, обнаруженных в пещерной гробнице Геховита, включает образцы вооружения, остатки отдельных частей мебели и утвари, предметы украшения и палеоантропологический материал.

Наиболее многочисленны образцы вооружения. В эту группу входят железный акинак (табл. 14, рис. 1), два железных втульчатых наконечника копья (табл. 14, рис. 2, 3), два биметаллических (с железным трензелем и бронзовыми псалями), одно бронзовое зооморфное и одно железное удила (табл. 15, рис. 1–4), фрагменты бронзового колчана (табл. 14, рис. 4), биметаллическая (бронзовое тулово и железная петля) дисковидная бляха от конского убора (табл. 14, рис. 5), и остатки колесницы. В числе последних

пять хомутообразных закрепок (табл. 16, рис.1–5), биметаллический штырь с железным стержнем и бронзовой протомой коня (табл. 18, рис.2), две железные гвозди с пластинчатой головкой и массивным стержнем (табл. 18, рис.10, 11), часть бронзового крепления (табл. 19, рис. 3), два бронзовых роговидных предмета (табл. 19, рис.1, 2) и две бронзовые полые полуцилиндрические накладки дышла (табл. 19, рис.4, 5).

Детали мебели представляют окончания и обкладки ножек, спинок, сидений и планок кресел, стола и носилок (табл. 21, рис.1–3, табл. 22, рис. 1–4, табл. 24, рис. 1–8, табл. 25, рис. 1–5, табл. 26, рис 1–7, табл. 27, рис. 1–4), а также части двух канделябров (табл. 28, рис.1, 2).

Утварь, обнаруженная в пещерной гробнице Геховита, представлена остатками светло- и темнокоричневых и красно-ангобированных сосудов (табл. 30, рис. 1–6). На одном из них сохранилось иероглифическое обозначение емкости (табл. 30, рис. 4). В этой группе артефактов особый интерес представляет верхняя часть металлического сосуда. Чуть ниже его венчика сохранился выгравированный знак, который представляет изображение пары ладоней и вверху овал, пересеченный парой параллельных линий (табл. 30, рис. 7). Соответствующие аналоги хеттских иероглифических надписей Язылы Кая (табл. 32, табл. 33) позволяют предположить, что на нашем бронзовом сосуде также нанесена иероглифическая надпись, верхняя часть которой представляет идеограмму "бог", а пара ладоней — имя конкретного божества. В вантоспской иконографии солнечный диск над головой держит "Dšiuṣi" (табл. 34, рис. 6) бог Шивини, что позволяет нам предположить, что рассматриваемый знак может быть иероглифическим обозначением его имени (табл. 33, рис.13).

Предметы украшения представлены парой браслетов из бронзового прута, ожерельем, составленным из костяных квадратов, и стеклянных, пастовых и сердоликовых бус различной формы и размера (табл. 35, рис.1–9).

ПАЛЕОАНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Вследствие отсутствия материала антропология вантоспского времени мало исследована. В настоящем исследовании в сравнительном контексте обобщен весь фактический материал, относящийся к рассматриваемому вопросу.

Для выяснения места и роли выявленного на основе усредненных значений измерительных данных палеоантропологических материалов Геховита и других вантоспских (урартских) памятников Армении (Норатус, Аргиштихинили—Армавир, Арташаван) вантоспского антропологического типа в водовороте историко-культурных процессов, проявляющихся на древнем Востоке и в бассейне Средиземноморья с последней четверти II тыс. до н.э. по середину I тыс. до н.э., мы нашли целесообразным в этой работе в качестве общего сравнительного фона использовать средние данные палеоантропологических материалов тех этно-политических образований Евразийского региона, которые в контексте этнических,

политических и культурных процессов проявляют черты общности с вантоспскими реалиями и могут являться первоисточником достоверных историко-культурных реконструкций (табл. I).

Статистическое сопоставление отмеченных коллекций осуществлено с применением компонентного метода, по восьми важнейшим признакам черепной коробки и лицевого скелета (табл. II).

Размещение краниологических коллекций рассматриваемого региона железного века в пространстве I и II координатных осей четырехмерного таксономического пространства не позволяет группировать материал по культурным и территориальным общностям. На графическом изображении (табл. IX, рис. 1) в каждой из четырех плоскостей, соответственно I и II интегральным характеристикам, поляризуются пять коллекций с противоположными морфологическими чертами. Это массивная, брахикранная коллекция Сиалка В (№ 15) и чрезвычайно грацильная, долихокранная (в диапазоне значений от -4 до $+4$) коллекция Хасанлу IV (№ 17), далее высоколицая коллекция Северного Кавказа (№ 8) и низколицые (в диапазоне значений от -3 до $+3$) коллекции Алишара (№ 20) и Мингечаура (№ 5). Остальные 17 групп сравнительной выборки интерполируются в границах вышеперечисленных наблюдений (в диапазоне значений -2 до $+2$ и от -1 до $+1$). На графике вантоспская (урартская) краниологическая коллекция наиболее близка к центру координат (табл. IX, рис. 1), то есть по своей морфологии в данном сравнительном масштабе она занимает наиболее нейтральное место. Вокруг нее наиболее близко (в диапазоне значений от -1 до $+1$) группируются скифские (№№ 9, 10, 11, 13), севанская раннежелезная (№ 2), этрусская (№ 21) и ниппурская (№ 19) краниологические коллекции. Отметим, что при кластеризации вантоспская (урартская) коллекция проявляет другой вариант группировки, помещаясь наиболее близко к севанской (№ 2) раннежелезной группе, далее объединяясь с соответствующими материалами Южной Осетии (Тли, № 7) и Мингечаура (№ 6).

На дендрограмме (табл. IX, рис. 2) специального внимания заслуживает выделяемая на 14 ступени группа палеоантропологических коллекций, которая включает армянскую раннежелезные (№№ 2, 3), вантоспскую (№ 1), южногрузинскую (№ 4), мингечаурскую ("лежа на спине", № 6), а также скифские (№№ 10, 13) коллекции. То есть, по существу, получается морфологически близкая, группируемая в пределах одного географического региона — Закавказья, — выборка палеоантропологических коллекций, к которой примыкают скифские материалы.

Примечательны статистическая близость и морфологическое сходство вантоспской (урартской), скифской и этрусской краниологических коллекций.

Сравнительное изучение мужских групп тринадцати краниологических коллекций Закавказья, Северного Кавказа и Южнорусских степей в системе четырнадцати признаков делает более четким выявленное в системе восьми признаков статистическое сходство вантоспской палеоантропологической коллекции со скифскими коллекциями (№№ 9, 11)

* Антропологические таблицы в отличие от археологических пронумерованы римскими цифрами.

Примечательно, что статистический анализ тринадцати краниологических коллекций Закавказья, Северного Кавказа и Южнорусских степей компонентным методом в системе четырнадцати признаков группирует вышеприведенную выборку в поле координат по историко-территориальным особенностям. Сопоставление I и II интегральных характеристик (табл. X, рис. 1) позволяет в поле положительных значений отделить довольно близкими и, тем не менее, не соприкасающимися "островками" синхронные коллекции — относительно массивную Армении — Севанского бассейна (№ 2) и Орома (№ 3) и сравнительно узколицую — Грузии (№ 4) и Осетии (№ 7) железного века. К ним примыкает также нижнеднепровская (Никополь) скифская коллекция (№ 13). В общих границах помещается также скифская выборка (№№ 9, 10, 11, 13, 14), а кобанская (№ 8) долихоморфная, мингечаурские чрезвычайно грациальная (№ 5) и низколицая (№ 6) коллекции поляризованы.

При сопоставлении I и III интегральных характеристик (табл. X, рис. 2) положение поляризованных вариантов остается неизменным, а скифская и армянская коллекции просто меняются полями распространения.

Сопоставление мужских групп тринадцати краниологических коллекций в пространстве I и II, далее I и III компонентов выявляет сходство вантоспской (№ 1) и скифских (№№ 9, 11) коллекций по общим грациальным морфологическим характеристикам. В обоих случаях вантоспская коллекция в пространстве координат имеет свое стабильное и неизменное место в поле отрицательных значений, характеризующих малые размеры, группируясь, при сопоставлении I и II факторов, со скифскими, I и III факторов — с армянскими раннежелезными и тлийскими материалами. Выявленная на основе морфологического сходства эта группировка ярко выражена на дендрограмме (табл. X, рис. 3).

Таким образом, реализованное восемь, далее четырнадцатью признаками антропологическое исследование позволяет констатировать морфологическое сходство вантоспской (урартской) краниологической коллекции, с одной стороны, с хронологически непосредственно предшествующим ей палеоантропологическим материалом эпохи раннего железа Севанского бассейна, с другой — со скифскими коллекциями.

СПИСОК ПАЛЕОАНТРОПОЛОГИЧЕСКИХ ТАБЛИЦ

Таблица I

Палеоантропологические коллекции.

Таблица II

Индивидуальные данные черепов Геховитской гробницы.

* Антропологические таблицы смотри на страницах 46 — 56.

Таблица III

Полувозрастные данные палеоантропологических материалов Геховитской гробницы.

Таблица IV

Усредненные данные краниологических серий Евразии конца II—I тыс. до н.э..

Таблица V

Значения I — IV главных компонентов краниологических серий Евразии конца II — I тыс. до н. э. по 8 признакам.

Таблица VI

Значения I — IV главных компонентов краниологических серий Закавказья, Северного Кавказа и Южнорусских степей конца II — I тыс. до н. э. по 14 признакам.

Таблица VII

Координаты краниологических серий Евразии конца II — I тыс. до н. э. в четырехмерном таксономическом пространстве.

Таблица VIII

Координаты краниологических серий Евразии конца II — I тыс. до н. э. в четырехмерном таксономическом пространстве.

Таблица IX

рис. 1. Положение краниологических серий Евразии конца II — I тыс. до н. э. в пространстве I и II координатных осей.

рис. 2. Диаграмма краниологических серий Закавказья, Северного Кавказа и Южнорусских степей конца II — I тыс. до н. э..

Таблица X

рис. 1—2. Положение краниологических серий Закавказья, Северного Кавказа и Южнорусских степей конца II — I тыс. до н. э. в пространстве I и II (рис. 1), I и III () координатных осей.

рис. 3. Дендограмма краниологических серий Евразии конца II — I тыс. до н. э.

Таблица XI

рис. 1. Череп №2 (мужчины 45—55 лет).

- а) Увеличение расстояния между Э/Ц границей и краем альвеолы.
- б) Деисценции вестибулярной кортикальной пластины альвеолярной кости области 11, 21, 23 зубов.

рис. 2. Череп №3 (женщины 20—25 лет).

- а) Деисценция в области 23 зуба.
- б) Патологическая стертость зубов.
- с) Отсутствие фронтального отдела альвеолярной кости.
- д) Увеличение расстояния между Э/Ц границей и краем альвеолы.

ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД

Действия, направленные на создание комплекса геховитской гробницы, соответствуют вантоспскому погребальному обряду, именно его комбинированному варианту, сочетающему труположение и расчленение в пещерном сооружении.

Справа от обращенного на восток входа первой камеры погребения, возле северной стены, перед ведущим во вторую камеру узким проходом, спиной к нему, в скорченном положении на правом боку лежал почти полностью сохранившийся скелет взрослого мужчины. Отсутствовал череп. Скелет мужчины был помещен в камеру в таком положении, что очевидно закрывал и, вероятно, также охранял ведущий во вторую, основную, камеру, проход. В северо-западном углу находились фрагменты трех сосудов (карас, сосуд с цилиндрическим туловом, кувшин). Примерно в 1,0 м от них, под западной стеной первой камеры, непосредственно против входа в пещеру помещались друг на друге вне анатомической целостности черепа и отдельные кости скелетов трех мужчин в возрасте 30–35, 45–55 и 50–60 лет, двух женщин 20–25 и 25–30 лет и одного ребенка 2,0–2,5 лет. Расположение человеческих останков и керамических сосудов на одном уровне и принадлежность обнаруженной в этой камере керамики к одному и тому же конкретному хронологическому отрезку позволяют предположить, что в пещере (в двух сообщающихся камерах) осуществлено одновременным актом коллективное погребение, в ходе которого в связи со смертью основного персонажа были убиты и помещены вместе с ним в том же пещерном погребении сопровождающие мужчины, женщины, ребенок (табл. 3).

Обряд совершения единовременным актом коллективных погребений хорошо известен по археологическим комплексам эпохи бронзы и железа (III–I тыс. до н.э.) Армянского нагорья (Артик, Кети, Ором, Макарашен, Мецамор, Элар, Ошакан, Ехегнадзор, Головино; Джрарат и др.), в частности Севанского бассейна (Лчашен, Айриванк, Норатус, Гавар, Мртби Дзор, Сарухан, Кармиргюх, Неркин Геташен, Золакар, Карчахпюр, Акунк и пр).

Сопоставление их обрядов с данными армянских письменных первоисточников, устных народных преданий и эпоса позволяет предположить, что в геховитской пещерной гробнице был помещен человек с высоким социальным статусом, чей погребальный обряд был реализован согласно ритуалам, посвященным умирающим и воскресающим божествам и богу Грозы и Войны.

Обобщая мифологические, археологические, лингвистические и палеоантропологические данные, можно констатировать, что реализованный в геховитском вантоспском пещерном погребении погребальный обряд имел на Армянском нагорье очень древние и глубокие корни. В течении тысячелетий изменялось количество и состав включаемых в него вещей, но неизменными оставались его мировосприятие, идеология и ритуал.

ДАТИРОВКА ПОГРЕБЕНИЯ

В вопросе конкретной датировки геховитской пещерной гробницы существенны два обстоятельства:

- а) находка кинжала — акинака,
- б) факт наличия на бронзовом сосуде знака, выполненного по принципам хеттского иероглифического письма.

Кинжалы — акинаки были широко распространены в синхронных археологических комплексах Армянского нагорья, Кавказа, Южнорусских степей, Крыма, Средней Азии и Иранского плоскогорья. Наиболее ранние их образцы появляются в последней четверти VIII в. до н.э. и бытуют до конца I тыс. до н.э.

В свою очередь, хеттское иероглифическое письмо, по существу, известно уже с середины II тыс. до н.э. и без перерывов использовалось в Хеттском царстве, а затем и в позднехеттских политических образованиях и княжествах вплоть до первой четверти VII в. до н.э. Таким образом, нижняя хронологическая граница появления кинжалов — акинаков (последняя четверть VIII в. до н.э.) и конец применения хеттского иероглифического письма на Ближнем Востоке (первая четверть VII в. до н.э.) определяют наиболее приемлемое время для датировки геховитской пещерной гробницы.

Из сказанного следует, что высокопоставленный владетель рассматриваемого пещерного погребения, по всей видимости, был современником Русы I (735 — 714 гг. до н.э.) и/или Аргишти II (713 — 685 гг. до н.э.) и, следовательно, вероятно и непосредственным участником части тех военно-политических реалий, которые протекали в отмеченное время на территории Севанского бассейна и соседних областей.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Результаты продолжающихся около столетия археологических исследований в бассейне оз. Севан, как и дополняющие их письменные источники, ясно свидетельствуют, что эта территория, как важный район реализации торгово-экономических и этно-культурных взаимоотношений, имела значительную роль в исторических процессах Эпохи Бронзы — Железа Армянского нагорья.

Более глубокому и всестороннему исследованию конкретного эпизода многоплановых предприятий правителей Вантоспского царства в Севанском бассейне способствуют обнаруженные в геховитской пещерной гробнице археологические материалы и сделанные на их основании культурные, палеоантропологические, мифологические и лингвистические интерпретации и реконструкции.

Исследование территории и изучение оставленных в Севанском бассейне клинописных надписей позволяет заключить, что выбор места геховитской пещерной гробницы не случаен. По существу, она сооружена на единственной, имеющей важное военно-стратегическое значение, дороге, ведущей от юго-западного побережья оз. Севан к Селимскому перевалу и далее к Зангезурским медным рудникам. По дороге от оз. Севан

к Ехегнадзору расположены связанные друг с другом крепости (Котаванк, Мтнадзор, Джодж Кох, Геховит 1, Геховит 2, Алберд, Верин Геташен, Карадзи и т.д.). О важном значении этой дороги и необходимости осуществления постоянного контроля за ней свидетельствует также сооруженная вантоспцами в Геховите, на имеющем с военной точки зрения исключительно удобное расположение холме, сторожевая крепость, которая в армянских средневековых рукописях упоминается под названием Алберд.

В настоящее время трудно уверенно утверждать, была ли погребенная в геховитской пещерной гробнице высокопоставленная особа хозяином или руководителем вантоспского оборонительного комплекса Алберда. Об этом более надежные сведения могут дать работы армяно-итальянской археологической экспедиции, начатые в рассматриваемой крепости в 1994 г. Но уже сегодня из полученных экспедицией данных становится ясно, что эта имеющая исключительное военно-стратегическое значение крепость и ее окрестности сохранили свое значение и после падения Вантоспского царства и, судя по обнаруженным во время раскопок на рассматриваемой территории и имеющим определенный хронологический диапазон материалам, играла значительную роль и в годы царства Ервандидов, и в период ахеменидского господства, и в эллинистический период, и при династии Арташесидов.

СПИСОК АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ТАБЛИЦ

Таблица 1

Карта Ближнего Востока (I половина I тысячелетия до н. э.)

Таблица 2

1. Общий вид вантоспской (урартской) пещерной гробницы из Геховита.
2. План. 3. Разрез.

Таблица 3

Общий вид первого зала Геховитской пещерной гробницы после раскопок.

Таблица 4

1. Ван. Большая Хорхорская пещера. План и разрез (Пиотровский Б. 1959, стр. 210, рис. 58).
2. Ван. Пещеры "Нафт-кую". План и разрез (Пиотровский Б. 1959, стр. 212, рис. 60).

Таблица 5

1. Ван. Малая Хорхорская пещера. План и разрез (Пиотровский Б. 1959, стр. 211, рис. 59).
2. Пещера на северном склоне Ванской скалы. План и разрез (Пиотровский Б. 1959, стр. 216, рис. 64).

Таблица 6

1. Палу. Пещера I (Charlsworth M. 1980, стр. 91 – 97)
2. Палу. Пещера II (Köroğlu K. 1996, стр. 38 – 39, рис. 6)
3. Палу. Пещера III (Sevin V. 1994, стр. 58 – 67).

Таблица 7

1. Ван. Пещера около арсенала. План и разрезы (Казнаков А. 1917, стр. 28 – 32, табл. I и табл. II).
2. Пещера под верхней площадкой Ванской скалы. План и разрезы (Пиотровский Б. 1959, стр. 213, рис. 61).

Таблица 8

Ван. Пещера "Ичкала". План и разрез (Пиотровский Б. 1959, стр. 214, рис. 62).

Таблица 9

1. Танривермиш. (район Харпута). Пещера I (Köroğlu K. 1996, стр. 44, рис. 8).
2. Танривермиш. Пещера II (Köroğlu K. 1996, стр. 43 – 45, рис. 8).
3. Танривермиш. Пещера III (Köroğlu K. 1996, стр. 43 – 45, рис. 8).
4. Маназгирт (Калекёй) (Öğün B. 1978, стр. 639, рис. 2).
5. Джокбелен (у Кебанского водохранилища) (Sevin V. 1989, стр. 456, рис. 14).
6. Кюрдумелик (у Элязыга) (Sevin V. 1988, стр. 10, рис. 32).
7. Хаджисели (у Харпута) (Sevin V. 1987, стр. 287, рис. 18).

Таблица 10

"Большая пещера" на юго – восточной стороне ванской скалы, План и разрез (Пиотровский Б. 1959, стр. 215, рис. 63).

Таблица 11

1. Маку. Пещера у с.Сангар. План и разрез (Kleiss W. 1976, стр. 28 – 43, рис. 6).
2. Кале Ходар. План и разрез пещеры (Հովհաննիսյան Շ. 1996, стр. 152, табл. 35, рис. Բ).

Таблица 12

1. Догубаязыт (Пиотровский Б. 1994, стр. 238, рис. 76, UMCFM 1991, стр. 124, рис. 6).
2. Алишар (Пиотровский Б. 1959, стр. 218, рис. 66).

Таблица 13

Коялы – дере (у г. Варго, на Мушской равнине). Пещерный комплекс, План и разрезы (Birney C. 1996, стр. 55 – 111; Հովհաննիսյան Շ. 1996, стр. 152, табл. 35, рис. А, стр. 180 – 181).

Таблица 14

Образцы вооружения из пещерной гробницы Геховита.

1. Железный акинак. 2;3. Железные копья. 4. Фрагменты бронзового колчана (реконструкция). 5. Биметаллическая бляха ("шляпка" из бронзы, петля из железа).

Таблица 15

1—4. Части удила из пещерной гробницы Геховита (Փրիլիպույան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, стр. 88, табл. 2, рис. 1—3).

Таблица 16

1—5. Хомутообразные бронзовые зажимы колес боевой колесницы из пещерной гробницы Геховита (Փրիլիպույան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, стр. 89, табл. 3, рис. 3).

Таблица 17

1—4. Хомутообразные бронзовые зажимы колес боевой колесницы с двумя железными гвоздями на закраинах каждого экземпляра (случайные находки) (Merhav R., Seidl U. 1991, стр. 64—65, рис. 3 а—в).

Таблица 18

Штыри для фиксации колес на оси боевой колесницы.

1. Западная Армения (случайная находка) (Merhav R., Seidl U. 1991, стр. 58, рис. 6). 2. Из пещерной гробницы Геховита (Փրիլիպույան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, стр. 89, табл. 3, рис. 2). 3,5. Случайные находки (Merhav R., Seidl U. 1991, стр. 66). 4. Саламис (погребение 79) (Merhav R., Seidl U. 1991, стр. 57, рис. 5). 6—9. Случайные находки (Merhav R., Seidl U. 1991, стр. 60—61, рис. 7). 10,11. Из пещерной гробницы Геховита (Փրիլիպույան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, стр. 97, табл. 11, рис. 5).

Таблица 19

Детали колесницы из пещерной гробницы Геховита.

1,2. Бронзовые роговидные полые приспособления верхней части дышла (Փրիլիպույան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, стр. 90, табл. 4, рис.1,2). 3. Приспособление связывающее дышло боевой колесницы с кузовом (Փրիլիպույան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, стр. 89, табл. 3, рис.1). 4,5. Бронзовые полуцилиндрические полые части дышла (Փրիլիպույան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, стр. 90, табл. 4, рис.4).

Таблица 20

Образцы вантоспских (урартских) и ассирийских боевых колесниц.

1. Калах (Нимруд). Ассирийская царская колесница (Merhav R., Seidl U. 1991, стр. 55, рис. 3). 2. Колесо вантоспской боевой колесницы с двумя хомутообразными заклепками (Merhav R., Seidl U. 1991, стр. 62—63, рис. 8/2). 3.

Ранневантоспская (раннеурартская) колесница (Merhav R., Seidl U. 1991, стр. 54, рис. 2).

Таблица 21–22

Бронзовые полые окончания кресел, столов и стульев из пещерной гробницы Геховита (Фришциушн У., Юшшшршн Л. 1995, табл. 6).

Таблица 23

Образцы вантоспской (урартской) и ассирийской мебели.

1. Деталь ассирийского трона (случайная находка) (Hrouda B. 1965, рис. 145 f). 2. Топрак кале (Ван) (Akugdal E. 1968, рис. 55). 3. Алтынтепе (Özgüç T. 1969, стр. 65–72, табл. XIX). 4. Изображение на бронзовом поясе (Адана) (Taşyürek O. 1975, табл. 21). 5. Случайная находка (Merhav R. 1991, стр. 248–249, рис. 2/2). 6. Алтын тепе (Пиотровский Б. 1962, стр. 54, рис. 25). 8;10 Адылджеваз (Арцке) (Işik S. 1986, рис. 7,8). 9. Алтын тепе (погребение III) (Kyrieleis H. 1969, рис. 3).

Таблицы 24–27

Бронзовые детали мебели из пещерной гробницы Геховита (Фришциушн У., Юшшшршн Л. 1995, таблицы 7–8).

Таблица 28

Вантоспские (урартские) и ассирийские канделябры 1,2. Из пещерной гробницы Геховита (Фришциушн У., Юшшшршн Л. 1995, стр. 94, табл. 8, рис. 1). 3. Кармир блур (Тейшебаины) (Пиотровский Б. 1950, рис. 42). 4. Арджан (Иран) (Alizadeh A. 1985, стр. 55, рис. 4). 5. Ван (Пиотровский Б. 1959, стр. 174, рис. 35).

Таблица 29

Изображения вантоспских (урартских) кресел и тронов. 1. Изображение на поясе (Miyashita S. 1983, табл. 1). 2. Изображение на подвеске (Kellner H.-J. 1991, стр. 166, рис. 2). 3. Ван. Изображение на серебряной подвеске—полулуннице (Meuer G. 1955, стр. 317, рис. 4). 5. Изображение на серебрянном медальоне (Kellner H.-J. 1991, стр. 167, рис. 3). 6. Изображение на бронзовой пластине (Barnett R. 1954, рис. 3). 7–8. Изображения на бронзовых пластинах (Meuer G. 1955, стр. 210; Merhav R. 1991, стр. 247–249).

Таблица 30

1–7. Утварь из пещерной гробницы Геховита (1–6. глина, 7. бронза) (Фришциушн У., Юшшшршн Л. 1995, стр. 90, табл. 4, рис. 6, стр. 97, табл. 11, рис. 3,4).

Таблица 31

Образцы вантоспской (урартской) керамики.

1. Аргиштихинили (Аветисян Г. 1992, стр. 98, табл. II, рис. 6). 2. Кармир блур (Тейшебаини) (Аветисян Г. 1992, стр. 98, табл. II, рис. 2). 3. Кармир блур (Тейшебаини) (Есаян С. 1964, стр. 62, табл. X, рис. 5). 4. Кармир блур (Тейшебаини) (Аветисян Г. 1992, стр. 154, табл. LVIII, рис. 4). 5. Арин берд (Эребуни) (Аветисян Г. 1992, стр. 154, табл. LVIII, рис. 2). 6. Ереван (случайная находка) (Есаян С. 1964, табл. VIII, рис. 7). 7. Кармир блур (Тейшебаини) (Есаян С. 1972, табл. XXXVIII, рис. 5). 8–10. Кармир блур (Тейшебаини) (Есаян С. 1964, шл. IX, рис. 1,2,4).

Таблица 32

Иероглифические названия хеттских богов (Masson E. 1981, Guterbock . 1982).

Таблица 33

Иероглифические названия богов.

1–12. Хеттские. 13. Урартский.

Таблица 34

1. Оттиск нововавелонской печати (Brentjes V. 1983, стр. 156). 2. Оттиск печати из Кармир блура (Пиотровский Б. 1962, стр. 106, рис. 71). 3. Глинянный сосуд среднебронзового периода из Мецамора (погребение 83) (Khanzadian E. 1995, стр. 26, рис. 11). 4. Египетский бог Ка (Луркер М. 1998, стр. 81). 5. Печать – Подвеска из Кармир блура (Пиотровский Б. 1962, стр. 225, рис. 70). 7. Хазор. Развалины культового сооружения ханнанеев (Pritchard J. 1975, рис. 103).

Таблица 35

Предметы украшения из пещерной гробницы Геховита. 1,2. Бронзовые браслеты (Фришциуш У., Ышшпршш Л. 1995, стр. 97, табл. 11, рис. 1). 3–8. Бусы из глины, стекла и кости. 9. Ожерелье из кости (Фришциуш У., Ышшпршш Л. 1995, стр. 97, табл. 11, рис. 2).

A. S. Piliposyan

R. A. Mkrtychyan

THE VAN-TOSPAN (URARTIAN) CAVE-TOMB OF GEGHOVIT

(Summary)

INTRODUCTION

One of the considerable phases of the Armenian history and culture covers space from the last quarter of the II millennium B.C. to the mid of the I millennium B.C. with realities worthy of profound and all round investigation. It was a period when one could perceive statehood in its incipiency all over the Armenian Highland. Series of tribal units changed into the mighty and efficient alliances, - as Nairi, Uruatri, Shubria, Ethiuni, - in anticipation of organization the new military-political unity. Complex of ethnic, cultural, economic and social processes in Highland led to the inclusion of population within common state. The latter emerged in the mid IX century B.C. and soon transferred into one of the most powerful empires of the Near East.

Scholars occupied in the history, culture and writing of the Ancient East named this state with various but in fact synonymous and concurrent names, - Urartu, Urashtu, Van Kingdom, Biainili (Biainele), Ararat, - taking into account this or that inscribed and writing information known in various languages and sources of the region. In addition to these we should like mention orientalist's preferred double terms who did not renounce combined application of mentioned equivalent names. So, country considered in the same inquiry could be named "Biaina" or "Biainili", while its language to be "Urartian" and population and (or) ruling clique "Urartians". In another investigation the land might be termed "The Van Kingdom" and its pantheon and material culture as "Urartian". In our third instance, they named the land "Urartu", its language "Chaldian", hence the branch of investigation was known as "Chaldology". Facts mentioned here confirm unperfectness and inflexibility of the used terminological system. So, trying escape this confusion, we consider much more expediently to introduce into scientific practice the term "Van-Tospian Kingdom"; "The Kingdom of Van-Tosp" is also possible, to characterize the political union emerged in the Armenian Highland at the last quarter of the Second Millennium B.C. and transferred into the empire during IX-VI centuries B.C. That is not entirely artificial or fabricated naming. There is a record of the X century A.D. by historian Thovma Artsruni - "History of the Artsrunian Domes" - where the same term is attested as to sign the individual region of the Armenian medieval state Vaspurakan. Spatially this region, in fact, corresponds with the border of the territory under examination and bears unchanged the essential combination of the land's cuneiform name (^{KUR}Biaina =The land of Van) and that of capital (^{URU}Tuşpa=town of Tushpa). This term-name is also appropriate to characterize the linguistic, ethnic, cultural realities of the state.

To our knowledge it optimally precludes possibilities of terminological confusions with temporal and spatial background. In its own turn this term legibly empacizes that we are occupied with the material and spiritual culture, writing and history of Van-Vaspurakan inhabitants which were direct fore-runners and ancestors of the Armenians.

During more than one and half centuries many orientalists, historians, theoretics of art, linguists and archaeologists pay profound attention on various aspects of material culture, history, folklore, architecture, town-building, writing, language, life and other spheres of activities.

This topic is dedicated to one of the most interesting archaeological objects – Geghovit cave-tomb – which is very important as a unique material to highlight some problems of Van-Tospian history and culture.

TOMB LOCALIZATION AND CONSTRUCTION

The archaeological subject under discussion was unearthed by chance in five kms south to the south-western shore of the Sevan Lake (Tab. 1), right side of the road stretched from the lake to the Selim pass. It was found during building a new bridge, and is situated on the left bank of the river flowing through the village Geghovit.

Recognition of the site and consideration of the excavated archaeological material with wide spector, let to assume the natural niche over a steep bank came to be under erozion of basalt rock in 15-20m up the water surface. This had been underwent to partial reconstruction and served as a cave-tomb with pair of contiguous halls (Tab. 2). It was orientated south to the north with a natural elliptic entrance facing east. Latter probably was a little cut and worked by builders (Tab. 2, fig. 1). The possible and intelligible sketch plan of the Geghovit cave-tomb was thus reconstructed just in this investigation in both vertical (Tab. 2, fig. 3) and horizontal (Tab. 2, fig. 2) sections based on observations, measurements and suggested assumptions.

Such a rock-cut tomb constructions were widespread in Van-Tospian tomb-buildings practice and have been known in the archaeological complexes of Tushpa-Van, particularly at the Great and Small Khorkhor caves (Tab. 4, fig. 1; Tab. 3, fig. 1), Naftkuju (Tab. 6, fig. 2), Cave Below Upper Platform (Tab. 7, fig. 1-3), Ichkala (Tab. 8, fig. 1-2), Arsenal Cave (Tab. 9, fig. 1-2), Big cave south-west to the Van Rock Cave (Tab. 10, fig. 1-2), as well as that's of Maku-Sangar (Tab. 11, fig. 1), Alishar (Tab. 12, fig. 2), Kayali-Dere (Tab. 13, fig. 1-3), Eski Doghubayazid (Tab. 12, fig. 1), Manaskert (Patnos), Bostan Kaya, Haykaberid (Chavush-tepe) and Adildzevaz (Artske).

ARCHAEOLOGICAL FINDINGS

Collection of Geghovit cave-tomb's archaeological findings includes specimen of armament remains, furniture and utensiles from different parts, adornments, palaeoanthropological mateial.

Specimens of armament form the biggest collection. They represent iron dagger-akinak (Tab. 14, fig. 1), two pipe-shaped socketed spearheads (Tab. 14, fig. 2,3), remains of harness: two metallic, so-called bimetallic objects, - bridle of iron and cerb-bit of bronze, - another, animal shaped, bit and also that of iron (Tab.15, fig.1-4), remains of bridles, fragments of bronze quiver (Tab. 14, fig. 4), a round bridle throatlatch of metals – with bronze body and iron loop – and parts of two-wheeled chariot. The latters include traces or girths and collars represented in five fragments (Tab. 16, fig. 1-5), standard with an iron shavt and bronze horse head mounted on a pole (Tab. 18, fig. 2), two massive iron pintles with pellicle heads (Tab. 18, fig. 10, 11), a bronze device like a clamp connecting pole to the chariot (Tab. 19, fig. 3), pair of massive bronze implements with rectangular bases and horn-shaped tops (Tab. 19, fig. 1, 2) and two hollow semicylindric bronze nozzles (Tab. 19, fig. 4, 5).

Furniture fragments consist of some legs of couches, tables, chairs and palanquin parts of chair-bottom, plank nozzles or sheathings (Tab. 21, fig. 1-3; Tab. 22, fig. 1-4; Tab. 24, fig. 1-8; Tab. 25, fig. 1-5; Tab. 26, fig. 1-7; Tab. 27, fig. 1-4) and upholstery, as well as fragments of two candelabra (Tab. 28, fig. 1,2).

Ware from Geghovit cave-tomb shows fragments of brick-red, snuff-coloured, buff, brown and red slipped examples (Tab. 30, fig. 1-6). One of these bears Van-Tospian mark of liquid (or dry) measure (Tab. 30, fig. 4). More interesting, in this group of artefacts, is a top of mettalic vessel (Tab. 30, fig. 7). An incised mark have been remained beneath its rim representing ellips – with double axe of parallel vertical lines inscribed in – above pair of human fists. Suitable examples from the Hittite hieroglyphic inscriptions at Vazilikeye relief (Tab. 32; Tab. 33) let us propose there is also some hieroglyphic inscriptions made near bronze vessel rim. Its upper part represents the ideogram “DINGIR”-God-whilest fists correspond concrete name of divinity. Usually God “^DUTU-Šiuini” (Shivini) carries solar disc above his head in Van-Tospian iconography (Tab. 33, fig. 1) which permits us propose that the sign under consideration could be the hieroglyphic mark for this God (Tab. 33, fig. 13).

Adornments from burial are represented in pair of bronze wire bracelets; one rectangle pointful necklace with deep circle ornament on all of points; and glass paste and sard beads in various kinds, forms and sizes (Tab. 35, fig. 1-9).

PALAEOANTHROPOLOGICAL ANALYSIS

Anthropology of the c age is slightly illustrated. All the facts funded in museums and connected information under examination are completed in this investigation within comparative data context. Phenomenon of Van-Tospian is being highlighted due to the measured data's average output of Geghovit cave-tomb as well as other Van-Tospian sites (Noratus, Argishtikhinili-Armavir, Artashavan). It is quite important to reveal place and role of Van-Tospian anthropological type in historical-cultural processes' crater from the last quarter of the II millennium B.C. to the mid of the I millennium B.C.

To this effect we prefer using on this investigation the average mean of Eurasian vast region as comparative background sampled from those ethnopolitical units which were bridged in context of ethnic, political and cultural processes together with Van-Tospian realities (Tab. I) and thus are able to serve as reliable sources for reconstructions.

Statistical comparison of the collections mentioned above is realized applying the componental method by eight and further fourteen indications of crenium and facial skull (Tab. II). Accommodation of the considered of the considered region's Iron Age cranial collections by eight indicationc in area of the I and II axes of coordinates at four-dimensional taxonomic surface does not give any possibility to classify material by community of cultural and geographic characters. On each of four graphical figures' surfaces (Tab. IX, fig. 1), due to corresponding I and II integral characters, five collections with opposite morphological mode are being extropolated. These are collections as follows: Sialk B (no 15) with massive brachycrane; and Hasanlu IV (no 17) too gracial, dolichocrane (by radial means -4 to +4); further North Caucasian (no 8) dolichocrane and Alishar V (no 20) and Mingechar (no 5) brachycrane (by radial means -3 to +3) – characteristics. Last 17 groups of comparative characters are interpolated within limits of considerations counted above (by radial means -2 to +2 and -1 to +1). Van-Tospian cranial collection on graphic reflection is the nearest to the

centre of coordinates (Tab. IX, fig. 1). That it occupies the most neutral place in this comparative sphere by its morphology. Scythian (nos 9, 10, 11, 13), Sevan basin early Iron Age (no 2), Etruscan (no 21) and Nippur (no 19) cranial collection are grouped near to it. It should be noted Van-Tospian collection shows different version of grouping being subjected clasterization, being localized too near to the Sevan basin (no 2) early Iron Age group, further united with North Osetian-Tli- (no 7) and Mingechaurl (no 6) corresponding data.

It is noteworthy- due to cluster display (Tab. IX, 2)- that a group of palaeoanthropological collection retired from at the 14th move. This group includes collections as followings: early Iron Age Armenian (nos 2, 3); Van-Tospian (no 1), South Georgian (no 4), Mingechaurl, with supine extended burials (no 6); as well as early Scythian (nos 9, 10, 11, 13). Which is to say a set of classified palaeoanthropological collections had been formed, in fact, with common morphological modes and geographic localizations in Transcaucasus, and early and late Scythian data adjoin that.

In fact, the reality of statistical proximity and morphological likeness in cranial collection are notably.

The comparative analyses of 13 cranial collections of men from Transcaucasus, Northern Caucasus and South Russian steppes – in a complex of 14 indications – show much more evidently the statistic likeness between Van-Tospian palaeoanthropological collection and those of early and late Scythian (nos 9, 11) data, examined in system of 8 indications.

It is quite interesting that statistical analysis of 13 cranial collections from Transcaucasus, North Caucasus and South Russian steppes carried out in system of 14 indications by componental methods, group mentioned set, in system of coordinates, by historical-geographic peculiarities. Comparison of the I and II integral characters (Tab. X, fig. 2) makes possible division of following collections which stand very close in the field of positive values and further are grouped in uninterpolated "islets": 1) Armenian massive collections – Sevan basin (no 2) and Horom site (no 3); and 2) these from Georgia (no 4) and Os(et)ia (no 7) with comparatively gracil and synchronous early Iron Age data.

The spreading limit of mentioned collections is correlated with Lower Dnieper's (Nicolopol) Scythian ones (no 13) too. The Scythian sphere (nos 9, 10, 11, 13, 14) is also included within total borders (limits): meanwhile Koban (no 8) dolychomorph, Mingechaurl too gracil (no 5) and brachycephal (no 6) collections have been extrapolated.

Comparison of the I and III integral characters (Tab. X, fig. 2) shows that position of extrapolated versions is untouched, and the Scythian and Armenian collections are just so interchanged in their fields of spreading. In area of I and II, then I and III components comparison of men groups from 13 cranial collections reveals likeness of Van-Tospian (no 1) as well as early (no 9) and late (no 11) Scythian collections by their mutual gracil morphological modes. Both in the first and in the second areas Van-Tospian collection has – in the field of coordinates – its steady and inalterable place, and is settled in the field of small values: grouped with Scythian data during comparison of the I and III characters (factors), and united with Armenian early Iron Age and Tli data, when I and III characters are compared. This grouping based on morphological similarity is obviously expressed on the cluster (reproduction) (Tab. X, fig.3).

In this way, anthropological investigation realized by 8 and further 14 indications, allows ascertain the morphological likeness between Van-Tospian cranial collection and immediately preceded early Iron Age palaeoanthropological materials on the one side and connection between Van-Tospian, early and late Scythian collections on the other side.

LIST OF PALAEOANTHROPOLOGICAL TABLES*

Table I

Cranial collections (♂)

Table II

The individual data of skulls from Geghovit cave - tomb.

Table III

The sexs-age data of palaeoanthropological material from Geghovit cave - tomb.

Table IV

Averaged data of the Eurasian cranial collections: late II-I millennia B.C. (♂).

Table V

The meanings of I-IV main components' due to system of 8 indications: Eurasian cranial collections: Eurasian cranial collections, late II-I millennia B.C. (♂).

Table VI

The meanings of I-IV main components' meanings due to system of 14 indications: Transcaucasus, Northern Caucasus and South-Russian steppes' cranial collections, late II-I millennia B.C. (♂).

Table VII

Coodinates of the Eurasian cranial collection at four - dimensional taxonomic surface, late II-I millennia B.C. (♂).

Table VIII

Coodinates of the Transcaucasus, Northern Caucasus and South-Russian steppes' cranial collection at the four - dimensional taxonomic surface, late II-I millennia B.C. (♂).

Table IX

1. Location of Eurasian cranial collection in the area of I and II axes of coordinates, late II-I millennia B.C.

2. Dendrogram of the Transcaucasus, Northern Caucasus and South-Russian steppes' cranial collections: late II-I millennia B.C.

Table X

1-2. Location of the Transcaucasus, Northern Caucasus and South-Russian steppes' cranial collections in the area of I and II, further I and III axes of coordinates, late II-I millennia B.C.

3. Dendrogram of the Eurasian cranial collections, late II-I millennia B.C.

Table XI

1. Skull № 2 (male of 45-50 age).

- a) spatial increase between dental enamel - cement limit and hollow edge;
- b) opening close to teeth 11,21,23, near dental hollow bone cortical sheet.

2. Skull № 3 (female of 20-25 age).

- a) opening near tooth 23;
- b) pathological effacement of tooth;
- c) opening of the frontal part of the dental hollow bone;
- d) spatial increase between dental enamel-cement limit and hollow edge.

* Palaeoanthropological tables see on pages 46-56.

FUNERAL RITE

Complex of actions and rites pointed to construct Geghovit tomb funeral system coincides usual Van-Tospian funeral rites, particularly to the kind of burials made in rock-cut (cave) tombs with combined version of inhumation and saecular burial; latter is characterized by collection of the human bones after the flesh has been removed by exposure, which is demonstrated in one instance. Door of the first funeral hall faced east. Right to the entrance corpse of an adult was crouched remained almost whole – on the right side – near north wall before and back to the narrow passageway leading next hall. There is no skull. Adult's skeleton occupied the hall in such a way that obviously blocked any motion in and probably guarded passage to the second main hall. Shards of three vessels – pithos, vessel with cylindrical body and flask – were scattered on the north-west corner of the western wall, not far from the corpse. Skulls and some remains of three men – of the age of 30-35, 45-55 and 50-60, - two women – of 20-25, 25-30, - and a child of 2-2.5 were thrown about the west wall in 1 metre from the vessels up and down, in disorder and without any anatomical integrity, against the door. As the pottery from this hall is synchronous, depended on the concrete stretch of time and both vessels and human remains are unearthed on the same plane, it seems to be a burial made simultaneously within adjacent halls.

Members of guide staff (men, women and some children) have been assassinated stipulated by the dead of principal person, then removed into the first of cave-tomb halls during this simultaneous collective act. This was the basic form of funeral rite. Such a funeral complex with simultaneous act is well known from the archaeological complexes in the Armenian Highland – Artik, Kcti, Voskchask, Horom, Lori berd, Makarashen, Metsamor, Mayisian, Elar, Oshakan, Ycghegnadzor, Golovino, Djirarat and so on - and particularly Sevan basin – Lchashen, Chkalovka, Hayravank, Noratus, Gavar (former Kamo), Mrtbi dzor, Sarukhan, Karmir-gyugh, Ncrkin Getashen, Zolakar, Karchaghbiur, Akunk and so on – and they date from the Bronze and Iron Ages (III-I millennia B.C.).

Comparison of the latter with epic heroes known from the Armenian writing sources, folk legends and national epic as Artavazd-Shidar and youthful Mher; as well as with similar persons and topics of Eurasian mythological systems, makes possible assume that the person of high social rank have been sepulchred in Geghovit cave-tomb, and funeral rite devoted to him have been fulfilled according to the ritual dedicated to the Dying and Raising God and divinity of the Storm and War.

Concluding data given by mythology, archaeology, linguistics and palaeoanthropology, it may be recorded that the rite realized in Geghovit Van-Tospian cave-tomb had old and deep traditions in the Armenian Highland. Nevertheless quantity and stock introduced in have been changed for a time but attitude, ideology and rite constituting the true essence of this cultural phenomenon have been untouched. Thus it testifies to the absolute interdependency, succession and continuity of ethno-cultural realities characteristic to the concrete area, - Armenian Highland and adjacent regions, - and period – early III millennium B.C. – late I millennium B.C.

TOMB DATING

Two essential facts work on the strict dating of Geghovit cave-tomb:

- a) circumstances of dagger-akinak discovery,
- b) presence of sign done by the principles of the Hittite hieroglyphic writing on the bronze vessel.

Dagger-akinaks are largely spread in the synchronous complexes of the Armenian Highland, Caucasus, South Russian steppes, Crimea, Central Asia and Iranian plateau. Earliest examples of them have been emerged in the last quarter of the VIII century B.C. and continued to be practiced down to the end of the I millennium B.C.

In its own turn, the Hittite hieroglyphic writing is in fact known by the mid of the II millennium B.C.; it have been practiced in the Hittite empire without any interruption, and then in the late Hittite

political units and principalities down to the 1st quarter of the VII century B.C. Thus, deadlines for the akinak's functioning – the last quarter of the VIII century B.C. – and use of Hittite hieroglyphes over Near East 1st quarter of the VII century B.C. – are the most acceptable space for Geghovit cave-tomb dating.

It results from this that the high-ranking owner of the mentioned cave-tomb was, at any rate, the contemporary to one of the following kings succeeded each other on the Van-Tospian throne, either Rusa the I (735-714 B.C.) or Argishti the II (713-685 B.C.). In this case he could be the first-hand participant of the military-political events spread widely in Sevan basin and adjacent regions by this time.

EPILOGUE

Results of the archaeological investigation lasted over a century and information extracted from documentary sources give obvious evidence that Sevan basin was an important sphere for economic-commercial and ethno-cultural interrelations and had remarkable significance in historical processes of the Armenian Highland during Bronze-Iron Ages.

Artefacts discovered in Geghovit cave-tomb as well as paleoanthropological, mythological and linguistical commentaries and reconstructions by themselves promote just deep and more comprehensive investigation on the all-round enterprise of Van-Tospian sovereigns in the north-east regions of the Highland.

Place survey and investigation of cuneiform inscriptions from the Sevan basin allow to make a strong probability that localization of Geghovit cave-tomb is not casual one. In fact it was built along the only way with high military importance, leading from the south-west coastal regions of Sevan Lake basin to the metallurgical regions and metal-ores of Zangezur through the Selim pass. This way was distributed by series of intercommunicating fortresses – as were Kotavank, Mtnadzor, Djodjkogh, Geghovit-1, -2, Alberd, Verin Getashen, Karedzi and so on – with the best fortification system intended for effective defence. Importance of this way and needs of its permanent control were confirmed by the fortlet-post built with exclusive aims by “Vantospians” on a point of high strategic significance, on a mound Alberd attested by the Armenian medieval manuscripts.

It is as yet difficult ascertainment whether the high-rank person buried in Geghovit cave-tomb have been a patron or ruler of Alberd Van-Tospian defensive system. More profound and trustworthy information can be produced by further activities of Armenian-Italian joint expedition which is engaged in Alberd fortification problems since 1994 up to now. Thanks to this expedition, actually it is clarified that both the fortress with exceptional role and environs have been remained as an important bridge-head long after decline the Van-Tospian kingdom. Taking into account artefacts discovered by excavations in the area under consideration with strict temporal frame, this point had very high strategic significance both during the years of native Armenian kings of Orontides (Eruanduni Kingdom), Achaemenid rule, and Hellenistic Age, by the next Armenian dynasty of the Artaxiads.

LIST OF ARCHAEOLOGICAL TABLES

Table 1

The map of the Near East (I half of the I millenium B.C.).

Table 2

1. General view of the vantospian (urartian) cave-tomb at Geghovit. 2. Plan. 3. Section.

Table 3

General view of the first hall of the cave-tomb at Geghovit, (after preparation).

Table 4

1. Van. Great Khorkhor cave (plan and section) (Пиотровский Б. 1959, p. 210, fig. 58).
2. Van. Cave "Naft cuju" (plan and section) (Пиотровский Б. 1959, p. 212, fig. 60).

Table 5

1. Van. Small Khorkhor cave (plan and section) (Пиотровский Б. 1959, p. 211, fig. 59).
2. Northern cave of Van (plan and section) (Пиотровский Б. 1959, p. 216, fig. 64).

Table 6

1. Palu. Cave I (Charlsworth M. 1980, pp. 91-97).
2. Palu. Cave II (Koro ğ lu K. 1996, pp. 38-39, fig. 6).
3. Palu. Cave III (Sevin V. 1994, pp. 58-67).

Table 7

1. Van. Cave near the "Arsenal" (plan and section) (Казнаков А. 1917, pp. 28-32, tab. I and tab. II).
2. Van. Cave below upper platform (Пиотровский Б. 1959, p. 213, fig. 61).

Table 8

1. Van. Cave "Ichkala" (plan and section) (Пиотровский Б. 1959, p. 214, fig. 62).

Table 9

1. Tanrivermish (in Kharput region): cave I (Koro ğ lu K. 1996, pp. 44, fig. 8).
2. Tanrivermish: cave II (Koro ğ lu K. 1996, pp. 43-45, fig. 8).
3. Tanrivermish: cave III (Koro ğ lu K. 1996, pp. 43-45, fig. 8).
4. Malazgirt (Kalekoy) (Ogün B. 1987, p. 639, fig. 2).
5. Jokbelen (near Keban) (Sevin V. 1989, p. 456, fig. 14).
6. Kürdumelik (near Elyazig) (Sevin V. 1988, p. 10, fig. 32).
7. Hajiseli (near Kharput) (Sevin V. 1987, p. 287, fig. 18).

Table 10

- The "Big cave" south-west to the van Rock (plan and section) (Пиотровский Б. 1959, p. 215, fig. 63).

Table 11

1. Maku. Cave near the v.Sangar (plan and section) (Kleiss W. 1976, pp. 28-43, fig. 6).
2. Cave Kaleh Hodar (plan and section) (Հովհաննիսյան Շ. 1996, p. 152, tab. 35, fig. Բ).

Table 12

1. Dogubayazit (Пиотровский Б. 1944, p. 238, fig. 76; УМСФМ 1991, p. 124, fig. 6).
2. Alishar (Пиотровский Б. 1959, p. 218, fig. 66).

Table 13

- Cave Kayalidere (near t. Vardo, in Mush valley, Turkey) (plan and sections) (Burney C. 1966, pp. 55-111; Հովհաննիսյան Շ. 1996, p. 152, tab. 35, fig. Ս, pp. 180-181).

Table 14

Arms from cave-tomb at Geghovit.

1. Iron akinak.
- 2, 3. Iron spearheads.
4. Fragments of bronze quiver (reconstruction).
5. Harness disk, with bronze head and iron loop.

Table 15

- 1-4. Horse cheekpieces of bronze and iron bits from cave-tomb at Geghovit.

Table 16

- 1-5. Bronze wheel-clamps of vantospian (urartian) chariot from cave-tomb at Geghovit.

Table 17

1-4. Bronze wheel-clamps, each with two iron nails joining ends (chance find) (Merhav R., Seidl U. 1991, pp. 64-65, fig. 3 a-b).

Table 18

Chariot linchpins.

1. Western Armenia (chance find) (Merhav R., Seidl U. 1991, p. 58, fig. 6). 2. Cave-tomb at Geghovit (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, p. 89, tab. 3, fig. 2). 3,5. Chance finds (Merhav R., Seidl U. 1991, p. 66). 4. Salamis (tomb 79) (Merhav R., Seidl U. 1991, p. 57, fig. 5). 6-9. Chance finds (Merhav R., Seidl U. 1991, pp. 60-61, fig. 7), 10-11. Cave tomb at Geghovit (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, p. 97, tab. 11, fig. 5).

Table 19

Chariot fittings from cave-tomb at Geghovit.

1,2. Bronze pair of yoke terminals (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, p. 90, tab. 4, fig. 1,3). 3. Bronze ring with ends bent in opposite directions (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, p. 90, tab. 3, fig. 1). 4,5. Semi-cylindrical bronze encasings of yoke (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, p. 90, tab. 4, fig. 4).

Table 20

Vantospian (urartian) and assyrian chariots.

1. Calah (Nimrud). Royal assyrian chariot (Merhav R., Seidl U. 1991, p. 55, fig. 3). 2. Suggested reconstruction of urartian chariot wheel with two clamps. (Merhav R., Seidl U. 1991, p. 62-63, fig. 8/2). 3. Early vantospian chariot (Merhav R., Seidl U. 1991, p. 54, fig. 2). 4. Assyrian war-chariot horses (Merhav R. 1991, pp. 78-79, fig. 10). 5. Vantospian chariot wheel with two clamps (Таşyürek O. 1975, tab. 32). 6-8. Vantospian chariots (Wartke R.-B. 1993, p. 78, dig. 31-32, p. 97, fig. 42).

Table 21-22

Furniture leg bronze terminals shaped as bull's hoof, from cave-tomb at Geghovit (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, tab. 6).

Table 23

Vantospian (urartian) and assyrian furniture.

1. Backless throne depicted in relief from Calah-Nimrud (Hrouda B. 1965, fig. 145 f). 2. Bronze leg of throne from Toprak - Kale (Van) (Akurgal E. 1968, fig. 55). 3. Vantospian chair from Altin-tepe (Özgüç T. 1969, pp. 65-72, tab. XIX). 4. Vantospian table (detail on narrow bronze belt) (Таşyürek O. 1975, tab. 21). 5. Vantospian table (Detail on narrow belt) (Merhav R. 1991, pp. 248-149, fig. 2/2). 6. Bronze cauldron with tripod stand (tripod legs with bull's hoof terminals) from Altin-tepe (Пиотровский В. 1962, pp. 60-61, fig. 32/1). 7. Chair from Karmir Blur (Teişebaini) (Пиотровский В. 1962, p. 54, fig. 25). 8-10. Three-legged wooden tables from chamber tombs near Adilcevaz (Artske) (Işık C. 1986, fig. 7-8). 9. Metal encasing and lion's paw belonging to four-legged table from Altin-tepe (tomb III) (Kyrieleis H. 1969, fig. 3).

Table 24-27

Bronze furniture sheathings from cave-tomb at Geghovit (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, tables 7-8).

Table 28

Vantospian (urartian) and assyrian candelabrams (lampstands).

1,2. Candelabrum from cave-tomb at Geghovit (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, p. 94, tab. 8, fig. 1). 3. Karmir Blur (Teisebaini) (Пиотровский Б. 1950, fig. 42). 4. Arjan (Iran) (Alizadeh A. 1985, p. 55, fig. 4). 5. Van (Пиотровский В. 1959, p. 174, fig. 35).

Table 29

Vantospian (urartian) and assyrian chairs and thrones

1. Detail on bronze belt (Miyashita S. 1983, tab. 1). 2. Detail on crescent - shaped pendant (Keller H.-J. 1991, p. 166, fig. 2). 3. Van. Detail on silver crescent - shaped pendant (Meyer G. 1955, p. 209). 4. Detail on bronze belt (Calmeyer P. 1991, p. 317, fig. 4). 5. Detail on silver medallion (Keller H.- J. 1991, p. 167, fig. 3). 6. Detail on bronze votive plaque (Barnett R. 1954, tab. IX). 7-8. Details on bronze plaques (Meyer G. 1955, p. 210; Merhav R. 1991, pp. 247-249).

Table 30

Vantospian (urartian) ceramic fragments from cave-tomb at Geghovit (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, p. 90, tab. 4, fig. 6, p. 97, tab. 11, fig. 3,4). 1-6 Clay. 7. Bronze.

Table 31

Vantospian (urartian) pottery.

1. Argistihinili (Аветисян Г. 1992, p. 98, tab. II, fig. 6).
2. Karmir Blur (Teisebaini) (Аветисян Г. 1992, p. 98, tab. II, fig. 2).
3. Karmir Blur (Teisebaini) (Есаян С. 1964, p. 62, tab. X, fig. 5).
4. Karmir Blur (Teisebaini) (Аветисян Г. 1992, p. 154, tab. LVIII, fig. 4).
5. Arin Berd (Erebuni) (Аветисян Г. 1992, p. 154, tab. LVIII, fig. 2).
6. Yerevan (chance find) (Есаян С. 1964, tab. VIII, fig. 7).
7. Karmir Blur (Teisebaini) (Есаян С. 1972, tab. XXXVIII, fig. 5).
8-10. Karmir Blur (Teisebaini) (Есаян С. 1964, tab. IX, fig. 1, 2, 4).

Table 32

Hieroglyphic names of Hittite gods (Masson E. 1981; Güterbock H. 1982).

Table 33

Hieroglyphic names of neareastarn gods.

1-12. Hittite. 13. Vantospian (urartian).

Table 34

1. Drawing of the impression of a cylinder seal of the neobabylonian period (Brentjes B. 1983, p. 156). 2. Drawing of the impression of an urartian prismatic seal from Karmir Blur (Пиотровский В. 1962, p. 106, fig. 71). 3. Middle Bronze Age period clay vessel from Metsamor (tomb 83) (Khanzadian E. 1995, p. 26, fig. 11). 4. Egyptian god Ka (Луркер М. 1998, п. 81). 5. Stamp seal-pendant from Karmir Blur (Пиотровский В. 1962, p. 105, fig. 69). 6. Vantospian (urartian) god Šivini (Пиотровский В. 1959, p. 225, fig. 70). 7. Canaanite shrine with stelae and offering table at Hazor (Pritchard J. 1975, ill. 103).

Table 35

Adornments from cave-tomb at Geghovit.

1,2. Bronze bracelets (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, p. 97, tab. 11, fig.1). 3-8. Beads (clay, glass and bone). 9. Necklace (bone) (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, p. 97, tab. 11, fig.2).

ՀԱՍՏԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ—ABBREVIATIONS

- «ԱՀ» - Ազգագրական Հանդես, Թիֆլիս
«ԲԵՀ» - Բանբեր Երևանի Համալսարանի
«ԴԲ» - Դիցարանական բառարան, Երևան 1985թ.
«ԵԿԳ-ՁԹ» - Երիտասարդ գիտնականների կոնֆերանս նվիրված Վ.Ի.Լենինի ծննդյան 110-ամյակին, զեկուցումների թեզիսներ, Երևան
«ԵԶՊԹ ՀԻՍ» - Երևան քաղաքի պատմության քանգարանի հնագիտական իրերի կասալոգ
«Լրաբեր» - ՀՀ (ՀՍՍՀ) ԳԱԱ (ԳԱ) Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան
«ՀԳՆՆՍԲՀԱ-ՁՀ» - Հանրապետական գիտական նսաաշրջան նվիրված ազգագրական և բանագիտական հետազոտությունների արդյունքներին, Ձեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան
«ՀԺՄ, ՀԳՆ» - «Հայ ժողովրդական մշակույթ» հանրապետական գիտական նստաշրջան, Երևան
«ՀԼՍԱ» - Հայկական լեռնաշխարհ սեպագիր արդյունքներում, Երևան 1996
«ՀԿՊԻԱ» - Հայաստանի կուլուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատանքներ, Երևան
«ՀՀԲ» - Հայաստանի հանրապետության ընկալվալրիր
«ՀՀԴՀԱԱՆԳՆ-ՁԹ» - Հայաստանի եանրապետությունում դաշաային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին հրավիրված գիտական նստաշրջան, Ձեկուցումների թեզիսներ, Երևան
«ՀՀՀ-ԲՀ» - Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, Բրոնզեդարյան հուշարձաններ, Երևան
«ՀՀՀՀԱՆԳՆ-ՁԹ» - Հայաստանի հանրապետությունում հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված գիտական նսաաշրջան, Ձեկուցումների թեզեր, Երևան
«ՀՀՄ, XI ՀԳՆ-ՁՀ» - Հին Հայաստանի մշակույթը: XI հանրապետական գիտական նսաաշրջան, Ձեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան
«ՀՀՇՏԲ» - Հակոբյան Թ.Խ., Սելիք-Բախշյան Սա. Տ., Բարսեղյան Հ.Խ. - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1 Երևան 1986թ., հ. 2 Երևան 1988թ., հ. 3 Երևան 1991թ., հ. 4 Երևան 1998
«ՀՃՊ» - Հայկական Ճարտարապետության պատմություն, հ. 1, Երևան 1996
«ՀՊՄՀ» - Հայաստանի պատմության և մշակույթի հարցեր (Հայաստանի պատմության պիտակսն քանգարանի նստաշրջան), Երևան
«ՀՄՀ» - Հայկական Սովետական Հանրագիտարան
«ՊԲՀ» - Պատմա-Բանասիրական Հանդես
«ՈԻՀ» - Ուրաաական Հուշարձաններ

- "АВ" - Античная Балканистика, Москва
"АКК I" - Археологическая конференция Кавказа I, Тбилиси
"АКНОП" - Археология Кавказа: новейшие открытия и перспективы, Тбилиси
"АО" - Археологические Открытия, Москва

- "ВГМГ" - Вестник Государственного Музея Грузин, Тбилиси
 "ВГЧПА" - Вопросы Геологии Четвертичного Периода Армении, Ереван
 "ВДИ" - Вестник Древней Истории, Москва
 "ВОН" - Вестник Общественных наук НАН РА, Ереван
 "ВЭЭСВР" - Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев
 "ДВ" - Древний Восток, Ереван
 "ДВМК" - Древний Восток и Мировая Культура
 "ДНАНА" - Доклады Национальной Академии Наук Армении, Ереван
 "ЖМНП" - Журнал Министерства Народного Просвещения
 "ЗВОРАО" - Записки Восточного Отдела Русского археологического общества
 "ЗОЛКА" - Записки Общества Любителей Кавказской Археологии, Тифлис
 "ИАНОН" - Известия Академии наук (общественные науки), Ереван
 "ИДФ" - Из Истории докапиталистических формаций, Москва-Ленинград
 "ИГАИМК" - Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры
 "ИКМ" - Известия Кавказского Музея
 "КВДРС" - Культура Востока: Древность и раннее средневековье, Ленинград 1978
 "КИЭ" - Культура и Искусство Этрурии (каталог выставки), Ленинград
 "КНВ" - Культурное наследие Востока
 "КСИА" - Краткие Сообщения Института Археологии АН СССР
 "КСИИМК" - Краткие Сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, Москва-Ленинград
 "ЛСАДГР" - Легенды и сказания Древней Греции и Древнего Рима, Москва 1990
 "ЛУНДЛМА" - Луна упавшая с неба. Древняя литература Малой Азии, Москва 1977
 "МАК" - Материалы по Археологии Кавказа
 "МИА" - Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград
 "МНМ" - Мифы народов мира, т. 1-2, Москва 1992
 "ПИДО" - Проблемы истории докапиталистических обществ, Москва-Ленинград
 "СА" - Советская Археология, Москва
 "ССТ" - Симпозиум по структуре текста, Москва

- "An. Ar" - Anatolian Archaeology, Ankara
 "AJPA" - American Journal of Physical Anthropology, Philadelphia
 "AM" - Archeologia Mundi
 "AMГ" - Archaologische Mitteilungen aus Iran, Berlin
 "AMIT" - Archaologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Berlin
 "AS" - Anatolian Studies, London

- “AST” – Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara**
- “AW” - Antike Welt, Berlin**
- “BAOM” - Bulletin of the Ancient Orient Museum, Tokyo**
- “BAR” - British Archaeological Reports, London**
- “BAVA” - Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, Bonn**
- “CAN” - Cambridge Ancient History**
- “CFMSBEO” - Ciba Foundation symposium on Medical Biology and Etruscan Origins**
- “CHM” - Cahiers d'Histoire Mondiale, Paris**
- “CPOA” - Civilisations du Proche-Orient, Neuchâtel-Paris**
- “CPOHS-1”- Civilisations du Proche-Orient, Hors Serie 1, Neuchâtel-Paris**
- “EW” - East and West**
- “FRP” - Field Research Projects**
- “IA” - Iranica Antiqua**
- “IUODSA” - Instituto Universitario Orientale, Dipartimento di Studi Asiatici**
- “JAIGBI” - Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, London**
- “JNES” - Journal of Near Eastern Studies, Chicago**
- “RGTC” - Répertoire Géographique de Textes Cuneiformes, Wiesbaden**
- “SMEA” - Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma**
- “TTKB” - Türk Tarih Kurumu Biletleri**
- “UMCFM” - Urartu. A metalworking center in the First millennium, B.C.E.**
- “UMUP” – University Museum, University of Pennsylvania**

- Արեղյան Մ. - «Վիշապներ» կոչված կոթողները, իբրև Ասադիկ-Դերկեսոս դիցուհու արձաններ, Երևան 1941
- Արեղյան Մ.Խ. - Երկեր, հ. 8, Երևան 1985
- Արքայազանյան Ա.Գ. - Հայ գրի ու գրչության պատմություն, Երևան 1959
- Արոնց Ն. - Հայաստանի պատմություն, Երևան 1972
- Աճառյան Հ. - Հայերեն արմատական բառարան, ե. 1, Երևան 1971
- Աճառյան Հ. - Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Երևան 1973
- Աճառյան Հ. - Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, Երևան 1977
- Աճառյան Հ. - Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, Երևան 1979
- Այվազյան Ս.Մ. - Հայաստանի մշակույթի պատմությունից, Երևան 1986
- Անանիա Շիրակացի - Մատենագրություն, Երևան 1979
- Անանյան Գ.Գ. - Հրապարակախոսական տարրերը ուրարտական արձանագրություններում, Երևան 1999
- Առաքելյան Բ.Ն., Ջահուկյան Գ.Բ., Սարգսյան Գ.Խ. - Ուրարտու-Հայաստան հարցի աղբյուր, «ՊԲՀ», դ. 1, 1987
- Առաքելյան Բ.Ն., Ջահուկյան Գ.Բ., Սարգսյան Գ.Խ. - Ուրարտու-Հայաստան, Երևան 1988
- Ավետիսյան Հ.Մ. - Հնագույն էթնիկական տեղաշարժերը և Հայկական լեռնաշխարհը մ.թ.ա. III-I հազարամյակներում, «ՊԲՀ», դ. 1-2, 1994
- Ավետիսյան Պ., Բաղայան Ռ., Հմայակյան Ս., Փիլիպոսյան Ա. - Հայաստանի Բրոնզի-Երկաթի դարաշրջանների պարբերացման և ժամանակագրության հարցերի շուրջ (Հ. Սարախրոսյանի սանդղակն արդի հնագիտության եիմնախնդիրների համաաեքստում), («Հայաստանի Հանրապետությունում 1993-1995 թթ. ենագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջան: Չեկ. Թեզեր»), Երևան 1996
- Ասուրպետ - Ճորոխի ավագանը, Վիեննա 1926
- Արեղյան Գ.Ե., Ղաֆաղարյան Կ.Կ. - Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետությունը նախնադարյան համայնական հասարակարգի և պետական առաջին կազմավորումների ժամանակաշրջանում, «ՀՃՊ», հ. 1, Երևան 1996
- Բարխուդարյան Ս. - Վելիքուխի երկիրը, «ՀԿՊԻԱ», հ. 1, Երևան 1935
- Բարսեղյան Լ.Ա., Խաչատրյան Ժ.Դ., Քալտնթարյան Ա.Ա. - Նորահայտ պաշտամունքային կոթողներ Գեղամա լեռներից, «ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր (հասարակ. գիտություններ)», դ. 8, 1964
- Գայսերյան Վ. - Արգիշթե II - ի Սիսիանի արձանագրությունը, «Լրաբեր», դ. 6, 1985
- Գրիգորյան Տ., Հովեաննիսյան Դ. - Մարտունու շրջան, ՀՍՀ, հ. 7, Երևան 1981
- Դևեջյան Ս. - Լոռի բերդի 1989-1990 թթ. պեղումների արդյունքները, «ՀՀԴՀԱԱՆԳՆ-ՉԹ», Երևան 1991
- Ենգիբարյան Ն. - Ուրարտական դամբարաններ Նորատուսից, «ՀՀԴՀԱԱՆԳՆ-ՉԹ», Երևան 1991
- Ենգիբարյան Ն. - Ուրարտական դամբարան Ներքին Գետաշենից, «ՀՀԴՀԱԱՆԳՆ-ՉԹ», Երևան 1991
- Եսայան Ս. - Կարմիր բլուր, Երևան 1982
- Եսայան Ս. - Կառամարտիկ գորամասերը և եեծելագորը Հին Հայաստանում, Երևան 1994

- Եսայան Ս., Արաջյան Լ. - Վանի սովազանի բիայնական ամրոցները, «ՊԲՀ», դ. 1, 1995
- Եսայան Ս., Բիյագով Լ., Հմայտկյան Ս., Կանեցյան Ա. - Երևանի բիայնական դամբարանը (2), «ՀՀՀ», դ. 16, ՈՒՀ պրակ III, Երևան 1995
- Երեմյան Ս. - Հայաստանը ըստ «Սշխարհացույց»-ի, Երևան 1963
- Երնջակյան Ն.-մ Արտավազդի առասպելի տիեզերածնական (կոսմոգոնիկ) նշանակության հարցի շուրջը, «ԵԿԳ-ՉԹ», Երևան 1980
- Թովմա Արծրունի և Անանուն - Պատմություն Արծրունյաց սան, Երևան 1985
- Իշխանյան Ռ. - Հայ ժողովրդի ծագման ու ենագոյն պատմութեան հարցեր, Վիեննա 1988
- Իշխանյան Ռ. - Հայ ժողովրդի ծագման ու հնագույն պատմության հարցեր, Վիեննա 1988
- Իշխանյան Ռ. - Բնիկ հայերեն բառեր և ենագույն փոխառություններ, Երևան 1989
- Իշխանյան Ռ. - Պատկերագարդ պատմություն Հայոց, Գիրք Ա, Երևան 1989ա
- Լալայան Ե. - Նոր-Բայազետի գավառ կամ Գեղարքունիք, «ԱՀ», գիրք XIV, դ. 2, Թիֆլիս 1906:
- Լալայան Ե. - Պեղումներ Նոր Բայազետի գաւառում, «ԱՀ», գիրք XIX, դ. 1, Թիֆլիս 1910
- Լալայան Ե. - Դամբարանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, Երևան 1931
- Լեո - Վանի թագավորությունը, Տիֆլիս 1915
- Խանգաղյան Է., Սկրտչյան Կ., Պարսամյան Է. - Սեծամոր, Երևան 1973
- Խաչատրյան Լ., Փիլիպոսյան Ա. - Հայրավանքի Միջին Բրոնզի շրջավույի դամբարանները, «ՀՊՄՀ», Երևան 1997
- Խնկիկյան Օ.Ս. - Սյունիքի մ.թ.ա. IV-I հազարամյակների թաղման ծեսի մեկնության փորձ, «ԲԵՀ» դ. 3, Երևան 1993
- Խնկիկյան Օ.Ս. - Յլագլուխ կոթողներ Վարդենիսի լեռներից և «Վիշապաքարերի» մեկնության եարցի շուրջ, «Լրաբեր» դ. 3, 1997
- Խնկիկյան Օ.Ս. - Այունիքը Բրոնզի և Երկաթի դարաշրջաններում, (դոկտորական ատենախոսության թեզ), Երևան 1998, (ձեռագրի իրավունքով)
- Կատվայան Մ. - Ռշտունիներ, Ռշտունիք, «ՀՍՀ» հ. 9, Երևան 1983
- Կակոսյան Վ. - Արարատյան դիցարանություն, Գառնի 1990
- Կարազեոզեան Յ. - Սեպագիր տեղանուններ, «ՀԼՍԱ», հ. I, գիրք I, Երևան 1998
- Հակոբյան Թ. - Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան 1968
- Հակոբյան Հ. - Ալրերդի պաշտպանական համակարգը, «ՀՀՀՀԱՆԳՆ-ՉԹ», Երևան 1996
- Հակոբյան Հ., Վարդանյան Ս., Պարմեջիանի Ն.- Ալրերդի պեղումները, «ՀՀՀՀԱՆԳՆ-ՉԹ», Երևան 1996
- Հարությունյան Բ.Հ. - Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ.թ.ա. VII-VI դդ.), Երևան 1998
- Հարությունյան Ս. - Մեեր, «ՀՍՀ» հ. 7, Երևան 1981
- Հարությունյան Ս. - Հայ հին վիպաշխարհը, Երևան 1987
- Հարությունյան Ս. - Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ 2000
- Հերոդոտոս - Պատմություն ինը գրքից, Երևան 1986
- Հմայտկյան Ս. - Թաղման ծեսն Ուրարտուում, «ՀՀԴՀԱՆԳՆ-ՉԹ», Երևան 1985
- Հմայտկյան Ս. - Պաշտամունքային շինությունները, քրմությունը, ծեսերը և սիեզերքի եռամասնության մասին պատկերացումն Ուրարտուում, «ՊԲՀ» դ. 1, 1986
- Հմայտկյան Ս. - Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան 1990
- Հմայտկյան Ս. - Ուրուրի-Էթիունի երկիրը, «ՀՀՀՀԱՆԳՆ-ՉԹ», Երևան 1996

- Հմայակյան Ս., Բիշոնե Ռ., Պարմեջիանի Ն.- Սևանա լճի ավազանում եայ-իտալական արշավախմբի 1994-1995 թթ. կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքները, «ՀՀՀԱՆԳՆ-ՁԹ», Երևան 1996
- Հմայակյան Ս., Հակոբյան Հ., Բիշոնե Ռ., Պարմեջիանի Ն.- Սևանի ավազանում հայ-իտալական արշավախմբի 1996-1997 թթ. կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքները, «ՀՀՄ, XI ՀԳՆ-ՁՀ», Երևան 1998
- Հմայակյան Ս., Սանամյան Հ. - Սևանա լճի հարավային ավազանի պաշտպանական համակարգի մասին, «ՀՀՄ, XI ՀԳՆ-ՁՀ», Երևան 1998
- Հոմեղոս - Իլիական, Երևան 1987
- Հովհաննիսյան Կ. - Ուրարտուի ճարտարապետությունը, «ՀՃՊ», հ. 1, Երևան 1996
- Ղազիյան Ա.- Ազոսվի պաշտամունքի հետքերը հայ ժողովրդական ավանդություններում («Հայոց սրբերը և սրբավայրերը» ժողովածու), Երևան 2001
- Ղախիանցյան Գ. - Ուրարտուի պատմություն, Երևան 1940
- Ղափիանցյան Գ. - Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան 1945
- Ղաֆադարյան Կ. - Արգիշտիիսիիլի քաղաքի ճարտարապետությունը, Երևան 1984
- Մաաթեոս Ուռեայեցի - Ժամանակագրություն, Երևան 1973
- Մելքոնյան Մ. - Ուրարտական ժայռափոր դամբարանները, «ՀՀՀ» դ. 16, ՌԻՀ պրակ III», Երևան 1995
- Միքայելյան Գ. - Սևանի ավազանի կիկլոպյան ամրոցները, «ՀՀՀ» դ. 1, ԲՀ պրակ I», Երևան 1968
- Մկրտչյան Ռ., Ավետիսյան Պ. - Ուրարտական դամբարանների ենամարդարանական նյութերը մ.թ.ա. 8-6-րդ դդ. պատմաեմագիտական կոնտեքստում, «ՀՀՀ» դ. 16, ՌԻՀ պրակ III», Երևան 1995
- Մկրտչյան Ռ. - Սևանի ավազանի միջին բրոնզի շրջակույի հնամարդարանությունը, «ՀՊՄՀ», Երևան 1997
- Մկրտչյան Ռ., Փիլիպոսյան Ա.- Ասքանազյան սիզգի և Թորգոմի սան ժառանգարանական խնդիրների շուրջ («Հայոց սրբերը և սրբավայրերը» ժողովածու), Երևան 2001
- Մնացականյան Ա. - «Վիշապ» քարակոթողների և վիշապամարտի դիցարանության մասին, «ՀՄՍՈ. ԳԱ Տեղեկագիր (հասարակ. գիտություններ)», դ. 5, 1952
- Մովսիսյան Ա. - Վանի թագավորության (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) մեհենագրությունը, Երևան 1998
- Մնացականյան Հ. - Լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական էասայները, «ՊԲՀ», դ. 2, 1965
- Մովսես Խորենացի - Հայոց պատմություն, Երևան 1968
- Շահինյան Ա. - Վայոց ձորի վիշապ կոթողները, «ՊԲՀ», դ. 1, 1976
- Շահինյան Լ. - Գիրր դարերի խորքից, Երևան 1984
- Շահինյան Լ. - «Ուրարտու» ստեղծվածը, Երևան 1994
- Պետրոսյան Ա.- «Վիշապ» քարակոթողները որպես ենդեվրոպական առասպելամտածողության արահայաություններ (Հնարապետական գիտական նսաաշրջան նվիրված 1982-1983թթ ազգագրական և բանասիրության հայտնային հետազոտությունների հանրագումարին: Ձեկուցումների թեզիսներ), Երևան 1984
- Պետրոսյան Ա. - Արամի առասպելը ենդեվրոպական առասպելարանության համատեքստում և հայոց ազգաձագման խնդիրը, Երևան 1997
- Պետրոսյան Ա. - Հայ-էտրուսկյան առասպելարանական առնչություններ, «ՀԺՄ, ՀԳՆ», Երևան 1997ա

- Պետրոսյան Ա. - Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները, Երևան 1997թ
- Պետրոսյան Լ. - Լճաշենի թիվ 55 դամբարանը, «ՀՀՄ, XI ՀԳՆ-ՁՀ» Երևան 1998
- Պետրոսյան Ս. - Մերձսևանյան ցեղերի միությունը Հայկական լեռնաշխարհում, «ՊԲՀ» դ. 1, 1976
- Պոզրեբովա Մ., Եսայան Ս. - Անդրկավկասում հայտնաբերված սկյութական թրեր և դաշույններ, «Լրաբեր» դ. 9, 1981
- Պողոսյան Վ. - Գեղիովիտ, «ՀՀԲ» գ. 3, Երևան 1996
- Ջահուկյան Գ. - Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան 1987
- Սարգսյան Գ. - Ուրարտու պետությունը և հայերը (Առաքելյան Բ.Ն., Ջահուկյան Գ.Բ., Սարգսյան Գ.Խ. «Ուրարտու-Հայաստան» գրքում), Երևան 1988
- Սարգսյան Գ.- Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները, «ՊԲՀ», դ. 2-3, 1992
- Սասնա ծոեր, Երևան 1936
- Ստեփանոս Օրբելյան - Սյունիքի պատմություն, Երևան 1986
- Վարպետյան Ա.- Արարատի շարունակում է բացել բյուրիագրամյա իր գաղտնիքները, «Լուսին» դ.0, Երևան 1992
- Տերյան Ա. - Ար սասծո պաշտամունքը Հայաստանում, Երևան 1995
- Տիրացյան Գ. - Ուրարտուական քաղաքակրթությունն ու Արեմենյան Իրանը, «ՊԲՀ», դ. 2, 1964
- Փիլիպոսյան Ա. - Նորահայտ ուրարտական հուշարձան Երևանում, «ՀՀԴՀԱԱՆԳՆ-ՁԹ», Երևան 1987
- Փիլիպոսյան Ա. - Պեղումներ Սևանի կապեկառքի տարածքում՝ 1988, «ՀՀԴՀԱԱՆԳՆ-ՁԹ», Երևան 1989
- Փիլիպոսյան Ա. - Հեռախոսական պեղումներ «Մոթթի ձոր» դամբարանադաշտում, «ՀՀԴՀԱԱՆԳՆ-ՁԹ», Երևան 1991
- Փիլիպոսյան Ա., Հովհաննիսյան Վ. - Պեղումներ Ներքին Գետաշեն գյուղում, «ՀՀԴՀԱԱՆԳՆ-ՁԹ», Երևան 1991
- Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. - Գեղեվախի վանտոսայան վիմափոք դամբարանը, «ՀՀՀ» դ. 16, ՌԻՀ պրակ III, Երևան 1995
- Փիլիպոսյան Ա., Քամայան Հ. - Շումերա-աքադական տիեզերաստիզծ Էնկի-Հայա սասծո և հայոց ազգածին Հայկ նահապետի համադրության փորձ, «ՀԺՄ, ՀՆԳ», Երևան 1997
- Փիլիպոսյան Ա., Սկրտչյան Ռ. - Նահապետի ֆենոմենն ըստ հնագիտական և մաթ-դարանական տվյալների, «ՀՀՄ. IX ՀԳՆ-ՁՀ», Երևան 1998
- Փիլիպոսյան Ա. - Հայկական լեռնաշխարհի կնիքները Հին Արևելքի կնքագործության համակարգում, Երևան 1998
- Քոչար Ն., Սկրտչյան Ռ, Փալիկյան Ա. - Հայաստանի ուրարտական դամբարաններից հայտնաբերված հնամարդարանական նյութերի բնութագրությունը, «ՀԳՆՆԱԲՀԱ-ՁՀ», Երևան 1995
- Քոսյան Ա. - Կրկին էթնիկական տեղաշարժերի մասին, «ՊԲՀ», դ. 1-2, 1994
- Քոսյան Ա. - «Արևելյան» և «արևմտյան» մուշկերի խնդիրը, «ՊԲՀ», դ. 1-2, 1996
- Քոսյան Ա. - Տուն Թորգոմայ, Երևան 1998
- Օզգյուլ Թ. - Հնադարյան Արարատ, «Գարուն», դ. 8, 1968

- Абдушелишвили М.Г. - Антропология Грузии в период широкого освоения производства железа, Тбилиси 1988
- Аветисян Г.Г. - Биайнская керамика из памятников Араратской долины, Ереван 1992
- Агбунов М.В. - Путешествие в загадочную Скифию, Москва 1989
- Алексеев Б.П., Дебедц Г.Ф. - Краниометрия: Методика антропологических исследований, Москва 1964
- Алексеев Б. П. - Происхождение народов Кавказа, Москва 1974
- Алексеев Б.П., Трубникова О.Б. - Некоторые проблемы таксономии и генеалогии Азиатских монголоидов (Краниометрия), Новосибирск 1984
- Алексеев Б.П. - Историческая антропология и этногенез, Москва 1989
- Аптекарь Б.Б. - К вопросу об этрусках в работах Н.Я. Марра, "ПИДО", М.-Л. 1935
- Ардзипба В.Г. - Ритуалы и мифы Древней Анатолии, М. 1982
- Арешян Г.Е. - Раскопки в Маисяне, "АО 1984 года", М. 1986
- Артамонов М.И. - К вопросу о происхождении скифов, "ВДИ" № 2, 1950
- Артамонов М.И. - Киммерийцы и скифы, Ленинград 1974
- Арутюнян Н.В. - Новые урартские надписи Кармир-блур, Ереван 1966
- Арутюнян Н.В. - Виайнили (Урарту), Ереван 1970
- Арутюнян Н.В. - Тононимика Урарту, Ереван 1985
- Арутюнян Н.В. - Новая урартская надпись из Сисиана, "ДВ" вып. 4, Ереван 1985 (а)
- Арутюнян С.Б. - Артавазд, "МНМ", т. 1, Москва 1992
- Арутюнян С.Б. - Михр-Мгер, "МНМ", т. 2, Москва 1992(а)
- Арутюнян С.В. - Чарки, "МНМ", т. 2, Москва 1992 (б)
- Бахтадзе Н. - Результаты археологического исследования Мугутских нещер, "АКК I", Тбилиси 1998
- Варамидзе М.В. - Мерхеульский могильник, Тбилиси 1977
- Бартошек А. - Златообильные Микены, Москва 1991
- Барцева Т.В. - Цветная металлообработка скифского времени, Москва 1981
- Велицкий М. - Забытый мир шумеров, Москва 1980
- Бикерман Э. - Хронология Древнего Мира, Москва 1976
- Блаватская Т.В. - Греческое общество второго тысячелетия до новой эры и его культура, Москва 1976
- Вогаевский В.Л. - Этруски в работах Н.Я. Марра, "ИДФ", М.-Л. 1933
- Вудимир М. - Груи е Пеластии, Београд 1950 (на сербск. яз)
- Буриаи В., Моухова Б. - Загадочные этруски, Москва 1970
- Вайман А.А. - Урартская иероглифика: расшифровка знака и чтение отдельных надписей, "КВДРС", Ленинград 1978
- Вильгельм Г. - Древний народ хурриты, Москва 1992
- Виноградова Н.А., Каптерева Т.П., Стародуб Т.Х. - Традиционное искусство Востока, Москва 1997
- Вогэн А.К. - Этруски, Москва 1998
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. - Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. 1-2, Тб. 1984
- Ганалаян А.Т. - Армянские предания, Ереван 1979

- Герни О.Р. - Хетты, М. 1987
- Геруни П.М. - Доисторическая каменная обсерватория Карахундж-Карениш, "ДНАНА", №8, 1998
- Гиндин Л.А. - Некоторые вопросы древнего балканского субстрата и адстрата, "ВЭЭСВР", М. 1976
- Гобеджншвили Г.Ф. - Археологические раскопки в Советской Грузии, Тбилиси 1952 (на груз. яз.)
- Гордизиани Р.В. - Этрусский и картвельский, Тбилиси 1980
- Грейнс Р.- Мифы Древней Греции, Москва 1992
- Грязневич П.А. - В поисках затерянных городов, М. 1978
- Дандамаев М.А. - Иран при первых Ахеменидах, М. 1963
- Дебец Г.Ф. - Палеоантропология СССР, Москва 1948
- Деведжян С.Г. - Лори-берд I, Ереван 1981
- Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. - Народы нашей страны в "Истории" Геродота, Москва 1982
- Дьяконов И.М. - Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, "ВДИ" № 2, 3, 4, Москва 1951
- Дьяконов И.М. - История Мидии, Москва 1956
- Дьяконов И.М. - Урартские письма и документы, Москва-Ленинград 1963
- Дьяконов И.М. - Предистория армянского народа, Ереван 1968
- Дюмезиль Ж. - Скифы и нарты, Москва 1990
- Ельницкий Л.А. - Киммерийцы и киммерийская культура, "ВДИ" № 3, 1949
- Ельницкий Л.А. - Скифия Евразийских степей, Новосибирск 1977
- Есаян С.А. - Каталог археологических экспонатов (Музей Истории города Еревана), Ереван 1964
- Есаян С.А. - Каталог археологических предметов (Музей Истории города Еревана), Ереван 1972
- Есаян С.А. - Об урартских дворцовых комплексах Ошакана, "КНВ", Ленинград 1985
- Есаян С.А., Погребова М.Н. - Скифские памятники Закавказья, Москва 1985
- Есаян С.А., Калантарян А.А. - Ошакан I, Ереван 1988
- Есаян С.А., Биягов Л.Н., Амаякян С.Г., Канецян А.Г. - Вианнская гробница в Ереване, Ереван 1991
- Златковская Т.Д., Шелов Д.В. - Фибулы Фракии VII-V вв. до н.э. (К вопросу об экономическом развитии Фракии накануне возникновения царства одрисов), "СА", № 4, 1971
- Иванов В.В., Топоров В.Н. - Исследования в области славянских древностей, Москва 1974
- Иванов В.В. - К изучению хеттского влияния на древнегреческую культуру, "АВ" т. 2, М. 1975
- Иванов В.В. - Предистория древнегреческого, малоазийско-эгейских и итальянских алфавитов в свете данных архивов Эблы и Угарита, "ССТ", Москва 1979
- Иванов В.В. - чные связи этрусского языка (в сб. "Древний Восток: этнокультурные связи"), Москва 1988
- Ивановский А.А. - По Закавказью, "МАК", вып. VI, М. 1911

- Казнаков А.А. - Пещера с тайниками в Ванской цитадели, "ИКМ" XI, № I-II, 1917
- Калантадзе А.Н. - Археологические памятники Сухумской горы, Сухуми 1954
- Калантадзе А.Н. - Цнорская пещера и его культура (в кн. "Пещеры Грузии"), Тбилиси 1965
- Капанцян Г.А. - Историко-лингвистические работы, т. 1, Ереван 1956
- Капанцян Г.А. - Халдская надпись Русы I из Келакрана, Ереван 1931
- Капанцян Г.А. - Историко-лингвистическое значение топонимики Древней Армении, Ереван 1941
- Карапетян Г.О. - Дорога Мгера (Армянские легенды и предания), Москва 1990
- Касимова Р.М. - Антропологическое исследование черепов из Мингечаура, Ваку 1960
- Кес Д. - Стили мебели, Вудапешт 1981
- Клейн Дж. Дж. - Урартские иероглифические надписи из Алтыштепе, "ДВ", вып. 3, Ереван 1978
- Комей Дж. - Кто есть кто в Ветхом Завете (словарь), Москва 1998
- Кондукторова Т.С. - Физический тип людей Нижнего Приднепровья, Москва 1979
- Косян А.В. - Лувийские царства Малой Азии и прилегающих областей в XII-VIII вв до н.э. (по иероглифическим лувийским источникам), Ереван 1994
- Куклина И.В. - Этногеография Скифии (по античным источникам), Ленинград 1985
- Куфтин В.А. - Урартский "колумбарий" подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит, "ВГМГ" т. XIII-B, Тбилиси 1944
- Липин Л.А. - Аккадский (вавилоно-ассирийский) язык, т. I, Ленинград 1957
- Лосева Н.М. - Раскопки в Арин Верде, "СА" № 2, 1958
- Лосева Н.М., Сидорова Н.А. - Искусство Этрурии и Древней Италии, Москва 1988
- Лундии А.Г. - Государство мукаррибов Саба, М. 1971
- Луркер М. - Египетский символизм, Москва 1998
- Мандельштам А.М. - Памятники Эпохи Вроизы в Южном Таджикистане, МИА, т. 145, Ленинград 1968
- Марр Н.Я. - Фрагмент халдской надписи из Алашкерта, Изв. ГАИМК, №1, 1920
- Марр Н.Я., Орбели И.А. - Археологическая экспедиция 1916 года в Ван, СпВ. 1922
- Марр Н.Я., Смирнов И.Я. - Вишапы, "ТГАМК" т. 1, М. 1931
- Марр Н.Я. - Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидании Средиземноморской культуры (в "Избранные труды" т. 1), М.-Л. 1933
- Мартirosян А.А. - Раскопки в Головино, Ереван 1954
- Мартirosян А.А. - Город Тейшебаши, Ереван 1961
- Мартirosян А.А. - Армения в эпоху Вронзы и Раннего Железа, Ереван 1964
- Мартirosян А.А. - Аргиштихинили, Ереван 1974
- Меликишвили Г.А. - Наири-Урарту. Тбилиси 1954
- Меликишвили Г.А. - Урартские клинообразные надписи, Москва 1960

- Меликсет-Беков Л.М. - Вишапы и вишапоиды Грузии, "КСИИМК" т. XV, М.-Л. 1947
- Мещанинов И.И. - Халдоведение, Баку 1927
- Мещанинов И.И.- Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка, Ленинград 1978
- Миков В., Джамбазов Н. - Деветапката пещера, София 1960 (на болгар. языке)
- Мипорский В. - Келяшин стела из Топузава и древнейшие памятники вблизи Урмийского озера, "ЗВОРАО" т. XXIV, вып. I-IV, Петроград 1917
- Мкртчян Р.А., Пилипосян А.С., Паликян А.К. - Коллективные погребения эпохи средней бронзы Неркин Геташена (социокультурная характеристика), "ВОН" № 1, 1997
- Мкртчян Р.А., Пилипосян А.С.- Сравнительный анализ краниологических материалов вайтоспского периода (в сб. "III конгресс этнографов и антропологов России: тезисы докладов"), Москва 1999
- Мпацаканян А.О. - О раскопках могильников у села Головино, "КСИИМК" вып. 46, 1952
- Мнацаканян А.О. - Раскопки кургаиов на побережье оз. Севаи, "СА" №2, 1957
- Мнацаканян А.О. - Лчашенские курганы (раскопки 1956 г.), "КСИА" вып. 85, 1961
- Мнацаканян А.О., Тирацян Г.А. - Новые данные о материальной культуре Древней Арменни, "ИАНОН" № 8, 1964
- Модестов И.В. - Введение в римскую историю, ч. 2, СПб 1904
- Миолештейн Г. - Историческое значение вопроса об этрусках, "ВДИ" №4, 1938
- Ноговицын А.- Этруски, Москва 2000
- Никольский М.В. - Клинообразные надписи Ванских царей, открытых в пределах России, "ДВ" № 1, 3, 1893
- Никольский М.В. - Клинообразные надписи Закавказья, "МАК", т. V. Москва 1896
- Нейхардт А. А. - Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии, Ленинград 1982
- Немировский А.И. - Этруски (От мифа к истории), Москва 1983
- Оганесян К.Л. - Крепость Эребуин (782 г. до н.э.), Ер. 1980
- Орбели И.А. - Армянский героический эпос, Ереван 1956
- Патканов К. - О клинообразных надписях ванской системы, открытых в пределах России, "ЖМНП", 1883
- Пентлбери Дж. - Археология Крита, М. 1950
- Петросян Л.А. - Раскопки памятников Кети и Воскеаска (III-I тыс. до н.э.), Ереван 1989
- Пилипосян А.С. - Раскопки в с. Сарухан, "АО 1981 года", Москва 1983
- Пилипосян А.С., Мкртчян Р.А. - Историко-антропологический анализ коллективных погребений некрополя Неркин Геташен, "АКНОП", Тбилиси 1997
- Пилипосян А.С., Мкртчян Р.А.-Могильник Мртби дзор, "АКК I", Тбилиси 1998
- Пиотровский В.В.-Вишапы-каменные статуи в горах Армении, Ленинград 1939

- Пиотровский В.Б. - История и культура Урарту, Ер. 1944
- Пиотровский В.Б. - Археология Закавказья, Ленинград 1949
- Пиотровский В.Б. - Кармир Влур I, Ереван 1950
- Пиотровский В.В. - Кармир Влур II, Ереван 1952
- Пиотровский В.Б. - Кармир Влур III, Ереван 1955
- Пиотровский В.В. - Ванское царство (Урарту), М. 1959
- Пиотровский В.В. - Город бога Тейшебы, "СА", № 2, 1959(a)
- Пиотровский В.Б. - Искусство Урарту (VIII-VI вв до н.э.), Ленинград 1962
- Пиотровский В.В. - Кармир Влур (альбом), Ленинград 1970
- Погребова М.Н. - Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время, Москва 1984
- Погребова М.Н., Раевский Д.С. - Ранние скифы и Древний Восток (К истории становления скифской культуры), Москва 1992
- Радде Г. - Краткий очерк истории развития Кавказского музея, Тифлис 1891
- Рис А., Рис Б. - Наследие кельтов, Москва 1999
- Рубинштейн Р.И. - Геб, "МНМ" т. 1, Москва 1992
- Рубинштейн Р.И. - Нефтида, "МНМ" т. 2, Москва 1992(a)
- Саркисян Д.Н. - Страна Шубрия, Ереван 1989
- Саядян Ю.В. - Человек и среда в послеледниковое время в бассейне озера Севан и сопредельных областей, "ВГЧПА", Ереван 1983
- Словарь мифов (под редакцией П.Вештли), Москва 1999
- Страбон - География, Ленинград 1964
- Татинцян В.Г., Аидриасян Л.Г., Мкртчян Р.А., Пилипосян А.С. - Паталогические изменения зубо-альвеолярной системы черепов из урартского погребения Геховита, (в печати)
- Техов В.В. - Центральный Кавказ в XVI-X вв до н.э., Москва 1977
- Техов В.В. - Скифы и Центральный Кавказ в VII-VI вв до н.э., Москва 1980
- Темкин Э.Н., Эрман В.Г. - Мифы Древней Индии, М. 1985
- Тирацян Г.А. - Культура Древней Армении VI вв до н.э. - III в н.э., Ереван 1988
- Топоров В.Н. - Прусский язык, Словарь. т. I, М. 1975
- Топоров В.Н. - Пещера, "МНМ" т. 2, Москва 1992
- Трапш М.М. - Труды, т. 2, Сухуми 1969
- Фрай Р. - Наследие Ирана, Москва 1972
- Фрезер Дж. - Фольклор в Ветхом Завете, Москва 1990
- Фридрих И. - История письма, Москва 1979
- Хачатрян В.В. - Урарты или урартийцы: кто они, Ереван 1991
- Хачатрян Т.С. - Древняя культура Ширака, Ереван 1975
- Хачатрян Т.С. - Арктический некрополь (каталог), Ереван 1979
- Хачикян М.Л. - Хурритский и урартский языки, Ереван 1985
- Хинц В. - Государство Элам, Москва 1977
- Ходжаш С.И., Трухтаиова Н.С., Огаиесян К.Л. - Эребуни (Архитектура, Монументальные росписи, Художественное ремесло), Москва 1979
- Ходжаш С.И. - Знаки на урартской керамике Эребуни, "ДВМК", Москва 1981
- Церетели Г.В. - Урартские памятники музея Грузии, Тбилиси 1939
- Шифмаи И.Ш. - Культура Древнего Угарита (XIV-XIII вв), М. 1987

- Akurgal E. - Urartaische und altiranische kunstzentren, Ankara 1968
- Albright W.F. - The archaeology of Palestine, London 1954
- Angel L.J. - A racial analysis of the Ancient Greeks, "AJPA", vol. 2, № 3-4. Philadelphia 1944
- Angel L.J. - Troy. The Human Remains (Supl. monography 1), Philadelphia 1951
- André-Salvini B., Salvini M. - Gli annali di ArgiŠti-note e collazioni, "SMEA", fasc. XXX, Roma 1992
- André-Salvini B., Salvini M. - Fixa cacumine montis. Nouvelles considérations sur le relief rupestre de la Prétendue "Niobe" du Mont Sipyle, "CPOA" 3, Neuchâtel-Paris 1996
- Arménie (Tresors de l'Arménie ancienne), Paris 1996
- Badalyan R.S., Kohl P.L., Kroll S.E. - Horom 1995: Bericht über die amerikanisch-armenisch-deute archaologische expedition in Armenia, "AMIT" band 29, Berlin 1997
- Barnett R. - The excavations of the British Museum at Toprak-kale, near Van, "Iraq", vol. 12, London 1950
- Barnett R. - The excavations of the British Museum at Toprak-kale, near Van-Addenda, "Iraq", vol. 16, London 1954
- Barnett R. - The urartian cemetery at Igdyr, "AS", vol. XIII, London 1963
- Barnett R. - More Addenda from Toprak-kale, "AS", vol. 22, London 1972
- Belli O., Kavakli E. - Two Urartian Royal Sceptres with cuneiform inscriptions, "AnAr", vol. 7, 1981
- Belli O. - Or'e deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, copper and iron, "UMCFM", Jerusalem 1991
- Born H. - Bronzene Möbelteile aus Urartu-Anmerkungen zu einer vorläufigen tischrekonstruktion, "AW", vol. 2 Berlin 1984
- Brandenstein W. - Die Herkunft der Etrusker, Leipzig 1937
- Bray W., Trump D. - The Penguin Dictionary of Archaeology, Aylesbury 1980
- Brentjes B. - Drei Jahrtausende Armenien, München 1974
- Brentjes B. - Alte siegelkunst des Vorderen Orients, Leipzig 1983
- Bugge S. - Eruskisch und Armenisch, I, Christiania 1890
- Burney C. - A first season of excavations at the urartian citadel of Kayalidere, "AS" vol. XVI, 1966
- Burney C., Lang D. - The peoples of the Hills - Ancient Ararat and Caucasus, London 1971
- Calmeyer P., Seidl U. - Eine Frühurartaische Siegesdarstellung, "AS", vol. 33, London 1983
- Charlsworth M. - Three urartian tombs at Palu in Turkey, "AMI", band XIII, Berlin 1980
- Charlsworth M. - Three urartian tombs at Palu in Turkey, "AMI", band XIII, Berlin 1980
- Cuyler Young T. - A comparative ceramic chronology for Western Iran 1500-500 B.C., "Iran" № 3, 1965
- Členova N. - On the Degree of similarity between material culture components within the "Scythian World" (in "The Archaeology of the steppes: Methods and strategies"), "IUODSA", series minor XLIV, Napoli 1994
- Diakonoff J.M., Kashkai S.M. - Geographical Names According to Urartian Texts, "RGTC" Band 9 Wiesbaden 1981
- Dinçol A.M. - Çavuş tepe çikan yaritli buluntular, "Anadolu" t. XIII, 1978
- Dyson R. - Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu, "JNES" vol. 24, Chicago 1965

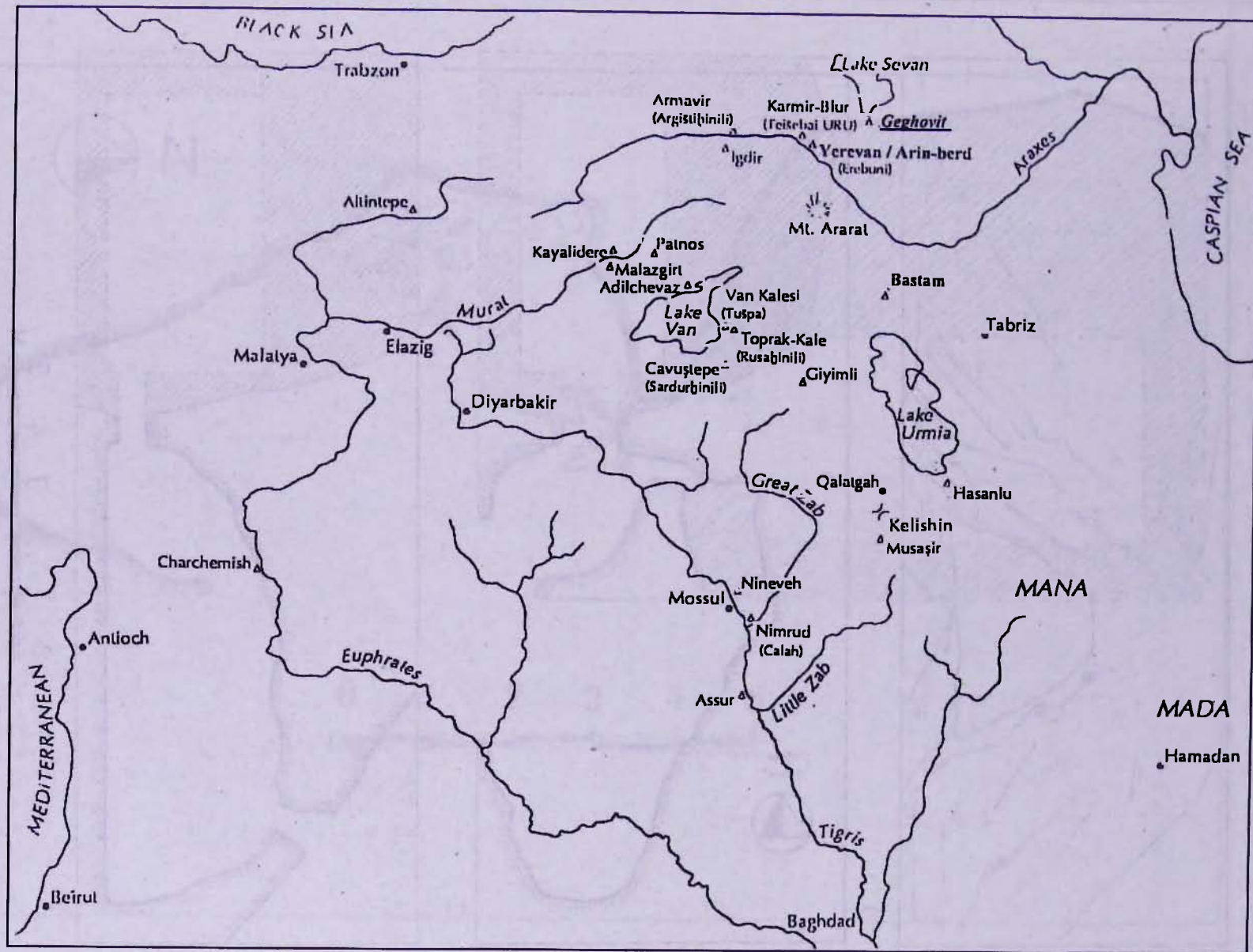
- Ebeling E., Meissner B., Weidner E. - Die Inschriften der altassyrischen Könige, Leipzig 1926
- Emre K. - The urartian pottery from Altintepe, "TTKB" 131, 1969
- Esayan S.A. - Gürtelbleche der älteren Eisenzeit in Armenien, "BAVA", band 6, Bonn 1984
- Fletcher B. - A history of Architecture on the comparative method, London 1954
- Forbes T. - Urartian Architecture, "BAR", International series 170, Oxford 1983
- Frankfort H. - Cylinder seals, London 1939
- Gropp G. - Ein Pferdegeschirr und Streitwagen aus Urartu, "IA", vol. XVI, 1981
- Güterbock H.G. - Les hiéroglyphes de Yazilikaya. A Propos d'un travail Récent (in "Recherche sur les civilisations, Syntèse № 11), Paris 1982
- Haerink E., Overlaet B. - Zur Funktion einiger urartaischer Bronzegegenstände, "IA", vol. 19, 1984
- Harper P.O. - Taq-i Bostan and Mesopotamian Palatial tradition, "CPOA" 3, Neuchâtel-Paris 1996
- Hauptmann H. - Norşun Tepe, Ist Mitt. 19/20, 1971
- Horowitz W. - The Babylonian map of the World, "Iraq" vol. L, 1988
- Hrouda B. - Die Kulturgeschichte des assyrischen Flachbildes, Bonn 1965
- Işık C. - Tische und Tischdarstellung in der Urartaischen Kunst, "TTKB", vol. 197, Ankara 1986
- Karageorghis V. - Cyprus BC 2000 years of history (exhibition catalogue), London 1979
- Kellner H.-J. - Grouping and dating of bronze belts, "UMCFM", Jerusalem 1991
- Khanzadian E. - Metamor 2. La nécropole, vol. 1. ("Les tombes du Bronze Moyen et Récent"), "CPOHS-1", Neuchâtel-Paris 1995
- Kellner H.-J., Merhav R., Kohlmeyer K., Zahlhaas G. - Personal ornaments, "UMCFM", Jerusalem 1991
- Kleiss W. - Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1970, "AMF" № 4, 1971
- Kleiss W., Calmeyer P. - Das Unvollendete Achaemenidische Felsgrab bei Persepolis, "AMF" № 4, 1975
- Kleiss W. - Urartaische Architektur (in "Urartu: Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens" katalog der Ausstellung), München 1976
- Kroll S.E. - Die Keramik aus Bastam, "AMF", Berlin 1970
- Kroll S.E. - Keramik urartaischer Festungen in Iran, Berlin 1976
- König F.W. - Handbuch der chaldäischen Inschriften, t. 1, Graz 1955
- Koroğlu K. - Urartu Krallığı döneminde Elazığ (Alsi) ve çevresi, Istanbul 1996
- Kossian A. - The Muški problem reconsidered, "SMEA" vol. XXXIX, part 2, Roma 1997
- Kyrieleis H. - Throne und Klinen, "JDAF" № 24, Berlin 1969
- Lehmann-Haupt C.F. - Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens, Berlin 1907
- Lehmann-Haupt C.F. - Armenian Kunst und Kunst II, Berlin 1910
- Lehmann-Haupt C.F. - Armenian Kunst und Kunst III, Berlin - Leipzig 1931
- Lloyd S. - The Art of the Ancient Near East, New York - Washington 1969
- Luckenbill D. - Ancient records of Assyria and Babylonia t. 1, Chicago 1926
- Masson E. - Le panthéon de Yazilikaya (in "Recherche sur les grandes civilisations, Syntèse № 3), Paris 1981
- Maxwell-Hislop K. - Urartian Bronzes in Etruscan Tombs, "Iraq" vol. 18, London 1956
- Merhav R. - Everyday and ceremonial utensils, "UMCFM", Jerusalem 1991
- Merhav R. - Secular and cultic Furniture, "UMCFM", Jerusalem 1991(a)

- Meyer G. - Ein neuentdeckter urartaischer Brustschmuck, "Das Altertum" № 1, Berlin 1955
- Miyashita S. - La scène du banquet les ceintures urartéennes, "BAOM" № 5, 1983
- Montelius O. - The Tyrrhenians in Greece and Italy, "JAIGBI", vol. 21, London 1897
- Muscarella O. - Bronze and Iron - Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art, New York 1988
- Mühlestein H. - Die Etrusker im Spiegel ihrer kunst, Berlin 1969
- Nogara B. - Etruschi e la loro civiltà, Milano 1933
- Nilsson M.P. - The Minoan - Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion, Lund 1950
- Ogün B. - Die Ausgrabungen von Kef Kalesi bei Adilçevaz, "AA" 1967
- Ogün B., Bilgiç E. - Recent archaeological Research in Turkey: Adilçevaz, "AS" vol. XXIII, London 1973
- Ogün B. - Die urartaischen Bestattungs Bräuche, "SRKK", Leiden 1978
- Ozgüç T. - Excavations at Altın tepe, "TTKB", vol. 25, Ankara 1961
- Ozgüç T. - Altintepe II (Tombs, Storehouse and ivories), Ankara 1969
- Pallottino M. - Urartu, Greece and Etruria, "EW" vol. 9, 1958
- Parrot A. - The art of Assyria, New York 1961
- Piganiol A. - Les Etrusques, peuple d'Orient, "CHM", № 1, Paris 1954
- Piganiol A. - Oriental Character of etruscan Religion, "CFMSMBEO", London 1959
- Piggot S. - Ancient Europe, Edinburg 1965
- Piotrovski B. - Il regno de Van (Urartu), Roma 1966
- Piotrovski B. - Urartu, the kingdom of Van and its Art, New York 1967
- Piotrovski B. - Ourartou, "AM", Genève - Paris - Munich 1970
- Rimschneider M. - Das Reich am Ararat, Heidelberg 1966
- Rathbun T.A. - A study of the physical characteristics of the Ancient inhabitants of Hasanlu, Iran, "FRP", Coconut Grove, Miami 1972
- Salvini M. - Geschichte und Kultur der Urartaer, Darmstadt 1995
- Sandalgian J. - Les inscriptions cunéiformes urartiques, Venise 1900
- Sayce A. - The kingdom of Van (Urartu), "CAH", t. III, Cambridge 1929
- Schaeffer C.A. - Stratigraphie comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale, London 1948
- Schroeder O. - Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts, t. 1, Leipzig 1921
- Seidl U. - Corrigendum zu "Einige Urartaische Bronzezylinder, "AMI" № 15, 1982
- Sevin V. - Malatya-Elaziğ-Bingöl illeri yüzey araştırması 1985, "AST", vol. IV, Ankara 1987
- Sevin V. - Elaziğ-Tuncelü-Bingöl illeri yüzey araştırması 1986, "AST", vol. V, Ankara 1988
- Sevin V. - Elaziğ-Bingöl yüzey araştırması 1987, "AST", vol. VI, Ankara 1989
- Sevin V. - Three urartian rock-cut tombs from Palu, "Tel Aviv" № 21, Tel Aviv 1994
- Swindler D. R. - A study of the cranial and skeletal material excavated at Nippur, "UMUP" №4, Pennsylvania 1956
- Taşyürek O. - Dome Inscribed urartian bronze armour, "Iraq" vol. 37, part 2, London 1975
- Tseretheli M. - Die neuen haldischen inschriften könig Sardur von Urartu, "SPAW" V, 1928
- Vallois H.-V. - Les Ossements Humains de Sialk, Paris 1940
- Vanden Berghe L., De Meyer L. - Urartu, een vergeten cultuur uit het bergland Armenië, Gent 1982-1983
- Van Loon M. - Urartian Art- Its Distinctive Traits in the light of new excavations, Istanbul 1966
- Wartke R.-B. - Urartu. Das Reich am Ararat, Mainz am Rhein 1993

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ

ТАБЛИЦЫ

TABLES

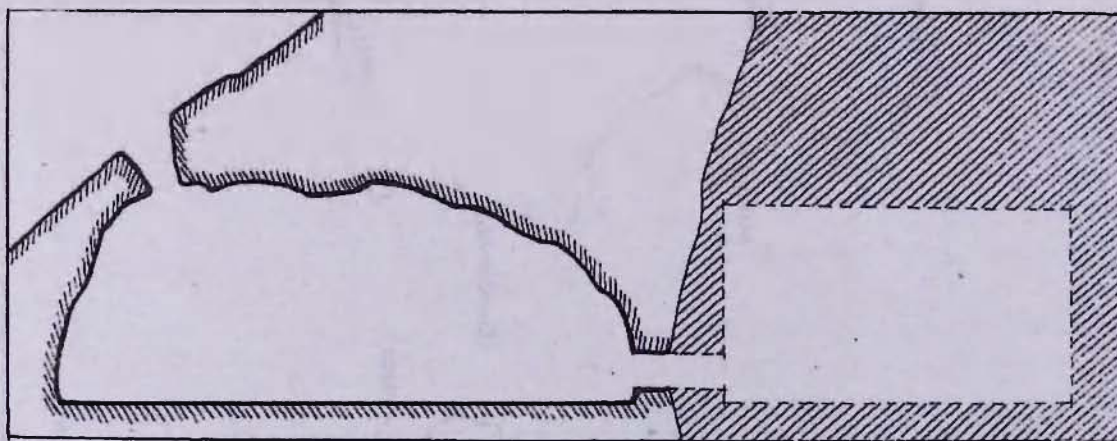
Աղյուսակ 1

1

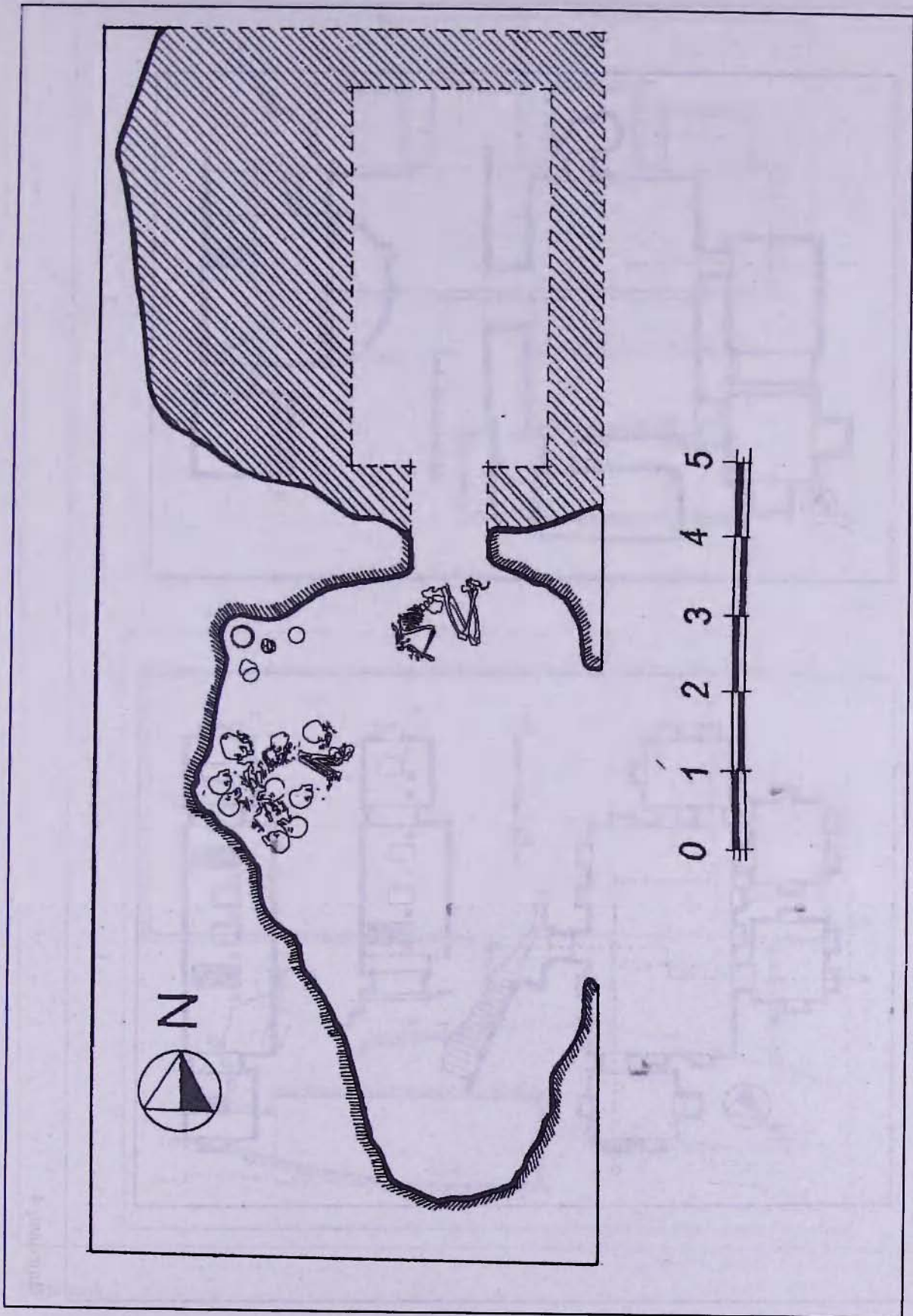

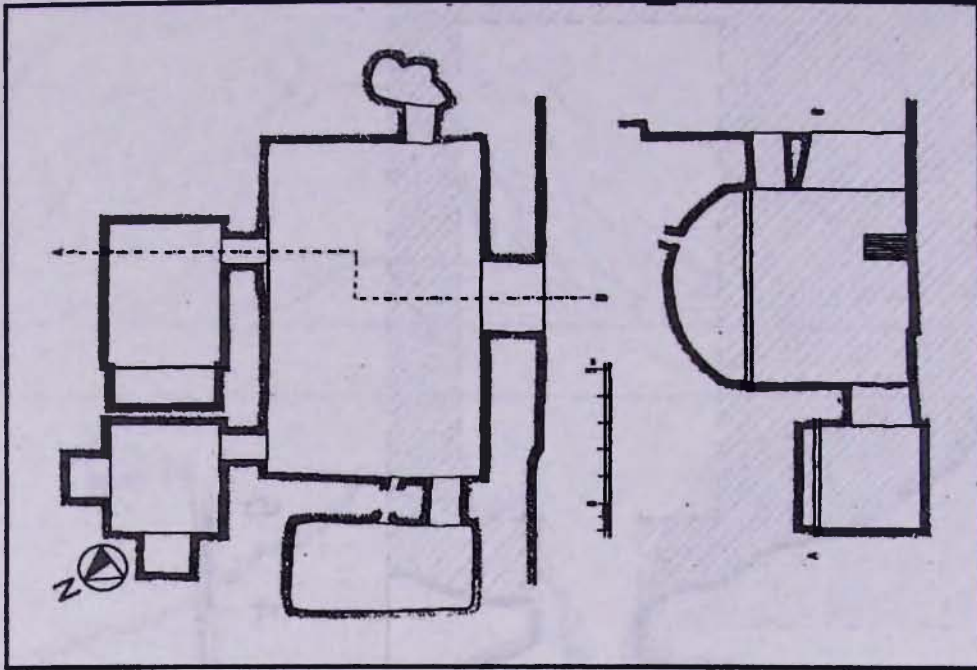
2

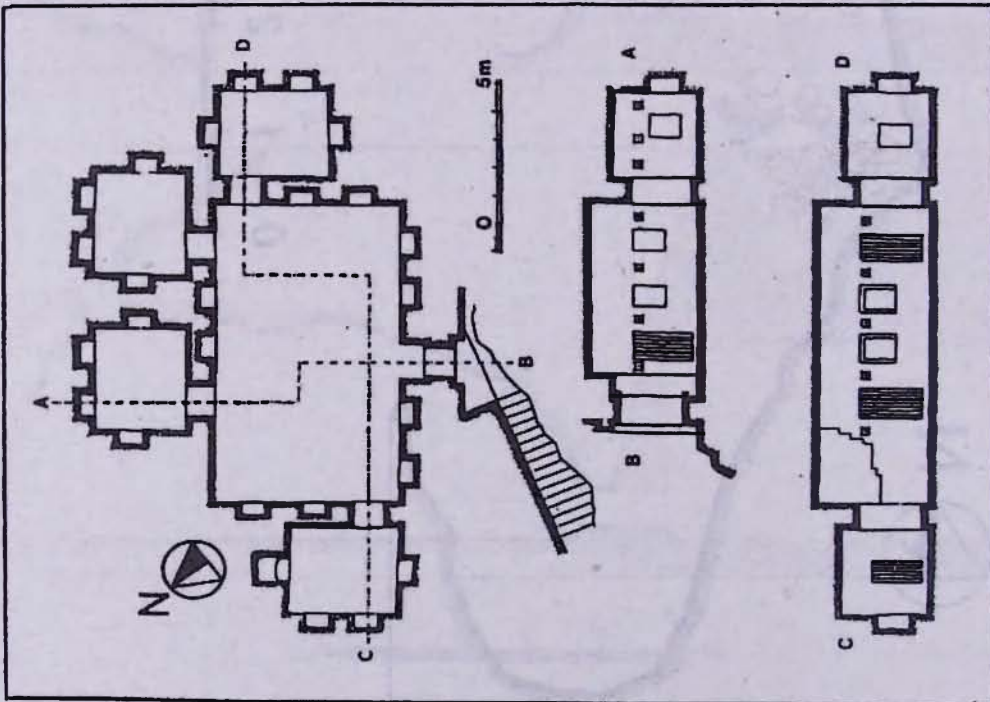
3

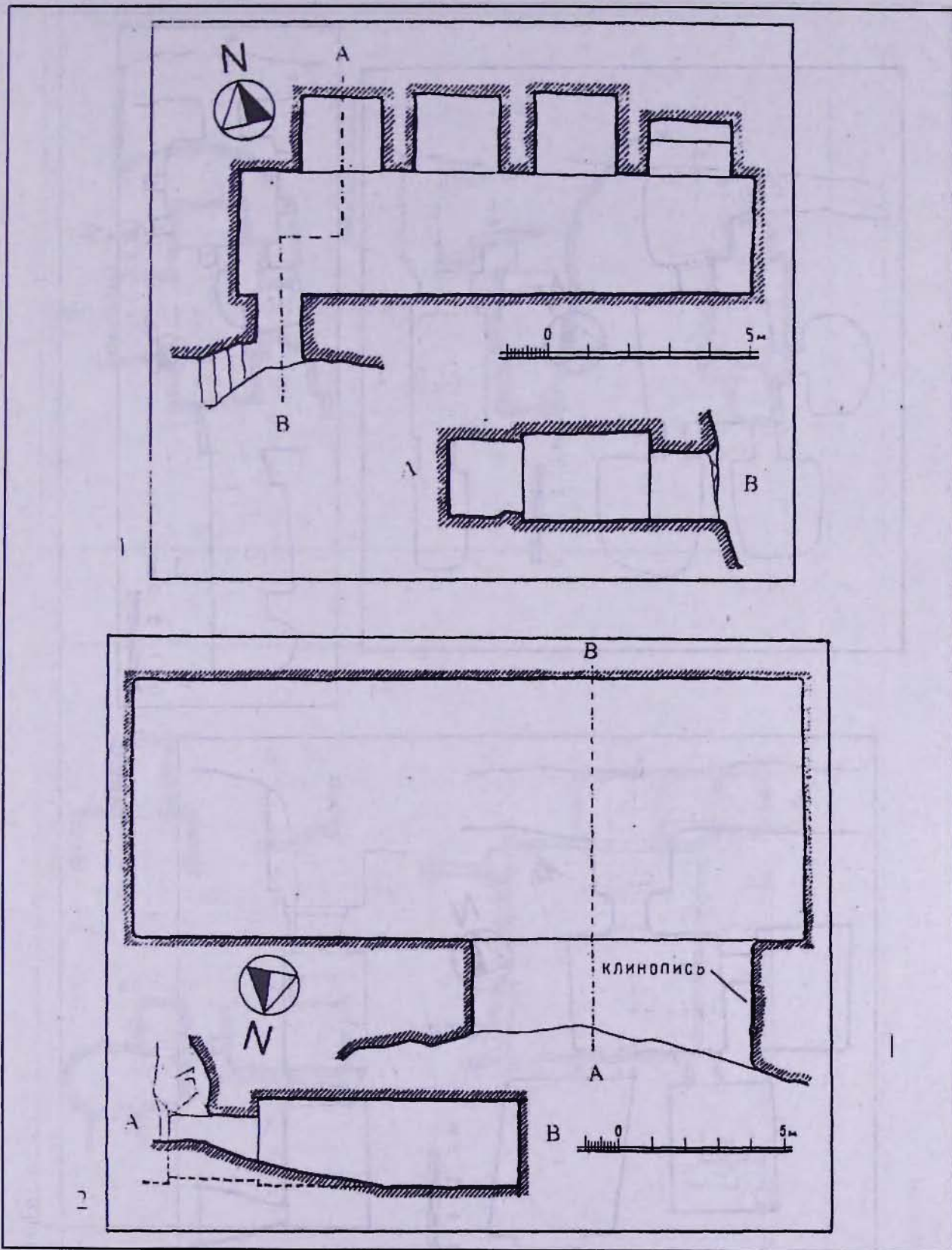

2

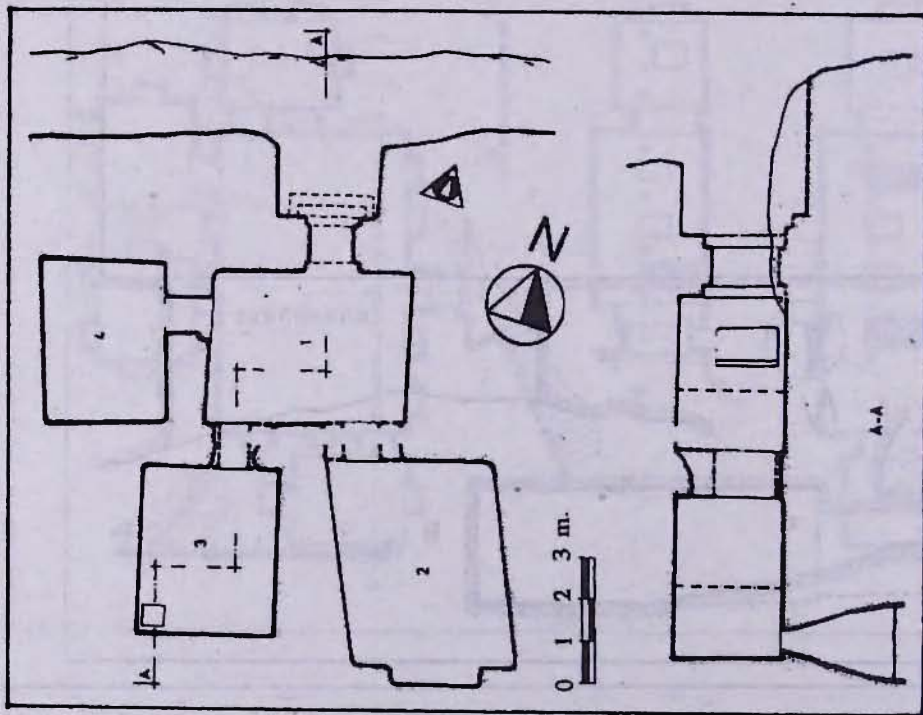
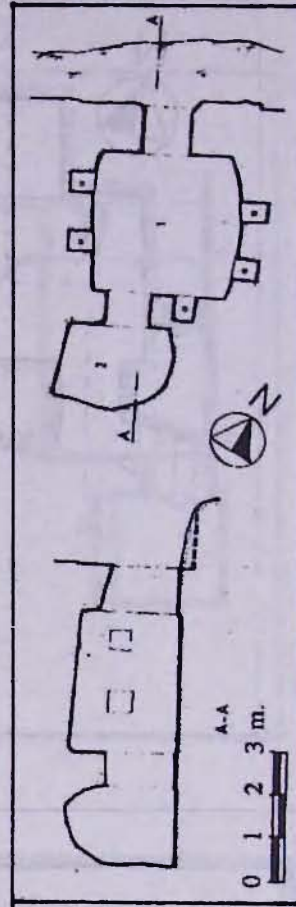
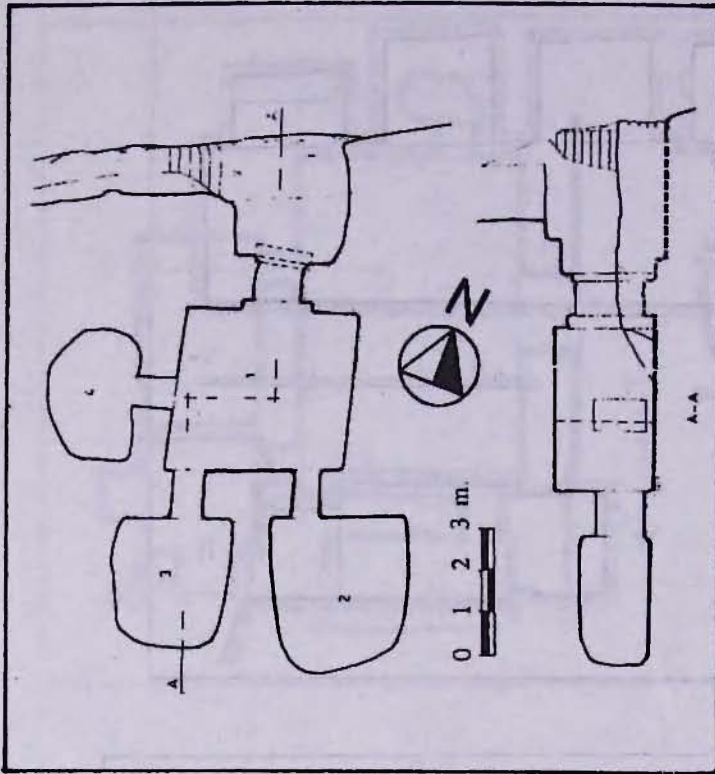

1

Աղյուսակ 4

Արխիտակ 5

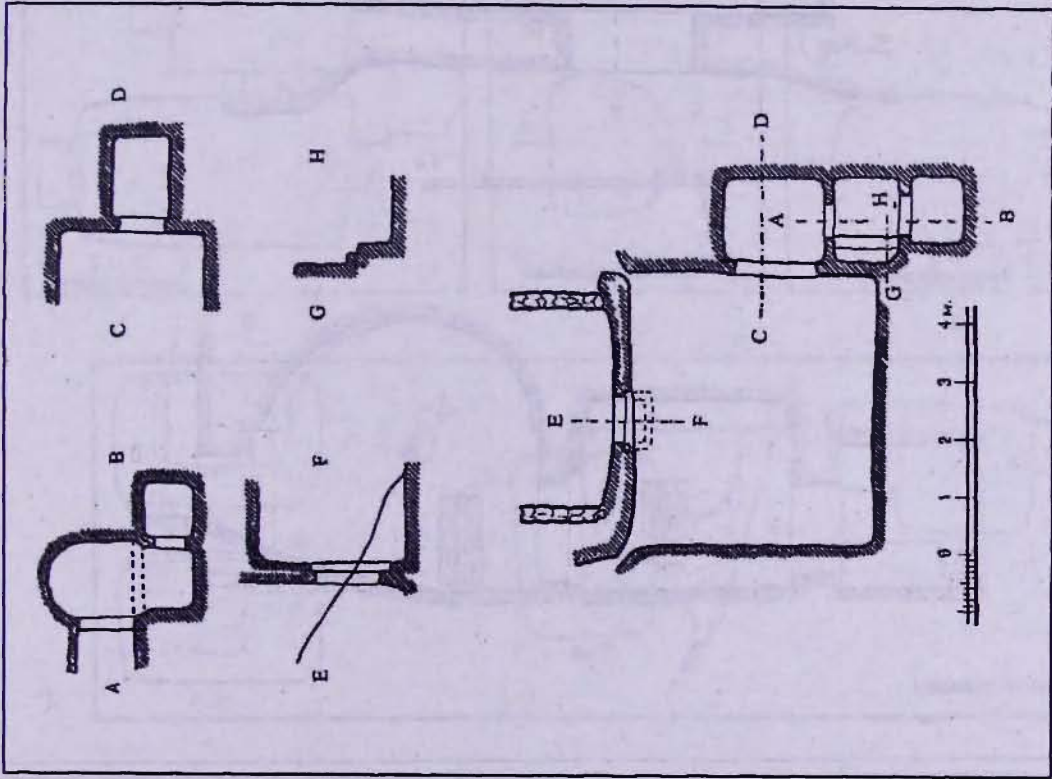
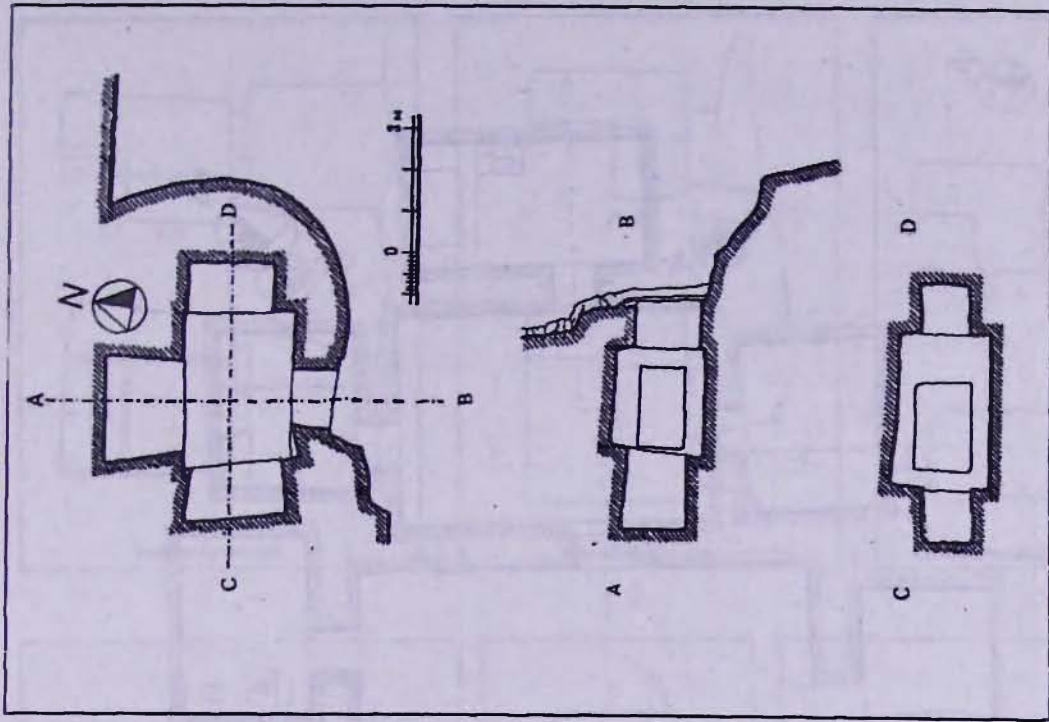

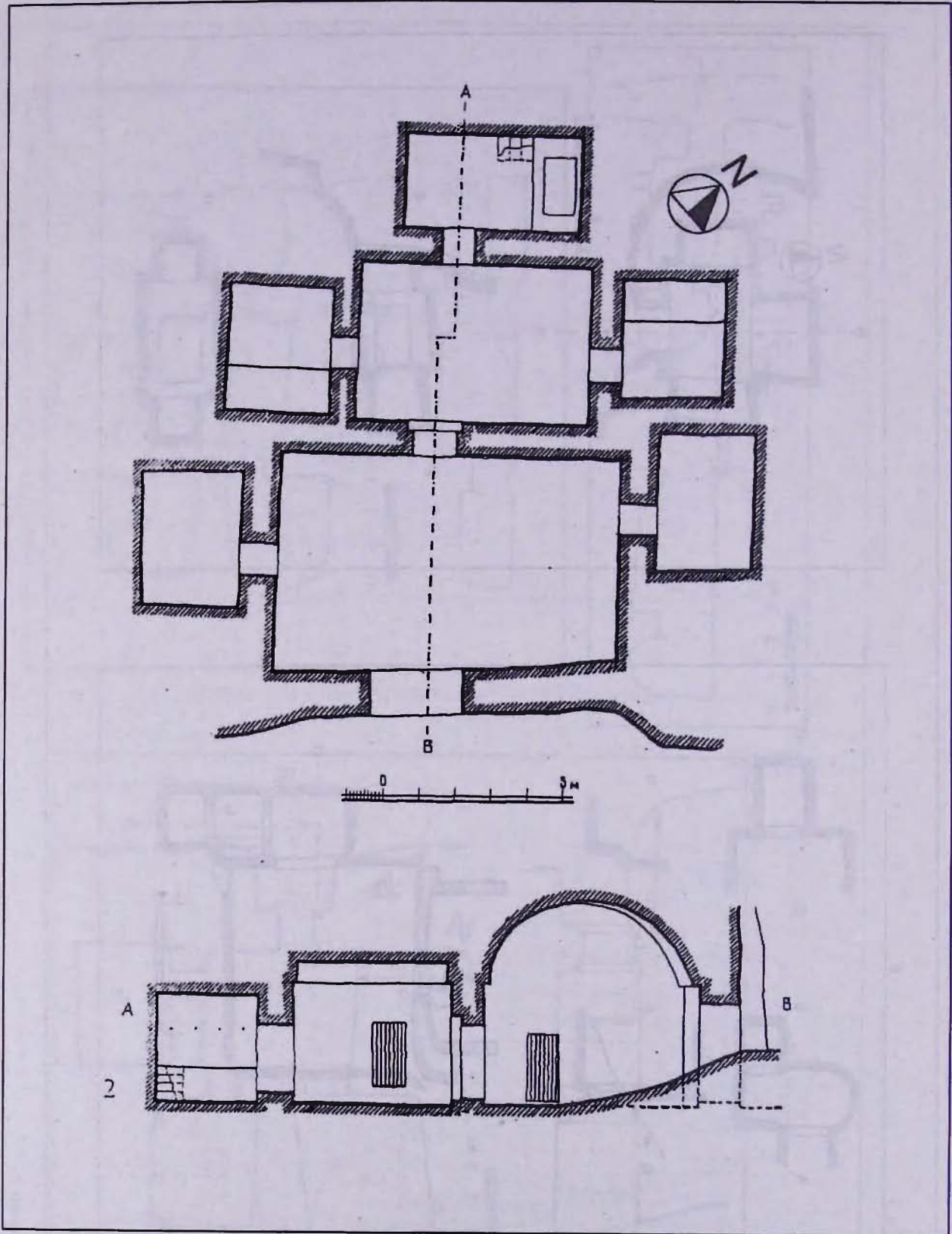
2

3

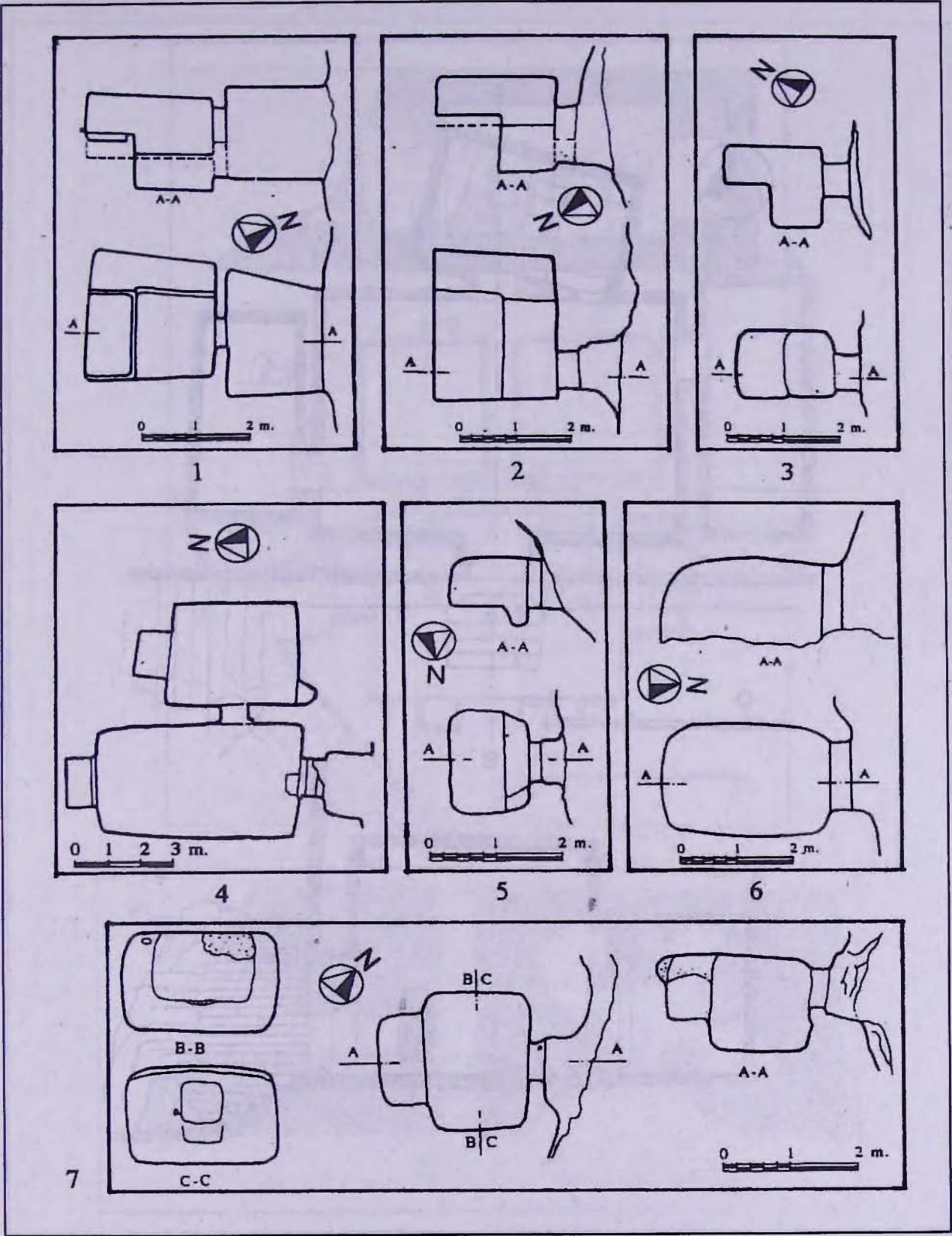
1

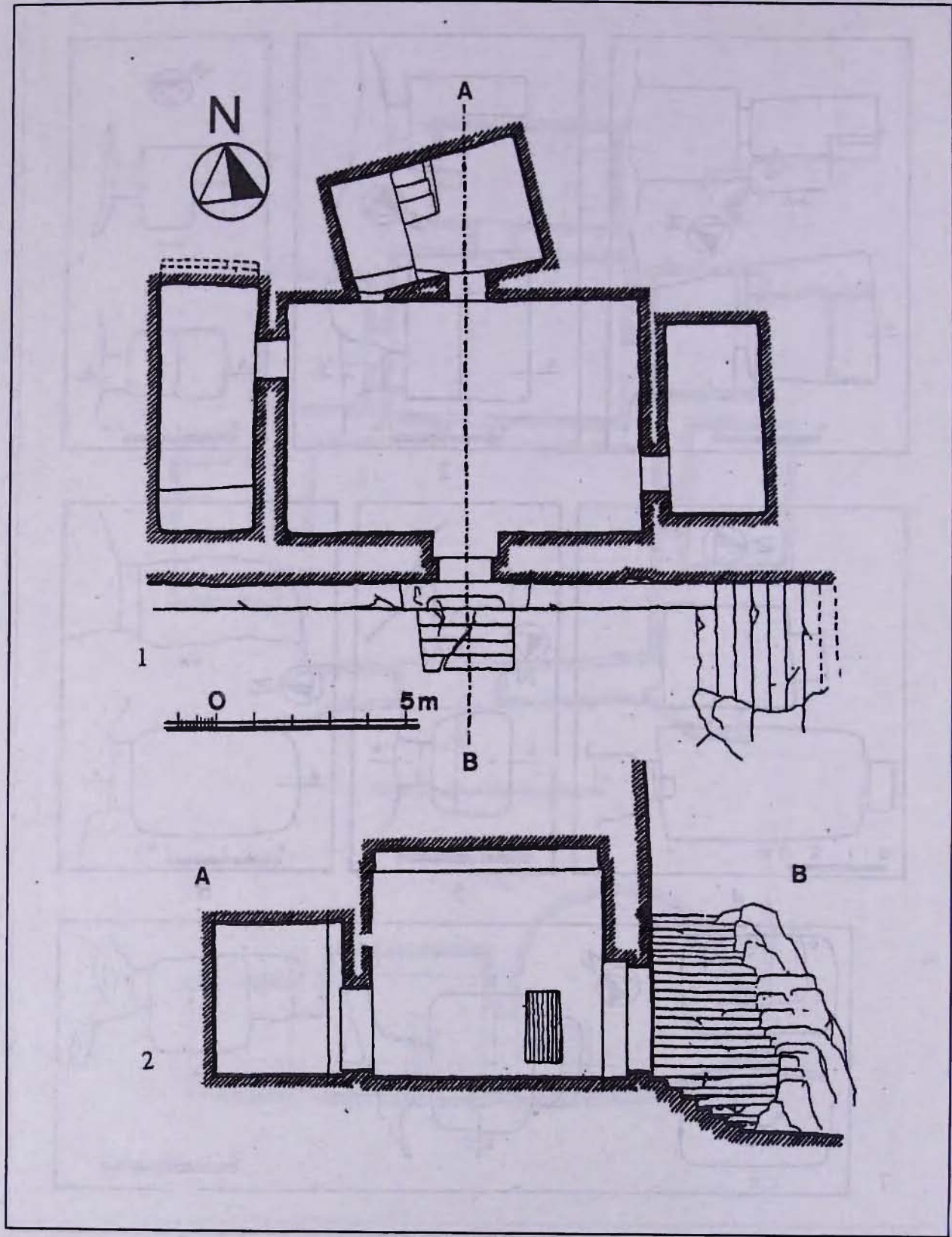
Արդյունակ 6

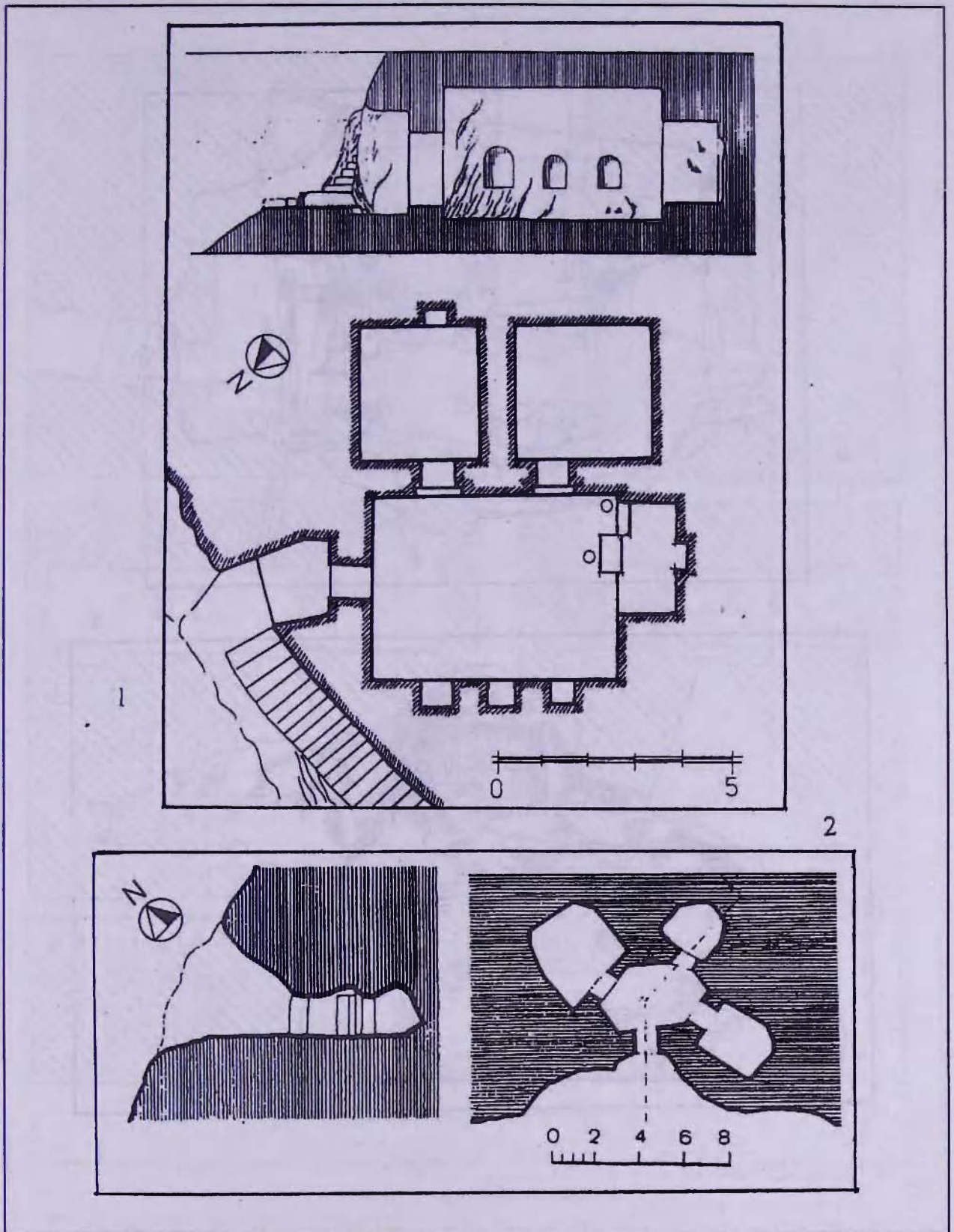

Աղյուսակ 8

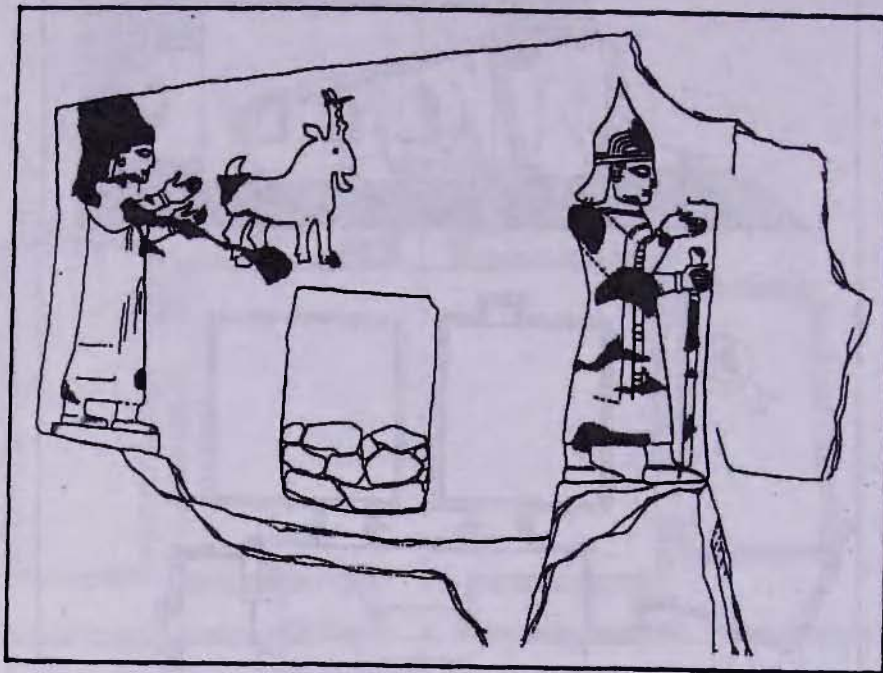

Աղյուսակ 10

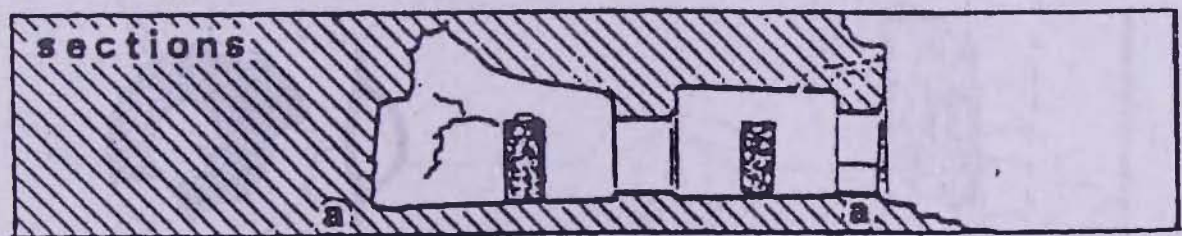
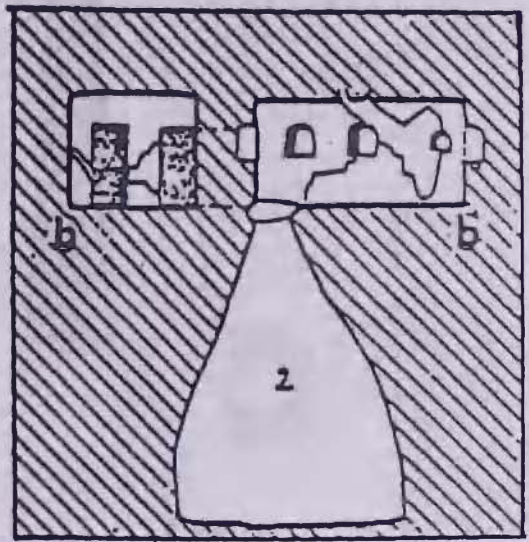
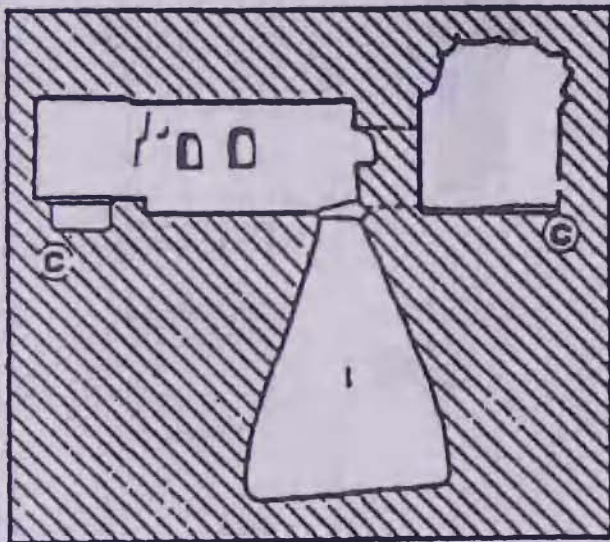
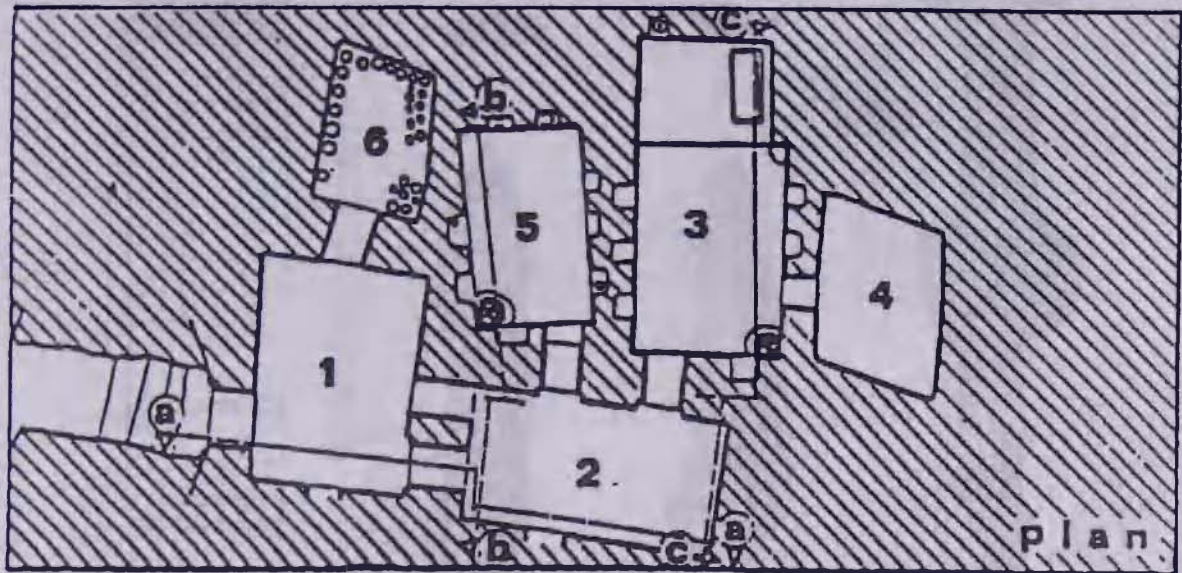
Աղյուսակ 11

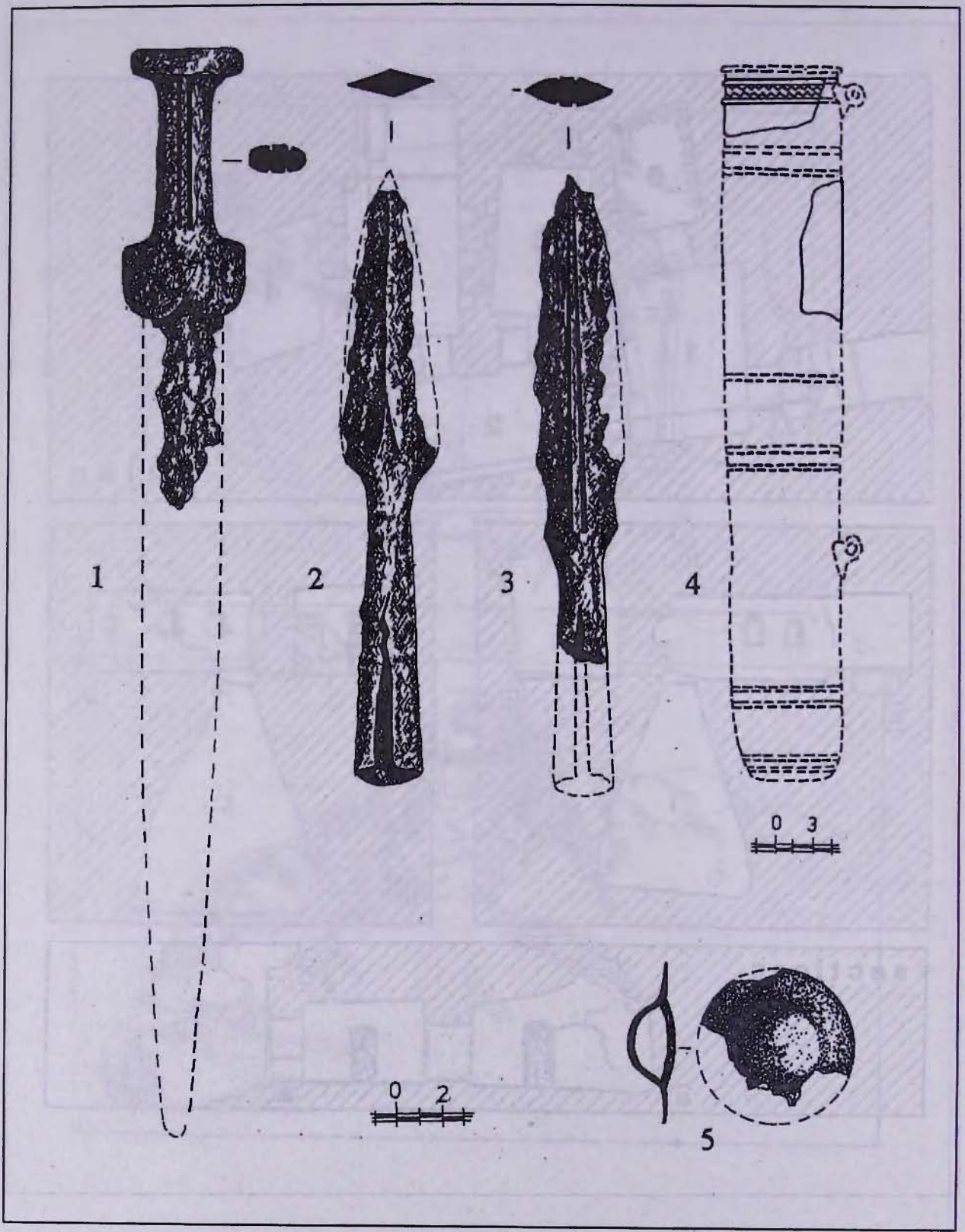

1

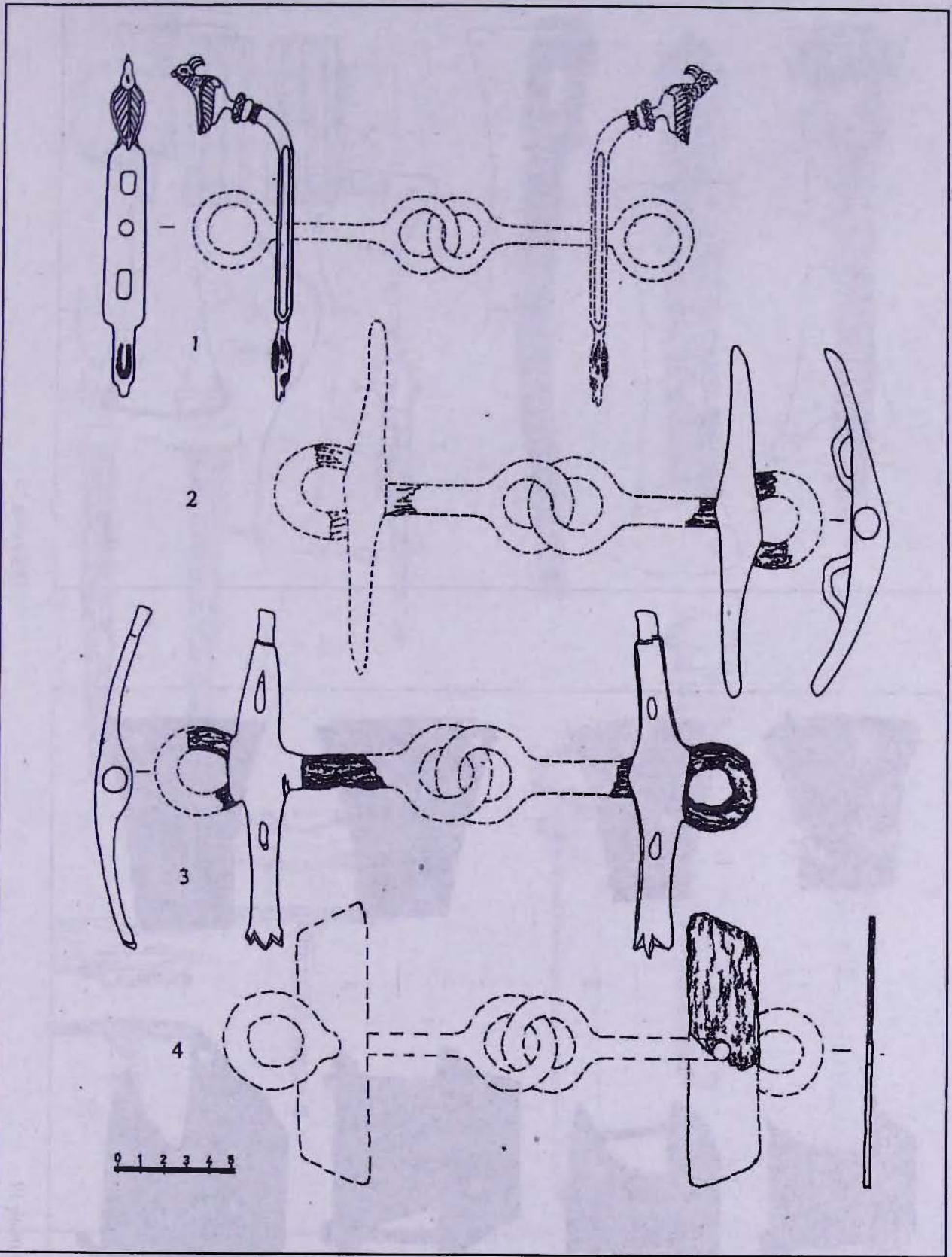
2

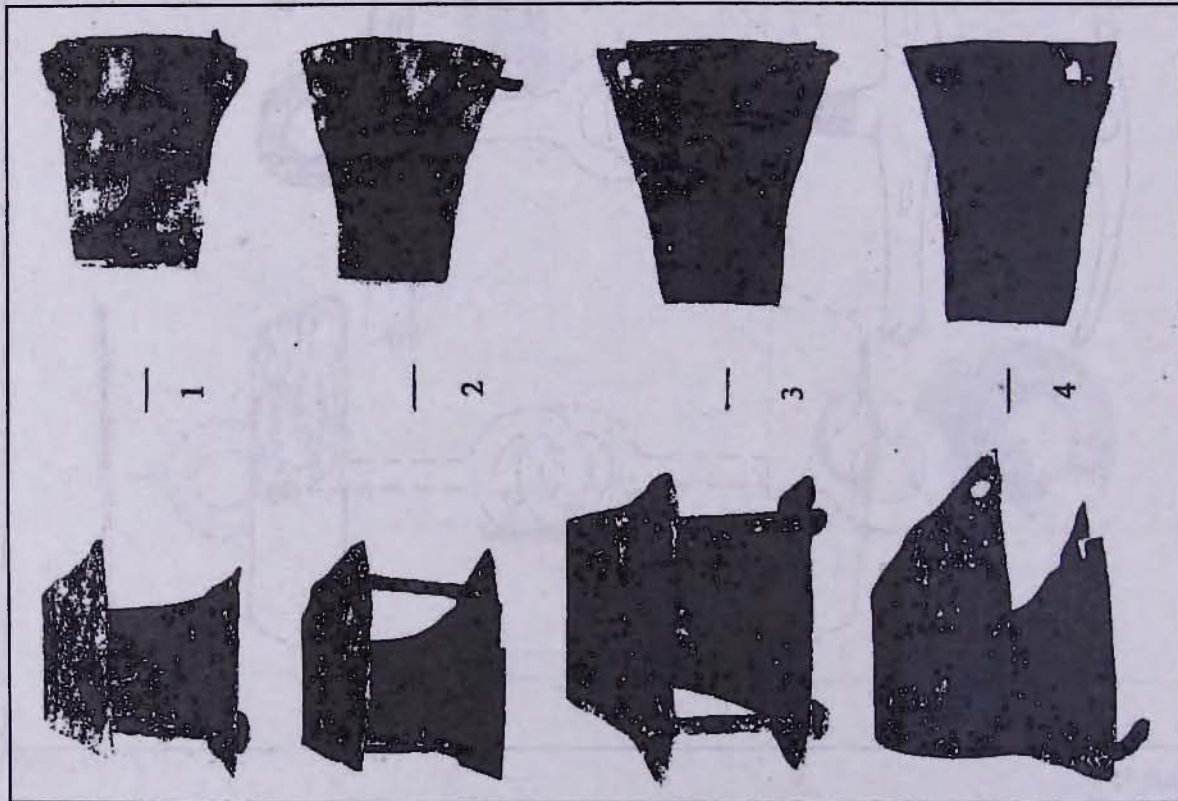

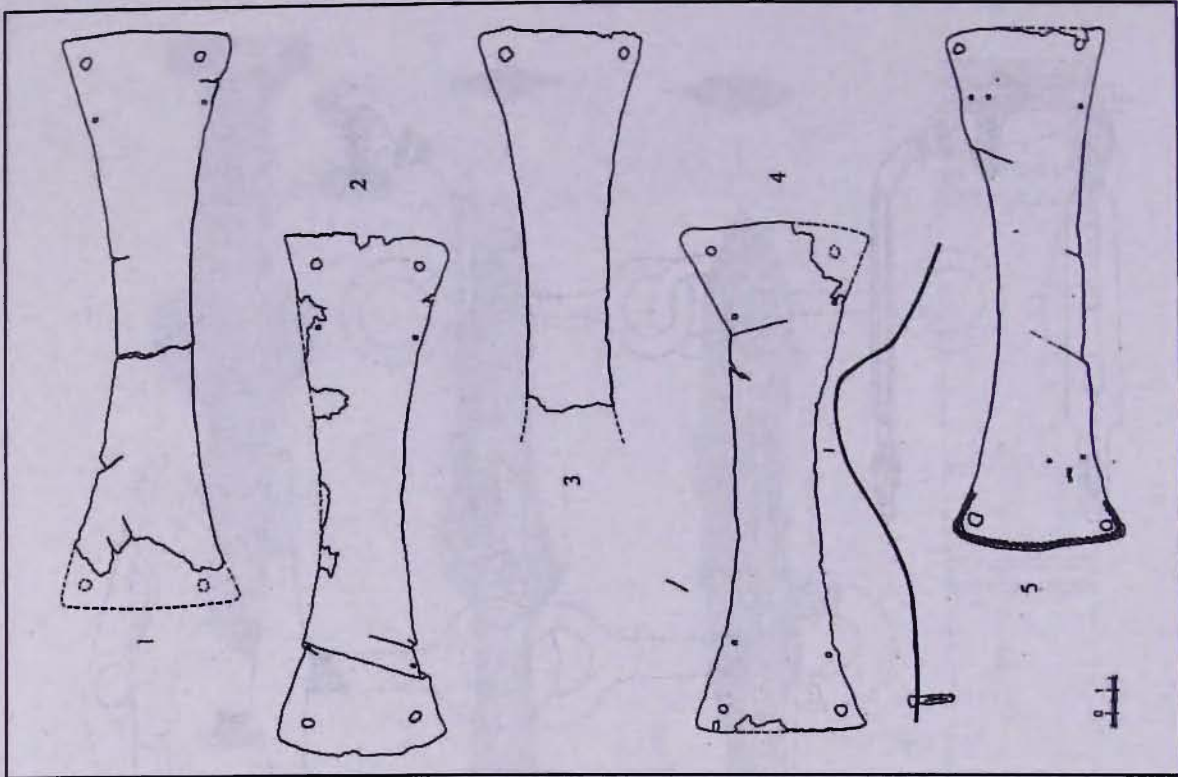
Աղյուսակ 14

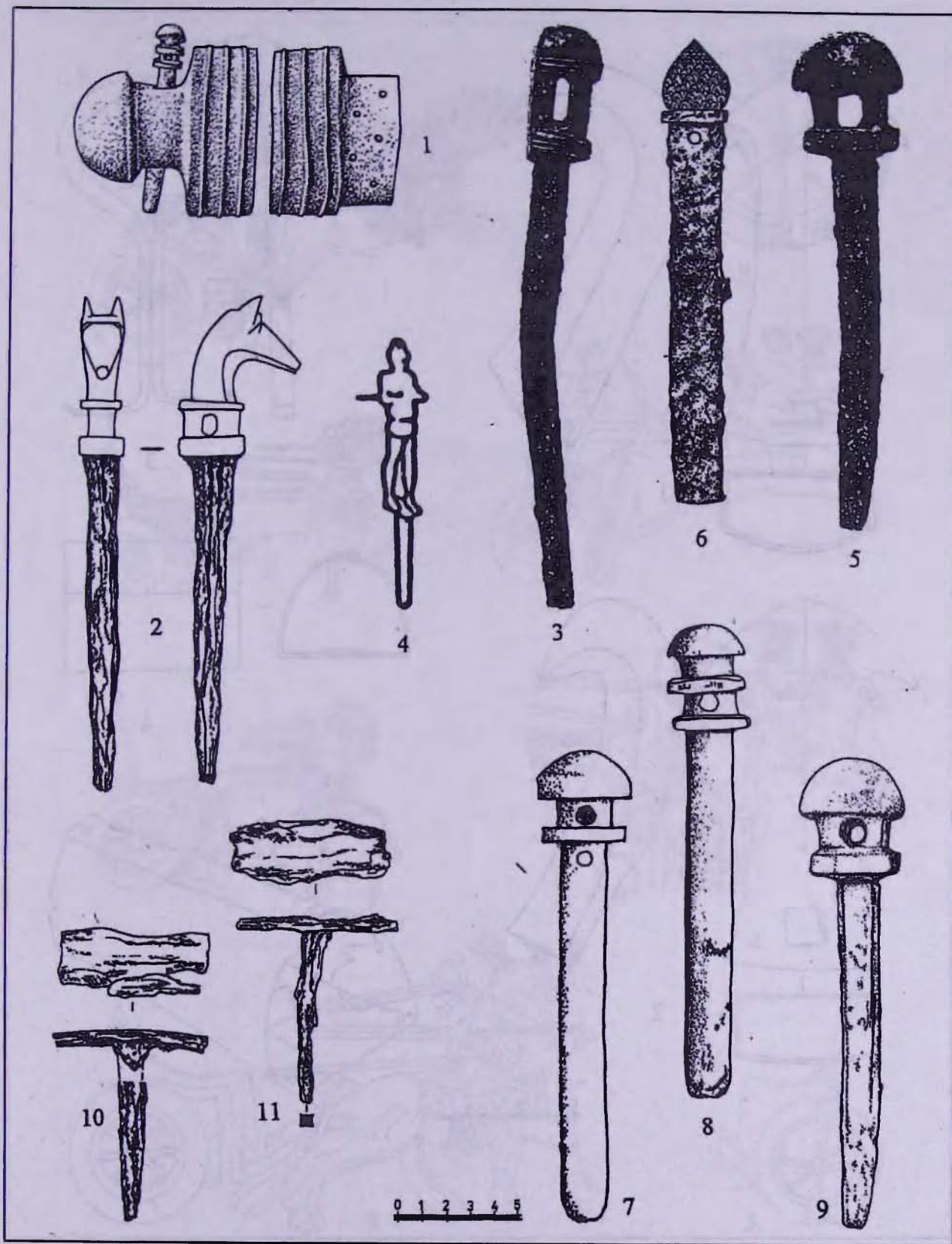
Աղյուսակ 15

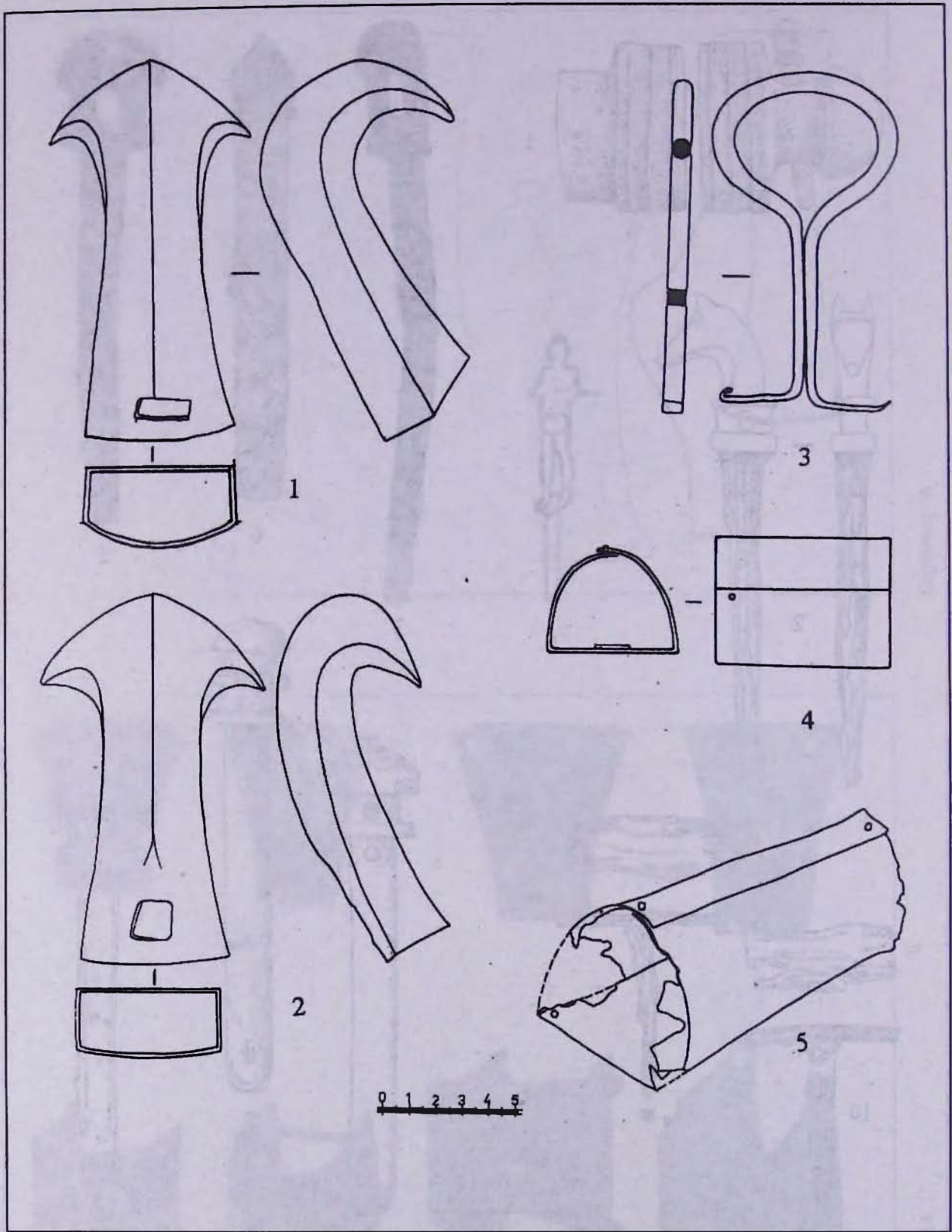
Արդյունակ 17

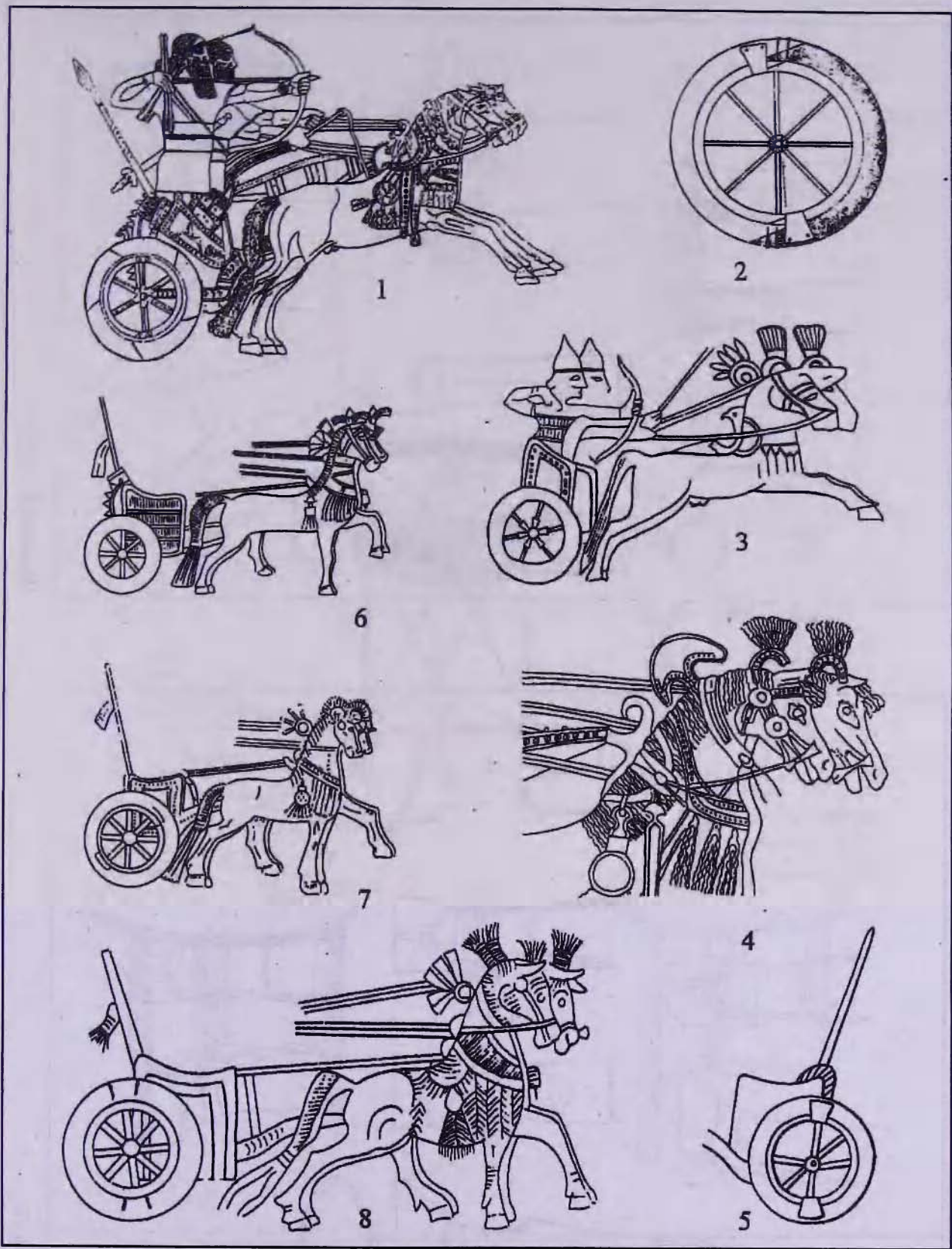
Արդյունակ 16

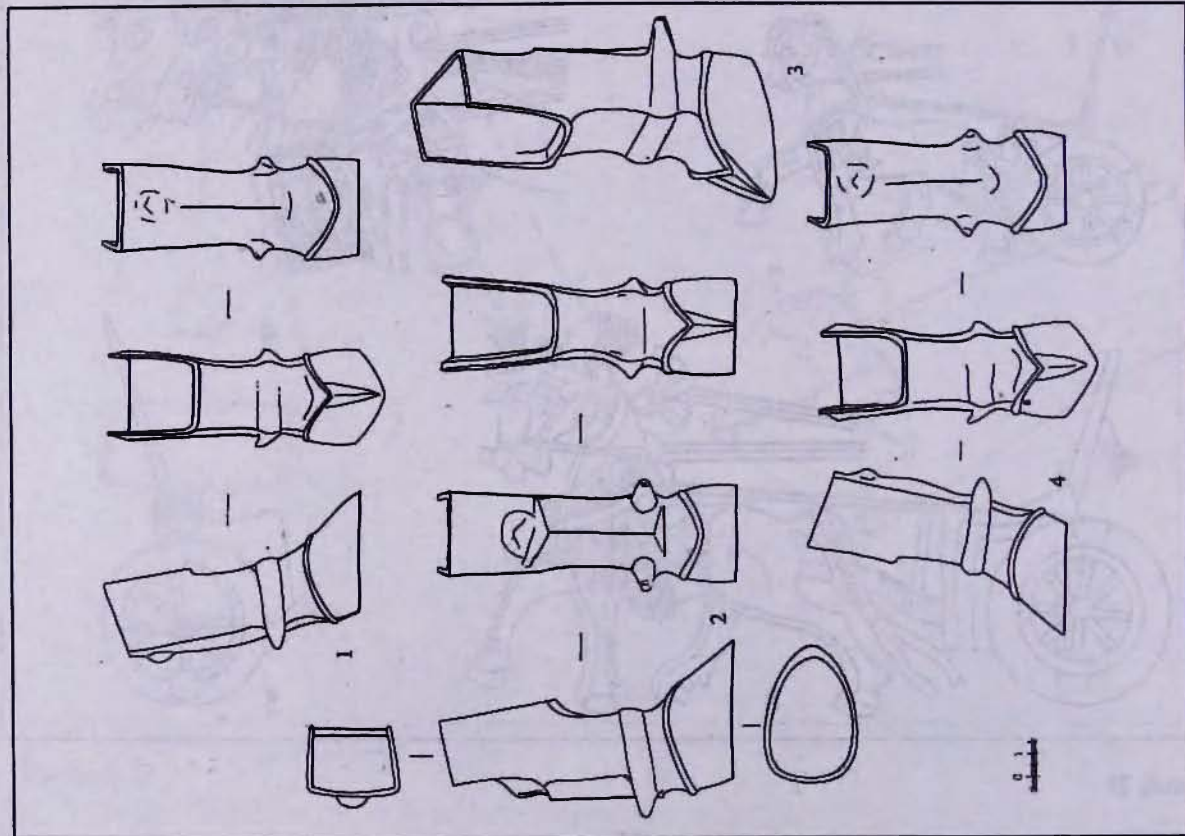

Աղյուսակ 18

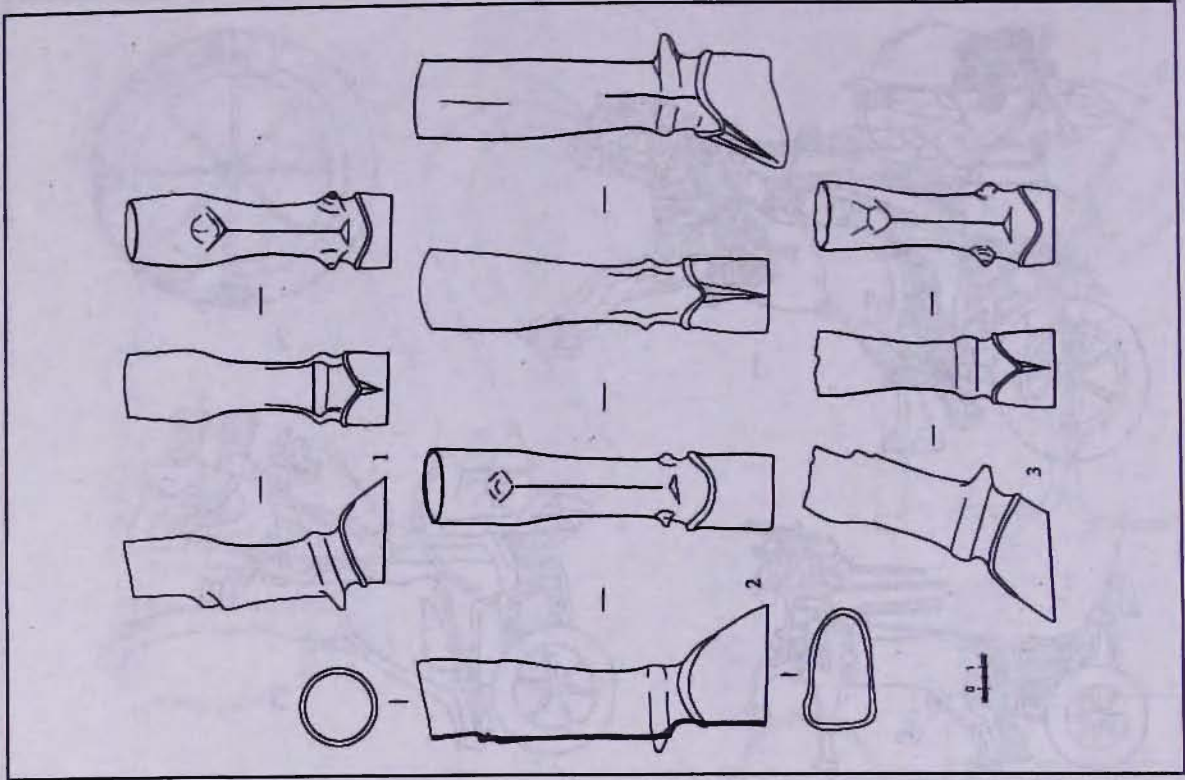

Աղյուսակ 19

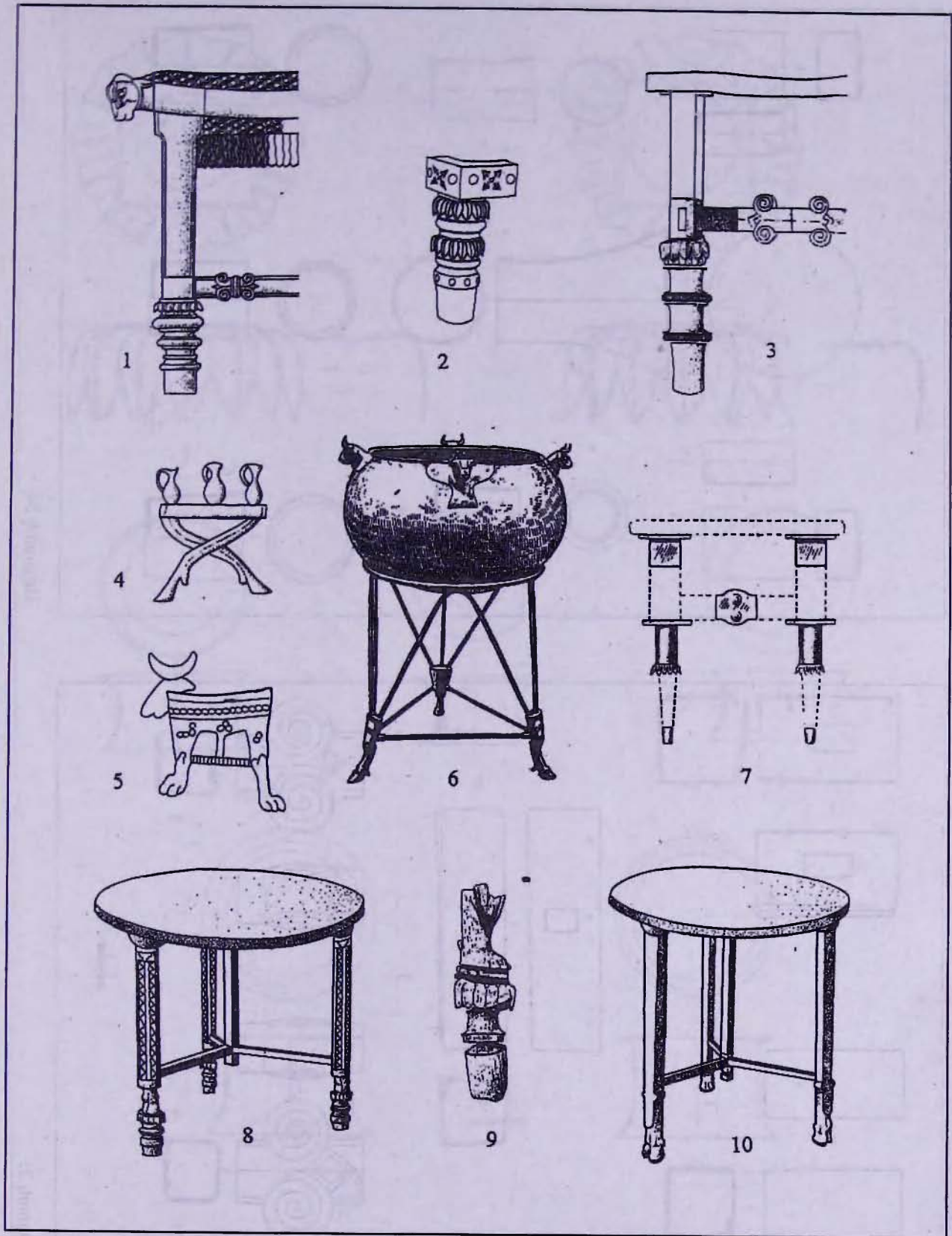

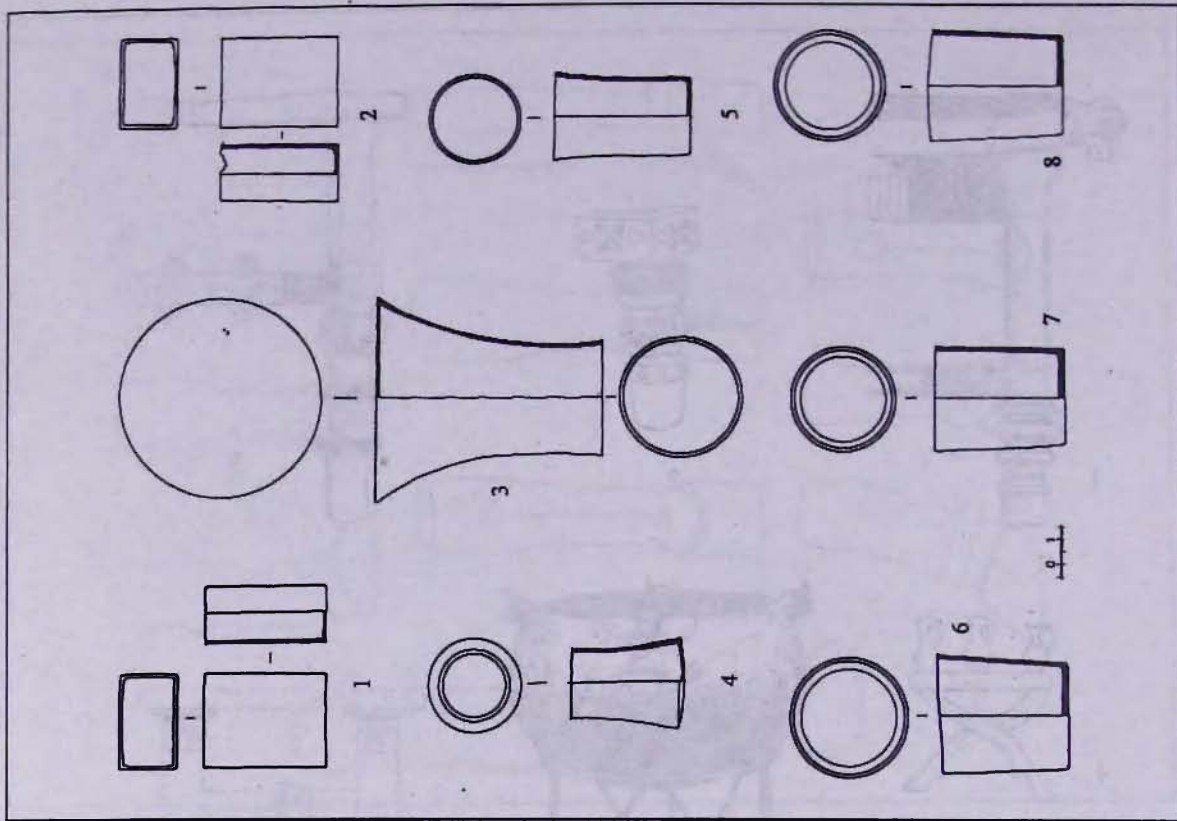

Արդյունակ 22

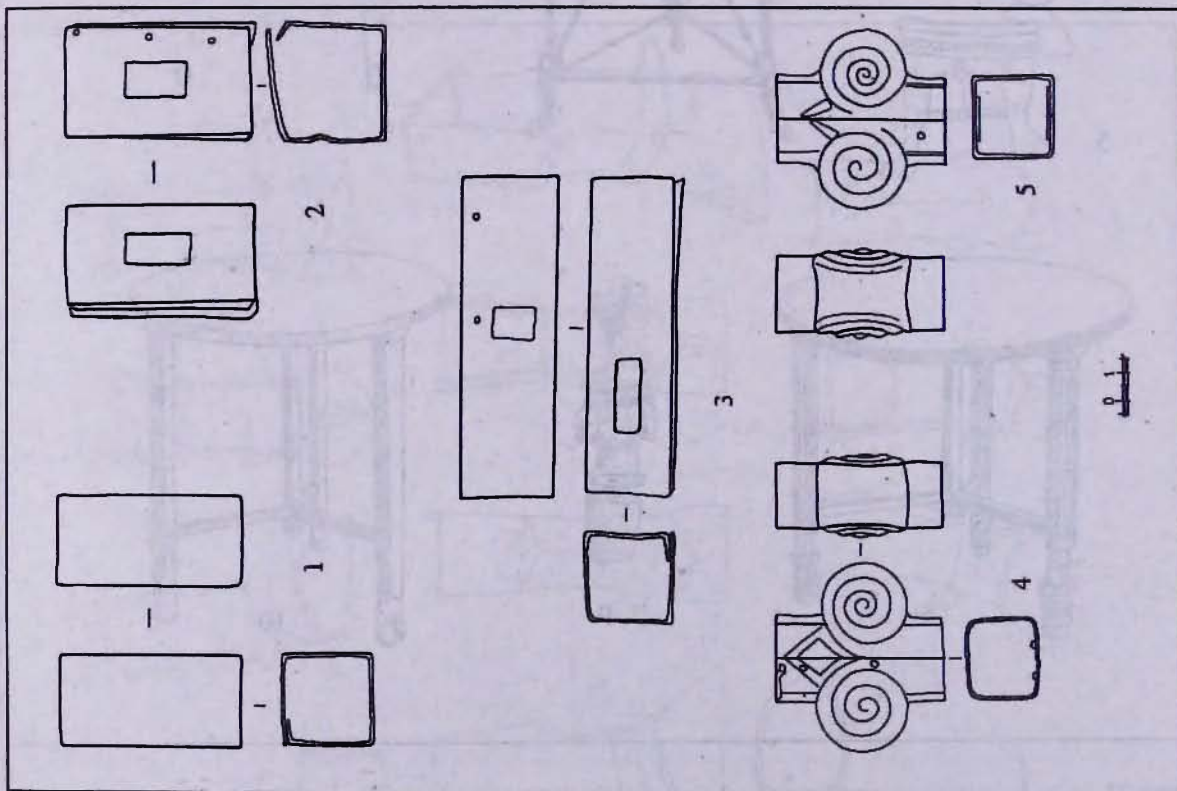

Արդյունակ 21

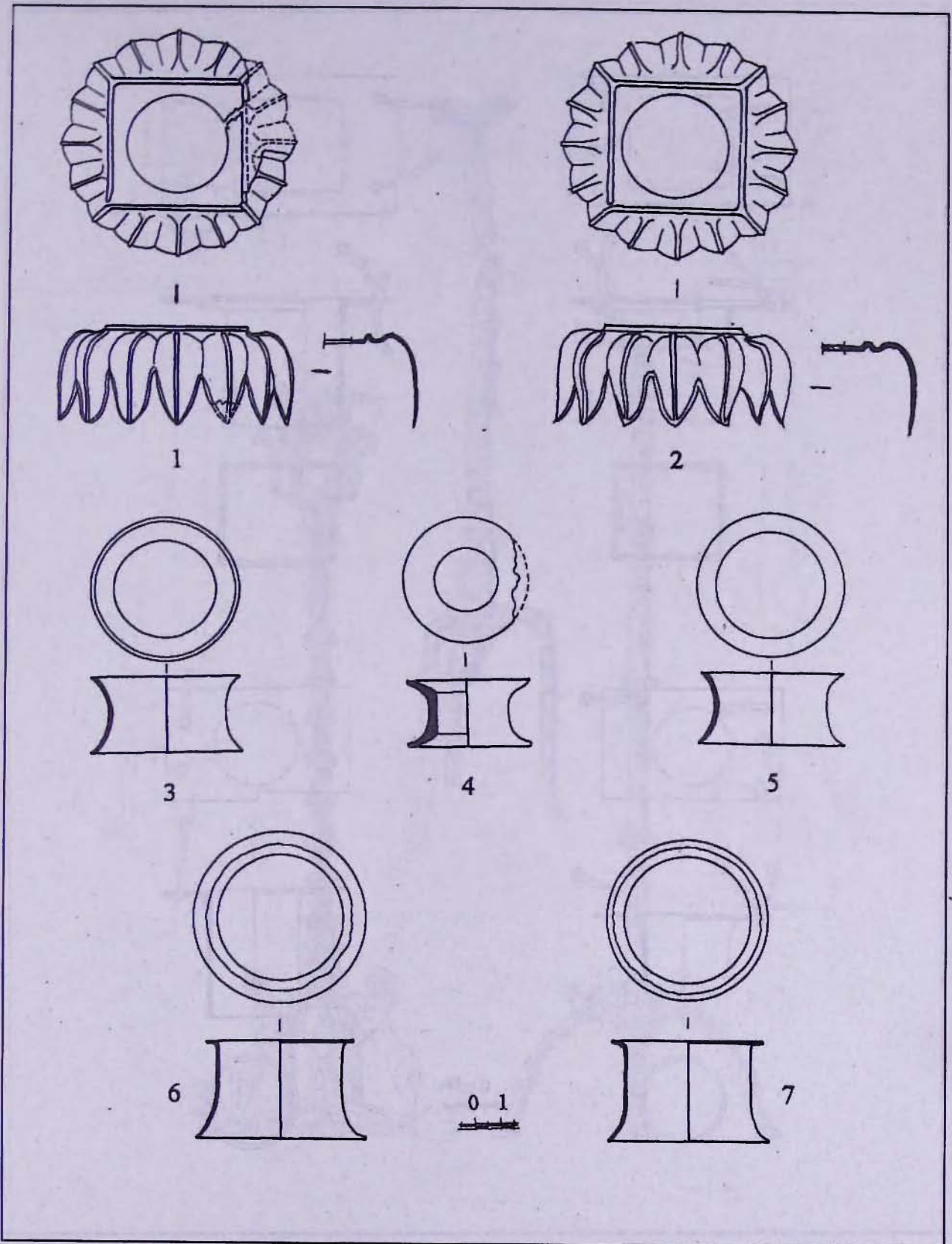

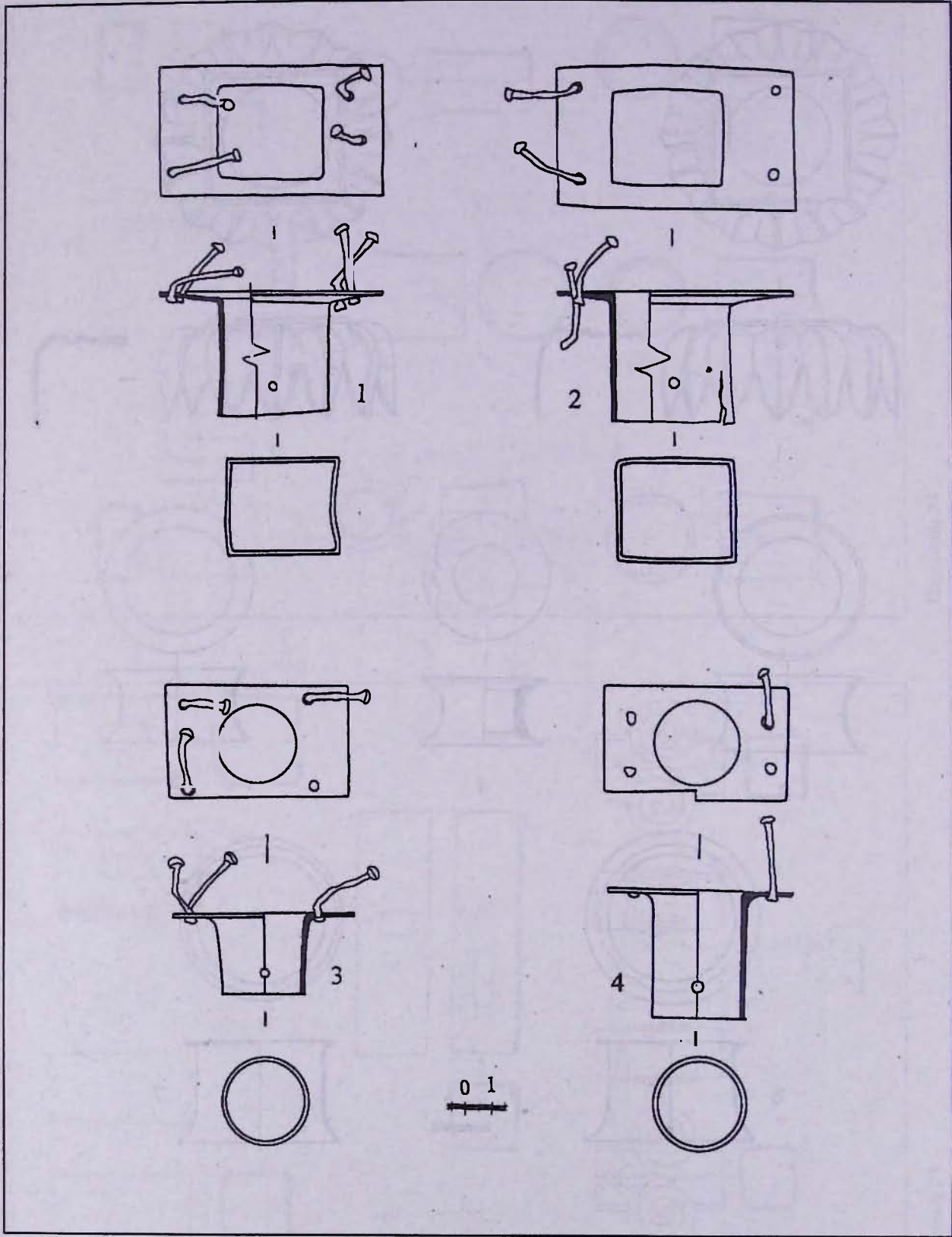

Արդյունակ 24

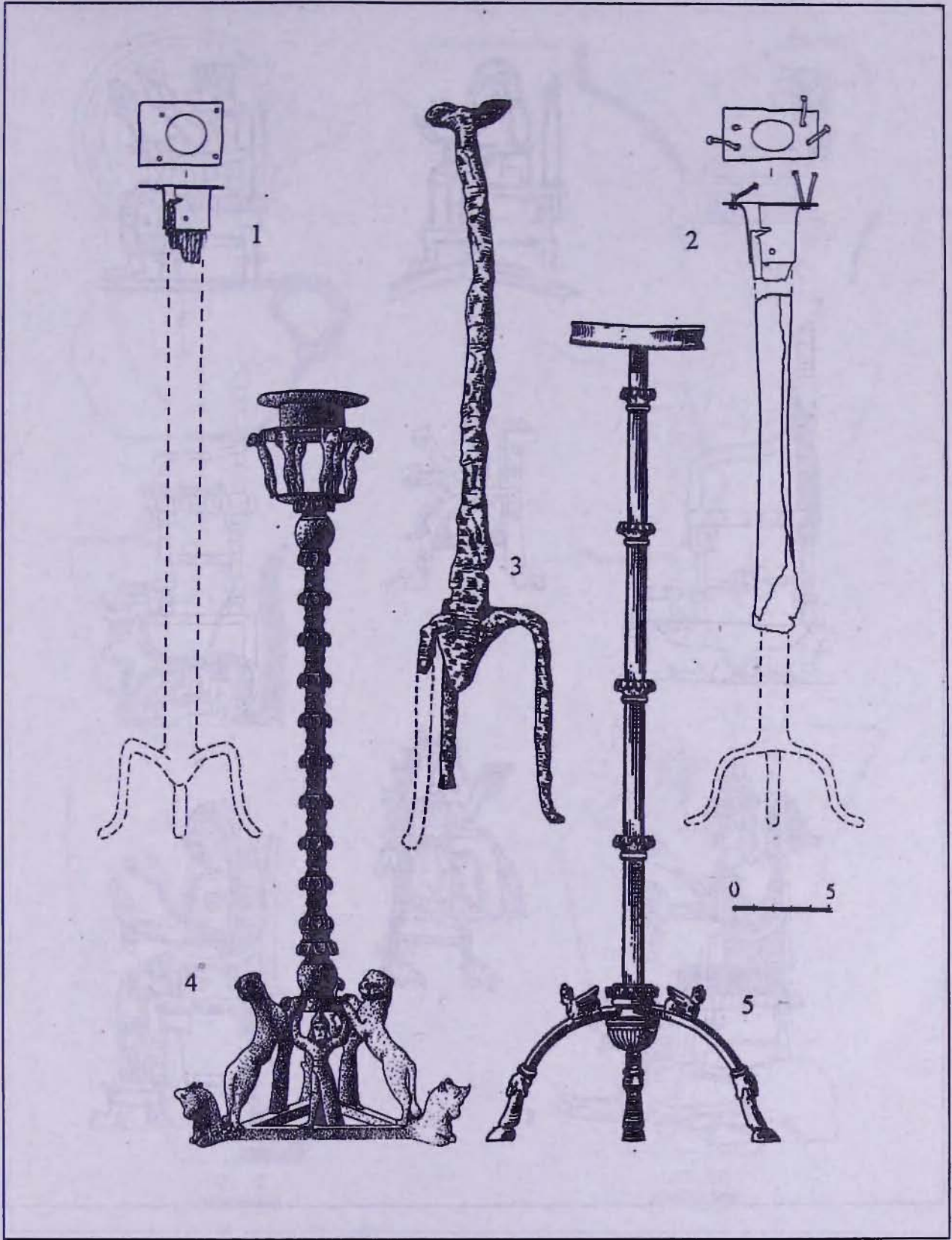

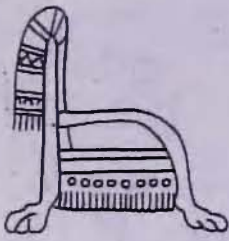
Արդյունակ 25

Արդուսակ 27

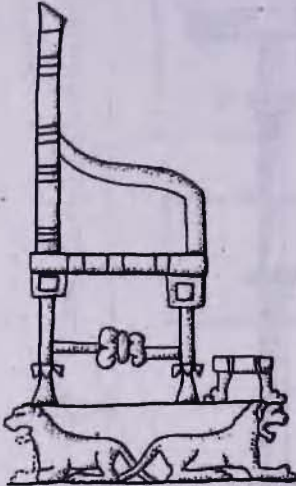
1

2

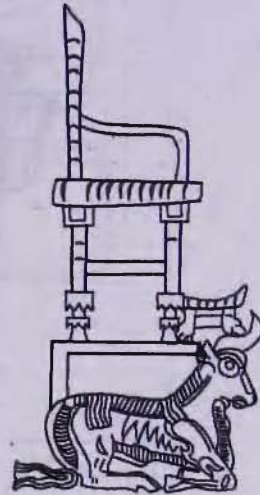
3

5

4

6

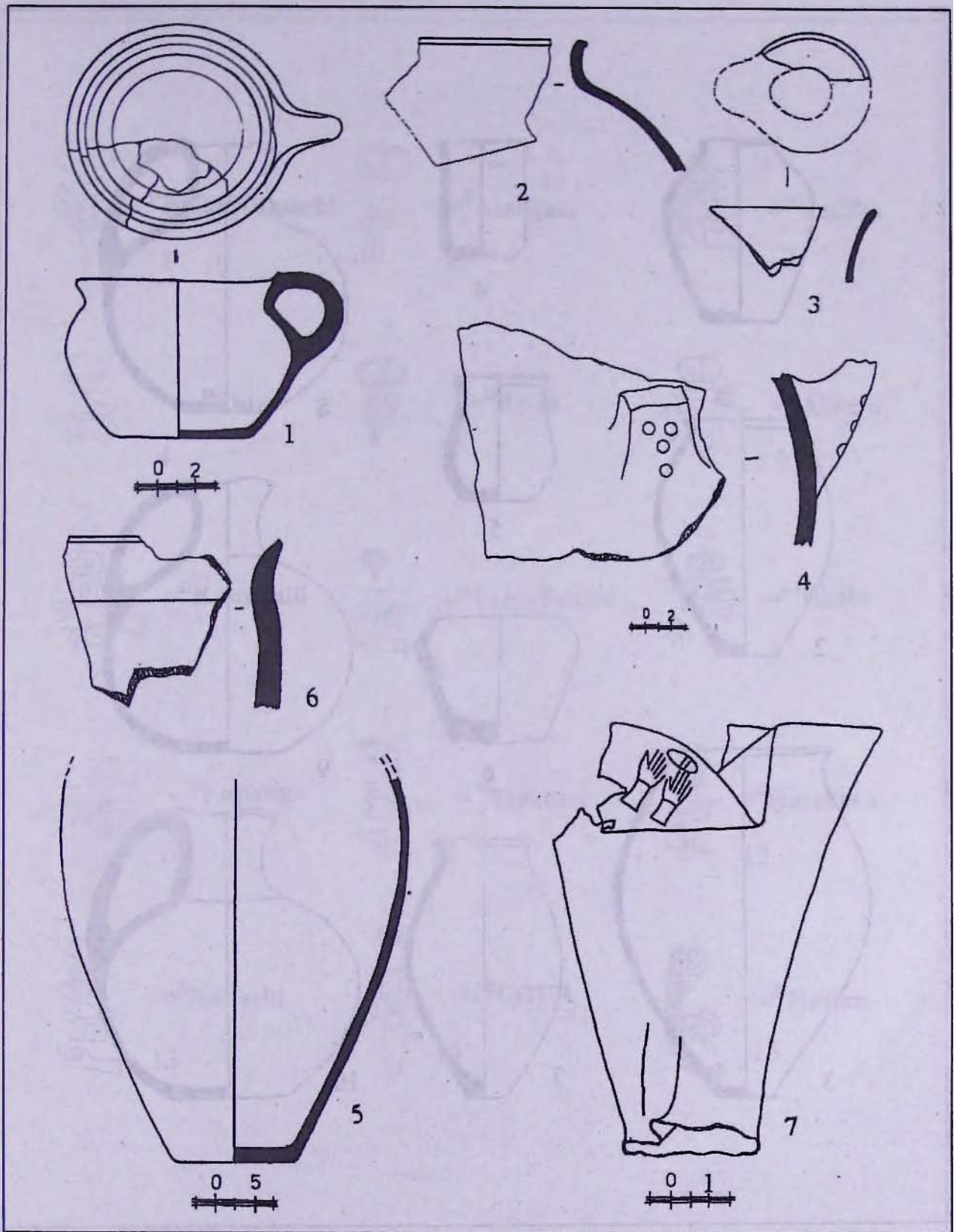
8

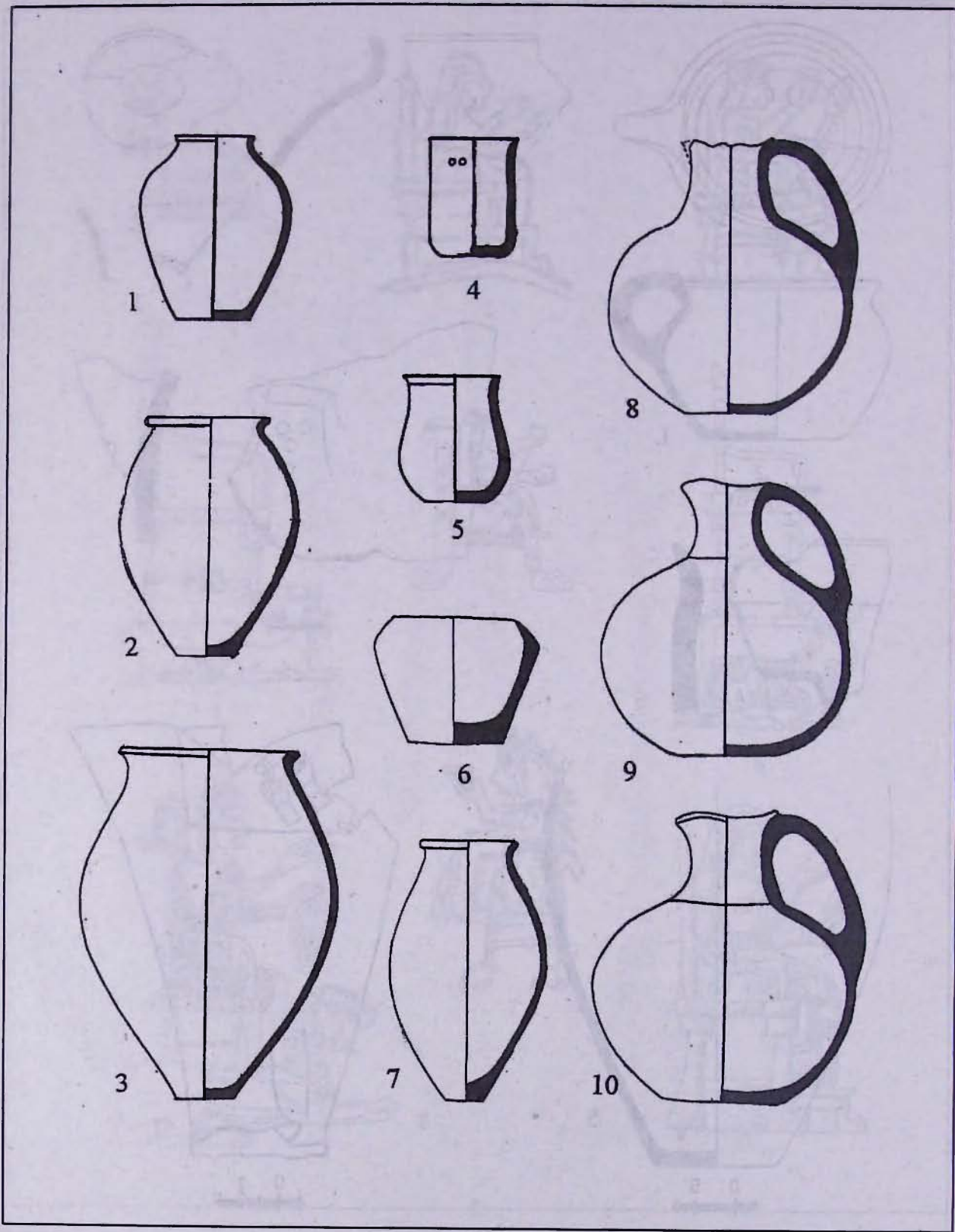

7

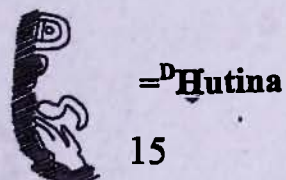
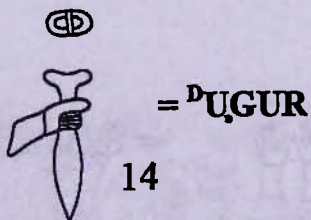
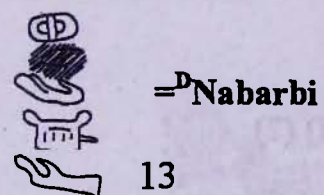
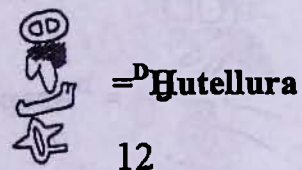
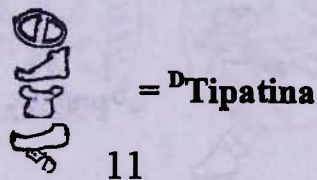
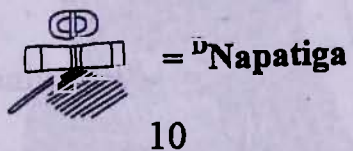
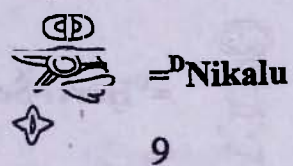
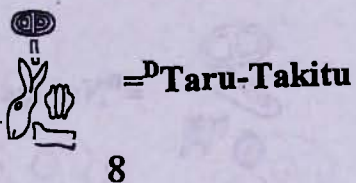
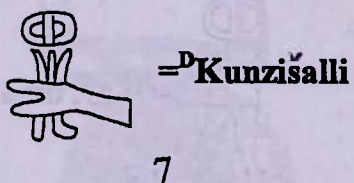
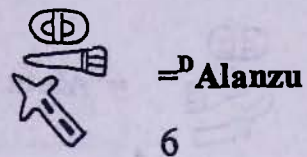
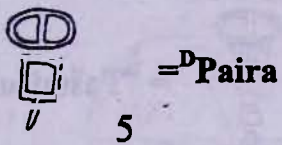
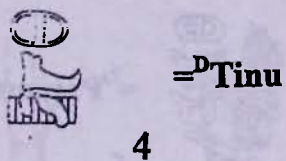
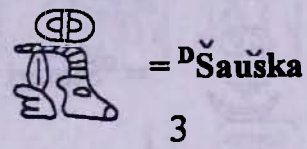
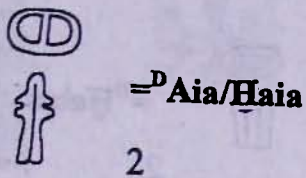
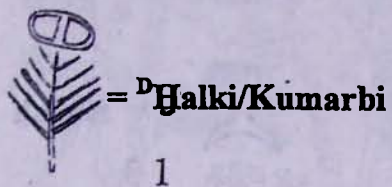

9

Աղյուսակ 31

=^DŠimigi

1

=^DHebat

2

=^DKušub

3

=^DAlatu

4

=^DTašmišu

5

=^DPapanna

6

=^DHurri-Šerri

7

=^DNamhe

8

=^DŠarruma

9

=^DAsapati

10

=^DPišaišaphi

11

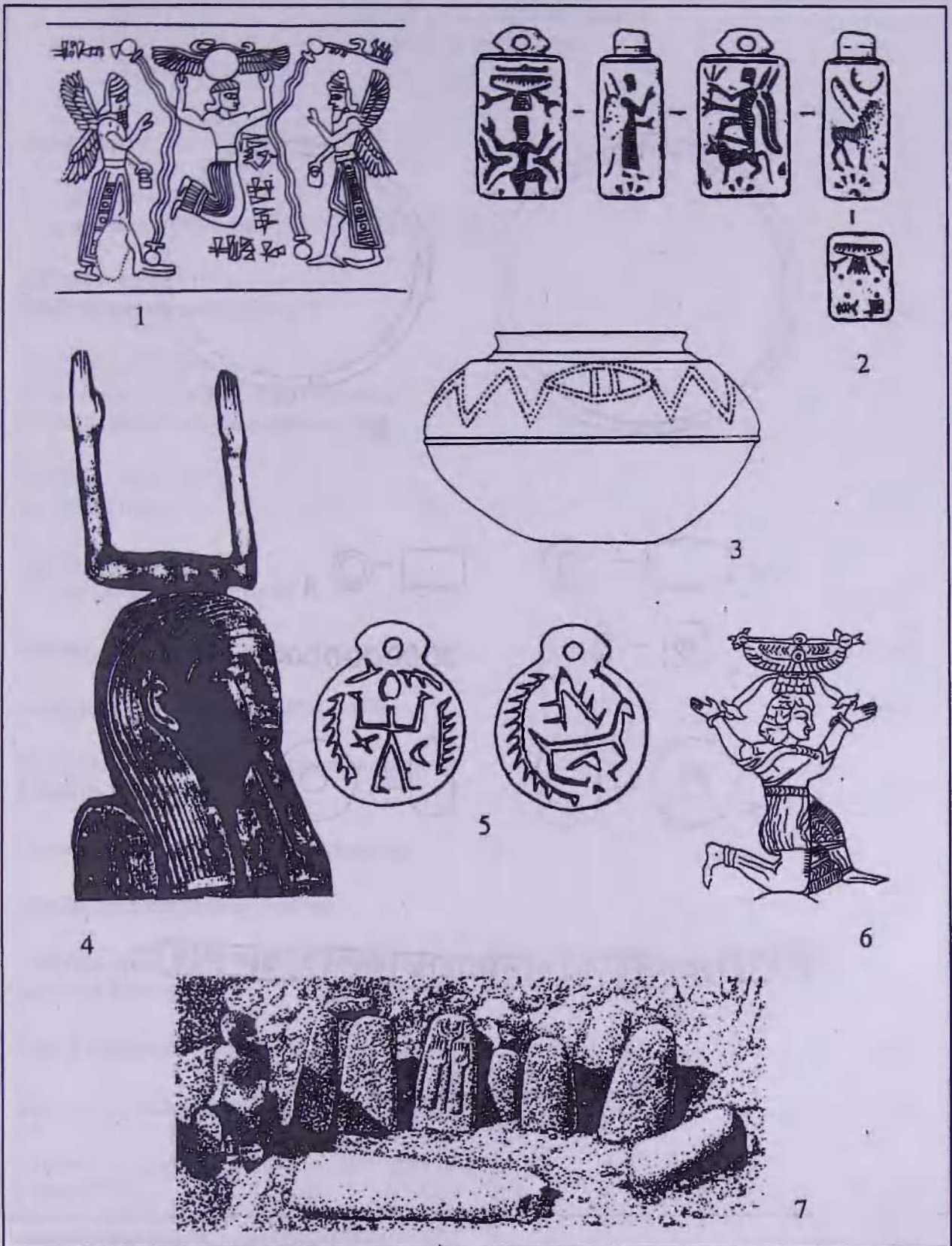
=^DDamkina

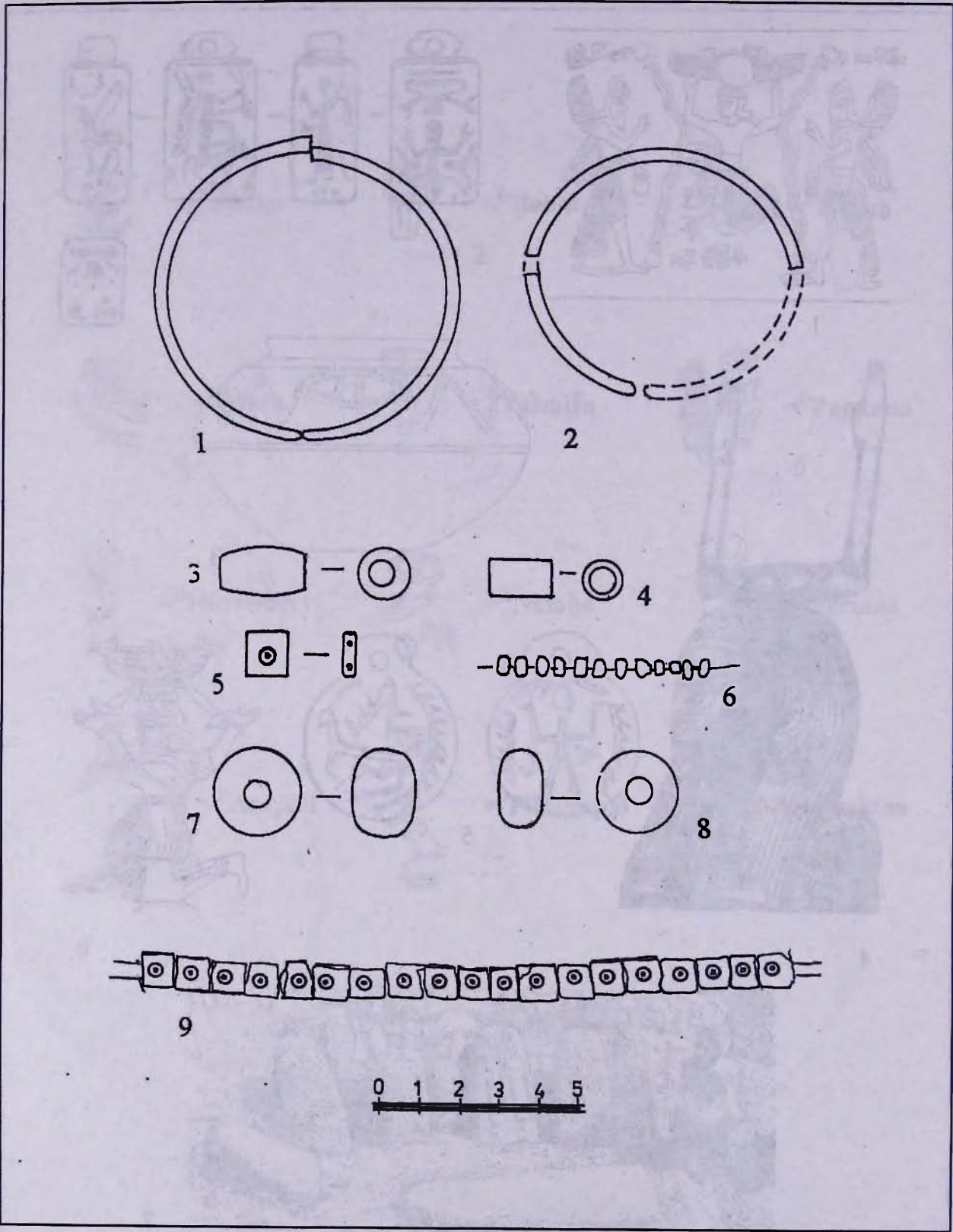
12

13

=^DŠiuini (^DUTU) (?)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS

Առաջաբան	5
ԳԼՈՒԽ ԱՌ-ԱԶԻՆ Հուշարձանի տեղադրությունն ու կառուցվածքը	15
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ Հնագիտական գտածոները	19
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ Հնամարդարանական վերլուծություն	35
Հնամարդարանական աղյուսակներ	46
ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ Թաղման ծեսը	57
ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳ-ԵՐՐՈՐԴ Հուշարձանի քվադրություն	67
Վերջաբան	68
Հնագիտական աղյուսակների ցանկ	83
Вантоспская (Урартская) пещерная гробница Геховита (резюме)	87
Список палеоантропологических таблиц	91
Список археологических таблиц	95
The Vantospian (Urartian) cave-tombe of Geghovit (summary)	100
List of Palaeoanthropological tables	104
List of Archaeological tables	106
Համառոտագրություններ—Список сокращений Abbreviations	110
Գրականություն—Литература—Bibliography	113
Աղյուսակներ—Таблицы—Tables	125

[150077]

Ա. Ս. ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ Ռ. Ա. ՄԿՐՏՉԱՆ

**ԳԵՂՆՈՎՏԻ ՎԱՆՏՈՍՊՅԱՆ (ՌԻՐԱՐՏԱԿԱՆ)
ՔԱՐԱՅՐ-ԴԱՄՔԱՐԱՆԸ**

Հրատարակչության գլխ. տնօրեն՝
Տնօրեն՝
Գեղարվեստական խմբագիր՝
Սրբագրիչ՝
Համակարգչային ծնակորող՝

ՍՈԿՐԱՏ ՄԿՐՏՉԱՆ
ՄԱՇԱ ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ
ԱՐԱ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ
ՆՎԱՐԴ ՓԱՐՍԱԴԱՆՅԱՆ
ԼԱԼԱ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

Տպագրությունը՝ օֆսեթ,
թուղթը՝ օֆսեթ, չափսը՝ 60x84/8
Ծավալը՝ 10 ապ. ծամուկ, տպարանակը՝ 250

«Ձանգակ-97» հրատարակչություն
Երևան, Վարդանանց փակուղի 8: Հեռ. 54-89-32
«Ձանգակ-97» հրատարակչության ապագրատուն:
E-mail: zangak@arminco.com

ՀԱՅ ՀԻՄՆԱՐԱՊ ԱԴՄ. ԳՐԱԴ.

FL0076673